

ФІНАНСИ

ПІДРУЧНИК

*За науковою редакцією д. е. н.,
професора П.І. Юхименка, к. е. н., доцента С.В. Бойко*

Затверджено Міністерством освіти і науки України

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-12621 від 06.08.2013 р.)*

Київ
Центр учбової літератури
2018

УДК: 336.1

Ф 591

Колектив авторів

П. І. Юхименко (розд. 1, 2, 3), С. В. Бойко (розд. 5, 6), С. М. Голубка (розд. 2.1), І.В. Артімонова (розд.13), С. Г. Батажок (розд. 8), М. С. Бухенська (розд. 12), І.О. Герасименко (розд. 1.2; 3.1), Л. П. Гладченко (розд. 7), Л.М. Гутко (розд. 16) В. В. Гошовська (розд. 9, 11), С.С. Заболотний (розд 8.), О. М. Загурський (розд. 4), О. Д. Ладюк (розд. 15), Д. В. Осецька. (розд. 3.1), М. В. Півторак (розд. 14), О. О. Рудич (розд. 16) Т. В. Сокольська (розд. 2.2), В. О. Цибок (розд. 10), Якимюк Ю. П. (розд. 3.)

Рецензенти: Лютий І. О., д-р екон. наук, проф.

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Андрущенко В. Л., д-р екон. наук, проф.

(Ірпінська фінансово-юридична академія)

Фінанси : підруч. / Юхименко П.І., Бойко С. В.,

Ф 591 Голубка С.М. та ін. ; за наук. ред. П.І. Юхименка,

С.В. Бойко. – К.: Центр учбової літератури, 2018. – 416 с.

ISBN 978-617-673-812-1

У підручнику з урахуванням змін інституціонального середовища функціонування фінансів висвітлюються питання теорії та практики становлення, принципи формування і використання фінансів, особливості побудови і функціонування фінансової системи України. За структурою і змістом підручник відповідає нормативній програмі курсу.

Для студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців, усіх хто цікавиться фінансами.

@ Юхименко П. І., Бойко С. В.

Голубка С.М. та Ін.

@ Центр учбової літератури, 2018 р.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ.....	6
1.1. Сутність та функції фінансів.....	6
1.2. Специфічні ознаки фінансів	11
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ.....	14
2.1. Фінансове господарство України у фінансовій науці.....	14
2.2. Сутнісні трансформації у фінансовій діяльності держави та місцевого самоврядування.....	27
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ.....	37
3.1. Генеза і розвиток фінансової науки.....	37
3.2. Науковий (раціональний) період розвитку фінансової думки.....	41
3.3. Сучасний (п'ятий) етап розвитку фінансової науки.....	53
3.4. Формування фінансової думки України	59
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА.....	70
4.1. Фінансова політика як інститут соціально-економічного розвитку суспільства її сутність, види і значення.....	70
4.2. Фінансова політика держави, суб'єктів господарювання та домогосподарств, фінансова політика у сфері міжнародних фінансів.....	75
4.3. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики.....	80
4.4. Поняття та система фінансового права	88
РОЗДІЛ 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА.....	91
5.1. Економічна сутність податків та їх класифікація.....	91
5.2. Елементи податку та їх характеристика.....	99
5.3. Податкова система та принципи її побудови.....	104
5.4. Податкове адміністрування. Державна податкова служба України.....	113
5.5. Загальнодержавні податки та збори.....	119
5.6. Місцеві податки та збори.....	140

РОЗДІЛ 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....	151
6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету.....	151
6.2. Бюджетний устрій та принципи побудови бюджетної системи.....	154
6.3. Бюджетний процес в Україні.....	162
6.4. Видатки бюджету та їх класифікація.....	180
6.5. Джерела формування та класифікація доходів бюджету.....	188
РОЗДІЛ 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ.....	194
7.1. Теоретичні засади бюджетного дефіциту, його види.....	194
7.2. Причини виникнення та зростання бюджетного дефіциту.....	203
7.3. Шляхи мінімізації бюджетного дефіциту та джерела фінансування.....	210
7.4. Концептуальні підходи до бюджетного дефіциту у фінансовій політиці держави.....	216
РОЗДІЛ 8. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ, БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ.....	225
8.1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції.....	225
8.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів.....	227
8.3. Фінансове вирівнювання та міжбюджетні трансферти.....	242
РОЗДІЛ 9. ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	248
9.1. Соціально-економічна сутність соціального страхування.....	248
9.2. Види та класифікація фондів цільового призначення.....	253
9.3. Джерела формування фінансових ресурсів державних фондів і напрями фінансування.....	257
РОЗДІЛ 10. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	259
10.1. Сутність і функції фінансів суб'єктів господарювання.....	259
10.2. Основи організації фінансів суб'єктів господарювання.....	261
10.3. Механізм формування прибутку суб'єктів господарювання в умовах реалізації ризик-орієнтованого управління.....	263
10.4. Можливі напрями покращення фінансового стану суб'єктів господарювання за умови фінансової кризи.....	267
10.5. Реорганізація суб'єктів господарювання: форми та етапи	

процесу антикризового управління.....	272
РОЗДІЛ 11. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.....	276
11.1. Фінансові ресурси та доходи домогосподарств.....	276
11.2. Витрати домогосподарств.....	288
РОЗДІЛ 12. СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК.....	296
12.1. Сутність, функції та роль страхування.....	296
12.2. Сутність, види та особливості галузей страхування.....	303
12.3. Страхувальний ринок: функціонування, проблеми та перспективи розвитку.....	306
РОЗДІЛ 13. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....	310
13.1. Сутність фінансового ринку та його роль в економіці.....	310
13.2. Структура фінансового ринку.....	316
13.3. Класифікація фінансового ринку.....	320
13.4. Поняття та класифікація цінних паперів.....	331
РОЗДІЛ 14. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ.....	339
14.1. Сутність, мета, завдання, сфери та форми прояву фінансового менеджменту.....	339
14.2. Принципи і функції фінансового менеджменту.....	345
14.3. Механізм фінансового менеджменту, його сутність та складові.....	347
14.4. Інформаційне забезпечення фінансового управління.....	349
14.5. Фінансове планування на підприємстві.....	356
РОЗДІЛ 15. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ.....	360
15.1. Сутність та місце фінансової безпеки в системі національної безпеки.....	360
15.2. Характеристика складових фінансової безпеки держави.....	363
15.3. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави.....	368
РОЗДІЛ 16. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ.....	374
16.1. Фінансові системи країн світу.....	374
16.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки.....	389
16.3. Фінансова система Німеччини.....	390
16.4. Фінансова система Великобританії.....	394
16.5. Фінансова система Франції.....	401
16.6. Фінансова система Японії.....	407
16.7. Фінансові системи Скандинавських країн.....	410

РОЗДІЛ 1 ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

1.1. Сутність та функції фінансів

Відомий український вчений-фінансист професор М. Мітіліно (1875-1930) у другій половині 20-х рр. ХХ ст. узагальнив поняття «фінанси» у такій історичній довідці: «Слово «фінанси» (по-французькому – finances, по-німецькому – Finanzen, по-італійському – finanza), на думку одних учених, походить від латинського слова – finis (кінець, термін) і сполучається з поняттям «платіжного терміну». У середні віки вживали слова – «finatio» «finare» «finantia pecunaria», що на мові ХІІІ й ХІV ст. визначали «платіж», «сума грошей» тощо. На думку інших учених, слово «фінанси» англосаксонського походження від слова «fine» (шифр), або «finden» (знаходити), або «fein» (спритний, хитрий). Останню гадку підтверджує й те, що у середні віки в Німеччині під словом «Finanz» розумілося «хитрість», «підступність», «лихварство». Що ж до Франції, то приблизно тієї самої доби під словом «finances» розумілося: «державні прибутки», «державне господарство». Ось у цьому значенні це слово й набуло собі права на існування на всій земній кулі, і тепер під словом «фінанси» розуміється не лише державне господарство, а взагалі господарство різних публічних об'єднань та господарство юридичних осіб»¹. Дещо розширює це поняття сучасна версія Британської енциклопедії, де відмічено, що «фінанси – процес формування фондів або капіталу для покриття будь-яких видатків... Фінанси – процес, що спрямовує ці фонди в форі кредиту, позик або інвестиційного капіталу до тих економічних одиниць, які потребують їх або здатні знайти їм продуктивне застосування.»². В такому трактуванні поняття «фінанси» характеризуються по-перше, як процес (не статичне, а динамічне явище їх формування й використання), по-друге, відображає узагальнений їх склад – три сфери: бізнесові, особисті та фінанси публічних союзів.

¹ Тиктин Г.И. Очерки по общей истории публичных финансов. Опыт построения теоретической финансовой науки на публично-экономической основе. Одесса, 1926. С. 3.

² Finance: URL: <http://32.1911.encyclopedia.org/F/Fl/FINANCE.him>.

Безпосередньо у науковий обіг термін «фінанси» ввів французький вчений і політик Ж. Боден у 1577 р. у праці «Шість книг про республіку» для виділення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави. У XVI-XVII ст. відбулося відокремлення державної казни від казни сімей монархів, внаслідок чого виникли поняття «державні фінанси», «державний бюджет», «державний кредит». Платники податків почали офіційно визнавати право держави на оподаткування замість надання платникам певних суспільних послуг. Фінансові потоки стали прозорими, змінилося бачення сутності фінансів.

У XVIII ст. з розвитком державного господарства та демократичних засад з'явилося фінансове право. У 1784 р. Ж. Неккер (міністр фінансів Франції) представив королю звіт про фінансовий стан нації. Таким чином вперше було оприлюднено офіційний документ, що містив дані за декілька років про доходи і видатки Франції. Цей період характеризувався виділенням фінансової науки як самостійної галузі наукових знань.

XIX ст. характеризується розвитком капіталізму, поглибленням розуміння і трактування фінансів, розширенням сфери фінансових відносин. Фінанси використовуються як вагомий чинник політичного і соціально-економічного життя суспільства та його публічних союзів. З цього періоду вони набувають змісту публічності – «публічні фінанси».

Із розвитком товарно-грошових відносин розширилися і вдосконалилися функції держави, відбулися глобалізаційні процеси об'єднання економічних систем, створення потужних міждержавних фінансових структур, змінилося місце публічних фінансів у сфері економічних відносин, їхня роль у внутрішньому житті країни та на світовому рівні.

Найвищого рівня розвитку досягли публічні фінанси у XXI ст. З посиленням глобалізаційних процесів фінансові відносини вийшли далеко за межі окремих держав, стали домінуючими у світовій економіці і політиці. Сьогодні фінансова наука є рушійною силою у розвитку фінансових відносин. З її допомогою моделюються фінансові стосунки національного і міжнародного масштабу, приймаються доленосні політичні та економічні рішення.

Серед науковців відсутня єдність поглядів на трактування сутності категорії «публічні фінанси». Це свідчить про те, що ця проблема є однією з найскладніших фінансової науки і практики, оскільки сутність глибоко захована за зовнішніми формами її вияву, за допомогою яких різноманітні фінансові явища

проявляються у розвитку соціально-економічних процесів та функціонування різних публічних союзів.

Сьогодення також характерне різнобічною характеристикою публічних фінансів як економічної категорії. В українській економічній енциклопедії відсутня ця категорія, проте подається поняття «фінанси»: «Фінанси – сукупність грошових відносин, пов'язаних із формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов – і національного багатства. Фінанси – одна з найважливіших і складних економічних категорій. ... Головне призначення фінансів забезпечення кожної фізичної особи, кожного суб'єкта підприємництва, кожної державної структури, а отже, й суспільства загалом достатніми для здійснення їх діяльності грошовими коштами. Фінанси мають видиму (зовнішню) форму вияву і внутрішній зміст. Форма виявляється у грошових потоках між суб'єктами фінансових відносин. Ці потоки (їх характер і форми, спрямованість і обсяги) є предметом практичної фінансової діяльності. Змістова сторона пов'язана з тим, що фінанси відображають певні грошові потоки: рух вартості створеного в суспільстві ВВП – обмінні та розподільні відносини»³. Це в повній мірі ми можемо віднести і до поняття «публічні фінанси».

Публічні фінанси необхідно розглядати як сукупність економічних відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фондів фінансових ресурсів різних публічних союзів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту (ВВП), а за певних умов – і національного багатства.

Два аспекти поняття «публічних фінансів» наводиться у підручниках зарубіжних дослідників: Публічні фінанси можна розглядати з економічної та матеріальної точки зору. В економічному аспекті публічні фінанси – це економічні відносини, пов'язані з утворенням, розподілом та використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів найрізноманітніших публічних союзів та суб'єктів (держави, публічних союзів, підприємств, організацій тощо). У матеріальному аспекті публічні фінанси являють собою грошові фонди держави, публічних союзів, підприємств, установ, організацій,

³ Економічна енциклопедія : у трьох томах / редкол. : В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : ВЦ «Академія», 2002. Т. 3. 952 с.

які використовуються для матеріального забезпечення потреб суспільства та розвитку виробництва. У зміст публічні фінанси включаються лише ті грошові відносини, які мають специфічну фінансову форму руху вартості, пов'язану з розподілом грошових доходів та накопичень, з формуванням та використанням певних публічних фондів грошових ресурсів.

В науковій літературі для обґрунтування сутності публічних фінансів сучасні дослідники використовують метод наукової абстракції, а саме шляхом відкидання часткових ознак, характерних для кожного окремо взятого фінансового явища в суспільному розвитку, і визначення узагальнених характерних для публічних фінансів властивостей, які у сукупності і становлять предмет фінансової науки. У цілому публічні фінанси асоціюються з процесами розподілу певної вартості, який здійснюється у різних формах (розподіл доходів, сплата податків тощо) та обов'язково супроводжується рухом грошових коштів. У процесі такого розподілу спостерігається виокремлення різних за обсягом і цільовим характером частин вартості в одного власника, або передача частини вартості у грошовій формі одним власником іншому. Спільною для таких фінансових операцій є їхня основа – суспільні відносини, які за своїм характером в економічній науці називаються виробничими, або економічними, відносинами.

Економічні відносини – сукупність відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних і духовних благ та їх привласнення в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні).

Отже, при будь-якому визначенні публічних фінансів треба мати на увазі, що публічні фінанси – це насамперед економічна категорія, для якої визначальне значення має її суспільна сутність. Сутність публічних фінансів опосередкована типом державного устрою, формою правління, механізмом регулювання економічних відносин. Прояв сутності публічних фінансів у дії, вираження суспільного призначення даної категорії відображають їх функції.

Публічні фінанси одна з найбільш важливих і складних економічних категорій. Без них неможливе функціонування держави, інших публічних союзів й діяльність юридичних і фізичних осіб, оскільки саме вони забезпечують вартісний рух створеного у суспільстві ВВП, відображаючи досить складні відносини, що виникають при цьому. Головним їхнім призначенням є забезпечення кожної фізичної особи, кожного

суб'єкта підприємництва, кожної державної структури, а отже, і суспільства загалом, достатніми для здійснення їх діяльності грошовими коштами. Публічні фінанси мають як зовнішню форму прояву, так і внутрішній зміст. Видима сторона проявляється у *грошових потоках*, які рухаються між суб'єктами фінансових відносин. Ці потоки – їх характер і форми, спрямованість і обсяги – є предметом практичної фінансової діяльності публічних союзів. Прихована, змістовна, сторона пов'язана з тим, що відображають ті чи інші грошові потоки, а саме – рух вартості створеного у суспільстві ВВП, тобто обмінні, розподільні і перерозподільні відносини. Від налагодженості цих відносин залежать ефективність економічної системи і розвиток суспільства. Зазначені відносини та їх вплив на поведінку окремих суб'єктів характеризують внутрішню сутність публічних фінансів і є предметом фінансової науки.

3Суспільне призначення публічних фінансів розкривається в їх *функціях* – відтворювальній, розподільній та контрольній.

Відтворювальна функція полягає у фінансовому забезпеченні безперервності процесу суспільного виробництва. Безумовно, цей процес залежить не тільки від публічних фінансів, на нього впливають різні чинники забезпечення виробництва – наявність, достатність і стабільність надходження матеріальних та енергетичних ресурсів, ситуація на ринках праці, товарів і послуг тощо. Проте, маючи відповідні фінансові ресурси, практично всі зазначені проблеми можна вирішити. Обмеженість фінансових можливостей безповоротно призводить до проблем з іншими складовими ресурсного забезпечення виробництва.

Сутність *розподільної* функції полягає у тому, що публічні фінанси забезпечують процеси розподілу і перерозподілу на мікро- та макрорівні вартості створеного у суспільстві ВВП. За допомогою публічних фінансів відбуваються процеси формування первинних доходів, їх перерозподіл і формування вторинних доходів. Їх роль у цих процесах домінуюча, хоча можуть діяти й інші механізми (відхилення у цінах та валютних курсах, карткова система розподілу товарів, оплата праці не у грошовій, а в товарній формі, кримінальні злочини – крадіжки майна і грошей, шахрайство тощо).

Контрольна функція публічних фінансів полягає в тому, що вини є інструментом контролю за діяльністю всіх суб'єктів фінансових відносин, який здійснюється у процесі руху грошових потоків при мобілізації та розміщенні фінансових ресурсів, формуванні доходів і здійсненні витрат. Контрольна

функція передбачає створення всеохоплюючої системи фінансового контролю, спрямованого на забезпечення законної діяльності громадян, суб'єктів господарювання, держави та інших публічних союзів.

Отже, перерозподіл національного доходу здійснюється між виробничою та невиробничою сферами публічного господарства, галузями матеріального виробництва, окремими публічними союзами регіонів країни, формами власності та соціальними групами населення. Кінцевою метою розподілу й перерозподілу національного доходу і валового внутрішнього продукту, здійснюваних з допомогою публічних фінансів, є розвиток продуктивних сил, створення ринкових структур економіки, зміцнення держави, забезпечення високого рівня життя населення.

1.2. Специфічні ознаки фінансів

Публічним фінансам властиві певні специфічні ознаки, що виокремлюють їх з-поміж інших економічних категорій:

1. *Грошова форма відносин*. Публічні фінанси – це завжди грошові відносини. Хоча деякі явища можуть мати і грошову, і матеріальну форму (кредит, страхові та резервні форми, податки та ін.), для публічних фінансів вони належать тільки у грошовій формі.

Публічні фінанси – невід'ємна частина грошових відносин, тому їх роль і значення залежить від того, яке місце грошові відносини займають у економічних відносинах. Не будь-які грошові відносини можуть розглядатися як фінансові. Публічні фінанси відрізняються від грошей своїм змістом та виконуваними функціями. *Гроші* – це загальний еквівалент, за допомогою якого вимірюють затрати праці виробників, а *публічні фінанси* – економічний інструмент розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу, знаряддя контролю за утворенням і використанням грошових фондів державою та іншими публічними союзами. Основне їх призначення полягає у тому, щоб шляхом утворення грошових доходів і фондів забезпечити не лише потреби держави та інших публічних союзів і підприємств грошима, а й контроль за використанням фінансових ресурсів.

2. *Рух вартості від одного суб'єкта до іншого*. Ключовою ознакою, що визначає сутність та форму функціонування публічних фінансів, є рух грошових потоків. Будь-яка фінансова

операція пов'язана з цим рухом – публічні фінанси не є гроші, а рух грошей, який відображає видатки (витрати) одних суб'єктів і доходи інших.

Публічні фінанси виражають грошові відносини, які виникають між:

- підприємствами і вищими організаціями при створенні централізованих фондів, грошових ресурсів і їх розподілі;
- публічними союзами і підприємствами при сплаті ними податків до бюджетної системи та фінансуванні витрат;
- публічними союзами і громадянами при внесенні ними податків;
- підприємствами, громадянами та позабюджетними фондами при сплаті платежів й отриманні ресурсів;
- окремими ланками бюджетної системи;
- органами майнового й особистого страхування, підприємствами, населенням при сплаті страхових платежів і відшкодування збитків після настання страхових випадків.

Основне матеріальне джерело грошових доходів і фондів – *національний дохід країни*, тобто вартість валового внутрішнього продукту з урахуванням спожитих у процесі виробництва знарядь і засобів. Публічні фінанси є невід'ємною ланкою між створенням і використанням національного доходу. Публічні фінанси впливають на виробництво, розподіл і споживання й мають об'єктивний характер. Вони відображають конкретну сферу виробничих відносин.

За матеріальним змістом публічні фінанси – це цільові фонди грошових засобів, які утворюють фінансові ресурси держави та інших публічних союзів. Збільшення національного доходу є однією з умов зростання їх фінансових ресурсів. Варто зауважити, що публічні фінанси і фінансові ресурси – поняття не тотожні. Фінансові ресурси не визначають сутності публічних фінансів, не розкривають їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінансова наука вивчає не ресурси як такі, а суспільні відносини, які виникають у процесі утворення, розподілу і використання грошові ресурсів, вона досліджує закономірності розвитку фінансових відносин.

3. *Суперечливість фінансових відносин.* Інтереси двох суб'єктів фінансових відносин, з одного боку, є узгодженими, оскільки спрямовані на досягнення певного приватного чи суспільного інтересу, з другого – суперечливими: доходи одного суб'єкта є видатками (витрати) іншого. Така властивість публічних фінансів вимагає, по-перше, використання механізмів

збалансування інтересів сторін, по-друге, дієвого фінансового контролю.

4. *Наявність ризиків.* Фінансові операції рознесені у часі та просторі, внаслідок чого їх результативність не може наперед мати чіткої визначеності. Крім того, суперечливість фінансових відносин теж несе певний ризик невизначеності у діях окремих суб'єктів. Звідси випливає необхідність формування системи управління фінансовими ризиками.

5. *Обмінно-перерозподільний характер.* У русі грошових потоків відображаються всі сторони відтворювального процесу – обмін, розподіл та перерозподіл. За своїм призначенням – забезпечення кожного суб'єкта відповідною доходною базою й здійснення витрат (видатків). Публічні фінанси охоплюють також і споживання. Якщо економіка забезпечує суспільство відповідними благами, то публічні фінанси створюють передумови, спочатку для їх виробництва, а потім – і для отримання та користування.

6. *Еквівалентний (за призначенням) характер обміну та розподілу і нееквівалентний характер перерозподілу.* Механізм функціонування публічних фінансів спрямований на забезпечення еквівалентності обміну та розподілу. В обміні еквівалентність означає активність грошових потоків з матеріальними цінностями і благами, а в розподілі доходів – їх відповідність вкладу кожного суб'єкта у вироблений продукт. У процесі перерозподілу має бути, по-перше, усунуто диспропорції, спричинені нееквівалентністю обміну, по-друге, пом'якшено дисбаланс у розподілі, зумовлений недосконалістю ринкових механізмів, унаслідок чого може утворюватися значний розрив у доходах окремих суб'єктів, і по-третє, забезпечено доходами тих громадян, що не можуть їх заробити самостійно.

7. *Регламентована форма фінансових відносин.* Фінансові відносини у суспільстві регламентуються в договірній, статутній і законодавчій формах. Регламентованість публічних фінансів украй важлива з позицій збалансування суспільних інтересів та забезпечення підконтрольності фінансових операцій держави та інших публічних союзів.

Таким чином, як економічна категорія публічні фінанси беруть участь у розподільних відносинах і впливають на відтворювальний процес.

РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

2.1. Фінансове господарство України у фінансовій науці

Серед найрізноманітніших сегментів національної економіки особливе місце посідає фінансове господарство – як галузь господарювання. Основними сегментами фінансового господарства є фінанси, фінансове право, фіскальна політика тощо, які становлять цілісну фінансову систему країни. Елементи цієї цілісності – суб'єкти господарювання, що складаються з відповідних компонентів та розвиваються згідно із загальними фінансово-економічними законами, однак кожний із них має свої, тільки йому властиві риси. В епіцентрі будь-якої господарської діяльності перебуває людина, від позиції, мети та місця в суспільстві якої залежить насаперед поступ цивілізації. Це яскраво проявляється в процесі розвитку фінансового господарства. З теоретичної точки зору пізнання економічних і фінансових процесів є спонукальним мотивом людської діяльності, який прийнято називати потребами, що виникають та існують.

Саме «потреба в коштах, – як зазначається в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, – на перших порах була винятковим стимулом розвитку фінансового господарства; так, наприклад, відкриття Америки, яке зумовило розвиток торговельних відносин, змусило уряди потурбуватися про розвиток шляхів сполучення, а це потребувало коштів і мало вплив на фінанси»⁴. Зокрема, з низьким рівнем державних потреб у стародавньому світі значною мірою пов'язаний слабкий розвиток фінансового господарства, що відображалось у відсутності відррахувань на освіту, медицину, військові лаштунки тощо. Але з часом «різке зростання потреб у ХІХ ст.: витрати на народну освіту, на розвиток торгівлі і промисловості, на утримання війська і флоту, сплата процентів за боргами, поліпшення шляхів сполучення, витрати на захист інтересів праці (фабрична інспекція, камери праці) і т. ін. – змушує набагато збільшувати бюджети і вишукувати нові джерела для покриття дефіцитів»⁵. Певною мірою «цим і пояснюється введення нових форм оподаткування – прибуткового і майнового, податків зі

⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 35А. СПб., 1902. С. 872.

⁵ Там само. С. 872.

спадщини, а також деяких акцизів»⁶. Отже, зростання потреб громадян публічних союзів різних рівнів є головним чинником сумарного збільшення публічних фінансів. Потреби тісно взаємопов'язані з основними чинниками розвитку фінансового господарства в цілому. Щодо суб'єктів господарювання, то загалом «суб'єктом фінансового господарства є на першому плані держава, а потім й інші, більш дрібні кола примусових спілкувань або союзів (земства, міста і т. ін.). Всі вони вирізняються вічністю або принаймні безперервністю свого існування на противагу простим суб'єктам приватного господарства – фізичним особам та складним – юридичним, з яких перші обов'язково зникають, будучи смертними, а другі, хоч і не обов'язково, але все ж набагато легше й частіше перестають існувати, ніж різні громадські спілки, часто змінюючись тільки у своїх формах і розмірах»⁷. Зовні цілі фінансового господарства схожі з приватногосподарськими, оскільки втілюються в прагненні здобути кошти для задоволення своїх потреб: «Кінцевими ж цілями є самі потреби, що істотно розрізняються в тому чи іншому господарстві, а саме, вони – суть мети самі по собі в господарствах приватних, тоді як держава та інші суспільні спілки існують для задоволення потреб членів, котрі входять до їх складу, тобто є засобами відносно останніх»⁸. Засоби та джерела отримання фінансовими господарствами доходу дослідники розглядають таким чином: «Кошти або джерела доходу, якими володіють фінансові господарства: одні схожі з приватногосподарськими, від чого і мають таку назву, інші ж ґрунтуються на зовсім інших підставах і тому називаються суспільно-правовими (перші називаються також механічними, а другі – органічними). За всієї схожості перших з прототипом, вони відрізняються від нього тим, що в більшості випадків держава користується ними на засадах виключності, тобто з усуненням вільної конкуренції. Другі основані на примусовому началі, абсолютно чужому сучасному приватному господарству; такими є всі податки і більшість мит»⁹.

Український дослідник І. Тарасов (1849–1929), епістемологічно розглядаючи господарство, писав: «Особливі властивості державного господарства стали основою того, що

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 35А. СПб., 1902. С. 872.

⁷ Большая энциклопедия: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания : в 20 т. Т. 19 / под ред. С. Н. Южакова. СПб. : Просвещение. С. 236.

⁸ Там само. С. 237.

⁹ Там само. С. 236–237.

господарство це, виокремившись, дістало технічну назву фінансів, а управління цим господарством – назву фінансового управління, причому слово «фінанси» походить від слова «fīnis», що означає грошовий платіж»¹⁰. Він також окреслив предтечу фінансів та управління господарством, зауважуючи, що «виробленню поняття про фінанси передувало поняття про фіск, яке означало казну в її вузькому, зовсім спеціальному значенні. Між цими двома різними поняттями можливе тільки таке зближення, що фіск – це ті самі фінанси держави, які розглядаються виключно як суб'єкт майнових прав, що становлять зміст так званого фіскального права... Домінування такого погляду на державне господарство відображалось в так званому фіскальному управлінні цим господарством, причому захист казенного інтересу покладался на особливих посадових осіб, які називалися фіскалами...»¹¹. І. Тарасов виокремлює такі види господарства: державне, приватне, народне та суспільне. На його думку, «державне господарство – сукупність і взаємодія заходів і способів добування матеріальних ресурсів для управління державою та їх витрачання для потреб держави»¹². Цілком природно, що надаючи перевагу державному фінансовому господарству, вчений вирізняв найхарактерніші відмінності між ним та всіма іншими: «...відмінність державного господарства від приватного, народного і суспільного господарств створюється, по-перше, тим, що держава веде своє господарство для інших цілей, ніж приватна особа, народ або суспільство, і, по-друге, особливими властивостями держави як суб'єкта державного господарства»¹³. Вигода при цьому не має вирішального значення в державному господарстві, адже воно призначене для народу, і держава, надаючи послуги на правах господаря, ставить на перший план не власну винагороду за них, а значення цих послуг для своїх жителів. Тому цілі державного господарства завжди обмежені метою служіння народу, натомість у приватному господарстві вони фактично можуть бути безмежні й довільні, спрямовуючись на отримання максимального зиску від своєї діяльності.

¹⁰ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 1 : монографія / П. І. Юхименко, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 159.

¹¹ Там само. С.160.

¹² Там само. С. 159.

¹³ Там само. С. 159.

Своєрідним є підхід до розуміння поняття фінансового господарства С. Іловайського (1861–1907), який розглядає господарство через правові аспекти фінансової науки. Адже ця наука, на його думку, «у вузькому розумінні цього поняття, має займатися дослідженням явищ фінансового господарства і виведенням основних його законів. Але кожна цивілізована держава має свої фінансові закони, які визначають і які регулюють її фінансовий устрій і управління. Сукупність юридичних норм і законів, за якими певна держава веде своє господарство, становить її фінансове право»¹⁴. При цьому вчений рекомендує вести фінансове господарство відповідно до основних положень фінансової науки. Крім того, С. Іловайський зауважує: «Досліджуючи ж фінансове право якої-небудь держави, ми ознайомлюємося з її фінансовим законодавством. Тут одержується відповідь на питання, як ведеться в дійсності господарство тієї чи іншої держави». Він звертає увагу на державу як суб'єкт фінансового верховенства, яке «відображається в праві держави видавати фінансові закони, обов'язкові як для всіх представників приватних господарств у державі, так і для підпорядкованих державі фінансових органів...»¹⁵. Щодо відмінностей між державним і приватним господарством то, згідно із С. Іловайським, «...державне господарство може і має бути розраховане на триваліший період порівняно з приватними господарствами; держава може здійснювати такі видатки, які обіцяють тільки досить віддалені вигоди, і брати на себе довгострокові і навіть вічні зобов'язання». Особливу увагу він звертає на управління фінансовим господарством, зауважуючи, що «завдання осіб, які керують державним господарством, установити насамперед мінімум витрат, необхідних для правильного перебігу державного життя. Доводиться вже доходи погоджувати з видатками і так чи інакше добувати певну кількість матеріальних засобів»¹⁶. Стосовно способів, якими державне і приватне господарства отримують свої доходи, то С. Іловайський вказує на суттєву їх відмінність. Учений зауважує, що держава також отримує деякі доходи приватногосподарського характеру, наприклад, від державного майна і державних промислів, але «тепер ці доходи в більшості

¹⁴ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 1 : монографія / П. І. Юхименко, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 92.

¹⁵ Там само. С. 159

¹⁶ Там само. С. 93.

держав відступають на другий план і державне господарство дедалі більше стає податним, тобто основаним на обов'язкових внесках приватних господарств».

Наводячи визначення фінансового господарства, С. Гловайський писав, що «під фінансовим господарством треба розуміти сукупність явищ, що стосуються планової, організованої діяльності примусових об'єднань, – діяльності, скерованої до спеціальної мети: набувати й витрачати господарські блага, потрібні на те, щоб виконувати взагалі всі завдання цих об'єднань»¹⁷. Г. Тіктін зауважував, що «основною прикметою системи публічних фінансів буде диференційованість реальних коштів для покриття колективних потреб (витрат на ці потреби) при недиференційованості джерел покриття колективних потреб». На основі цих двох визначень М. Мітіліно зробив власний висновок: «...Щоб мати змогу задовольнити всі оці різноманітні потреби колективу (публічних союзів – *Авт.*), треба мати певний запас ресурсів – матеріальних і нематеріальних благ (цінностей). Щоб збирати та утворювати ці цінності, держава за прикладом приватних громадян та об'єднань меншої самостійності й розміру (громада, місто, волость, округ та ін.) організує спеціальну господарську діяльність, що зветься «державним» або «фінансовим господарством»¹⁸.

Діяльність такого господарства, вважає М. Мітіліно, «скерована на те, щоб збирати та виробляти матеріальні й нематеріальні цінності і задовольняти потреби колективу (публічних союзів – *Авт.*) за певним планом та через державний апарат на користь пануючого класу». Щодо характерних ознак різновидів господарств, висвітлених М. Мітіліно, то він надає перевагу державі, якій належить найвища фінансова влада – фінансова зверхність. Маючи цю владу, «держава на користь своєму господарству стягує податки, різні грошові оплати й натуральні збори, примушує громадян робити всякі послуги, щоб розв'язувати різні завдання державного господарства, монополізує окремі галузі промисловості й торговельної діяльності та ін.».

Крім того, «маючи фінансову владу, – зауважує М. Мітіліно, – держава може збільшувати доходи свого господарства коштом приватних господарств, примусово стягуючи з них потрібні

¹⁷ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 2 / П. І. Юхименко, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 413.

¹⁸ Там само.

кошти. З другого боку, володіючи величезним майном, що забезпечує її зобов'язання, держава може збільшувати свої ресурси через державні позики...». Він також звертає увагу на таку особливість державного господарства, як «правний характер діяльності органів та окремих співробітників цього господарства..., його діяльність окреслюють спеціальні юридичні норми». М. Мітіліно говорить про державне господарство як окремий відділ управління. Вчений вказує, що під фінансовим управлінням слід розуміти діяльність фінансової адміністрації, скеровану на те, щоб набувати й розподіляти господарські блага, потрібні для колективного задоволення потреб громадян¹⁹. Своєрідною є позиція щодо фінансового господарства у Г. Тіктіна. У праці «Нариси з загальної теорії публічних фінансів» він крізь призму господарства як держави, так й усіх інших «публічних» союзів, наводить еволюцію розуміння сутності фінансів. Як відомо, ще з XII ст. «під фінансами розуміли державні доходи і видатки та державне господарство», водночас «під фінансами розуміють доходи і видатки, господарство не тільки самої держави, а й усіх інших “публічних» («політичних», «примусових») союзів (місцевих, внутрішньогосподарських і міждержавних)».

З огляду на це, Г. Тіктін тлумачить дефініцію «фінансове господарство», однак на відміну від багатьох інших науковців його підхід відрізняється тим, що у нього явно простежується намагання розрізнити розуміння сутності господарства.

Тобто, він виокремлює тлумачення господарства фінансовою наукою, яка вивчає державне господарство взагалі, і наукою про економічну політику, яка також займається проблемами державного господарства, але в іншій іпостасі: наприклад, проблемами державного підприємництва, а не тільки проблемами «регулювання приватного господарства». Загалом, на думку Г. Тіктіна, фінансове господарство в науковому розумінні як об'єкт фінансової науки – це «сукупність явищ, які стосуються планомірної організованої діяльності примусових союзів, спрямованої на спеціальну мету придбання (або придбання і видатки) господарських благ, необхідних для виконання усіх взагалі завдань цих союзів...». При цьому він дає детальне пояснення. Насамперед фінансове господарство в науковому розумінні є засобом досягнення, зокрема, деяких самоцільних

¹⁹ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 2 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 457

«завдань держави» та інших «публічних союзів...». Разом із тим фінансово-науковий інтерес зовсім не вичерпується сферою державного господарства. Наприклад, «у фінансово-науковому вченні про податки досить великий інтерес викликають ті, суто «приватногосподарські умови», від яких залежить реагування «приватного господарства» на податок і разом з тим «вплив податку» на ці господарства, але знову-таки зі свого особливого, специфічного погляду».

Розглядаючи викладене, Г. Тіктін приходять до усвідомлення необхідності пояснення наявних видів господарства та відмінностей між ними. Він виокремлює: державне, приватне і народне (суспільне) господарство. «Державне господарство» вчений розуміє як самодостатнє господарство з особливими інтересами, що не тільки протистоїть, а й навіть має протилежні інтереси щодо народного, суспільного господарства. Під «народним господарством» мається на увазі сукупність пов'язаних обміном приватних господарств. «Це розуміння, – пише Г. Тіктін, – й дістало своє вираження в уявленні про «фіск» («казну») як про якусь безодню, в якій безслідно зникає частина народного добробуту, тоді як у теоретичній побудові, з її необхідною передумовою економічно раціональної людської поведінки, те, що йде на потреби «фіску», може розглядатися лише: використовуване на потреби того самого суспільства, народу, про добробут якого йде мова, але спожите в інший спосіб, ніж те, що «фіском» не відкривається». Цікавою є думка про розуміння економічного принципу: «...протиставлення державного господарства приватним господарствам штовхає на шлях підходу до «державного господарства» з масштабом приватногосподарського, хрестоматичного економізму, тобто розуміння економічного принципу».

Розглядаючи вчення Г. Тіктіна, можна говорити про виведену ним закономірність, яку автор пропонує умовно назвати «соціальною парадигмою господарських потреб». Особливо це впливає з того, що господарське життя не вичерпується пануванням індивідуалізму, тобто поряд з індивідуальними є й колективні (публічних союзів) потреби. Він вказує на те, що колективні (публічних союзів) потреби – такі самі потреби індивіда, як і індивідуальні, і вся відмінність полягає в порядку їх покриття. Тобто, «розрив безпосередньої залежності задоволення людських потреб від індивідуальних господарських турбот, інтересів і об'єктивних умов існування, інакше кажучи, колективізація людських потреб досягається за допомогою

особливої соціальної орієнтації, особливого порядку соціальних відносин. Цей суспільний порядок є суспільно-господарським тому, що він являє собою порядок покриття людських потреб. Його можна назвати публічно господарським порядком або просто публічним господарством». Г.Тіктін зазначає, що публічне господарство є суто колективістською системою господарських відносин. Його сутність він розкриває на прикладі чистого й інтегрального колективізму, «тобто такого устрою, в якому всі потреби всіх членів суспільства мають суто колективний характер, усі затрати як реальних засобів, так і особистих сил, є затратами безпосередньо на колективні потреби, суто колективними затратами».

Таким чином, публічне господарство розглядається як певна організація, певний порядок покриття людських потреб, найсуттєвіша характерна риса якого полягає в усуненні безпосередньої залежності задоволення людських потреб від індивідуальних господарських турбот, інтересів і умов існування, інакше кажучи, у колективізації людських потреб.

Фінанси з державним господарством ототожнюються й у «Курсі фінансового права» І.Патлаєвського. На відміну від інших науковців, він до вивчення цього питання підходить через визначення таких функціональних складових діяльності держави, як управління та її організація. Але, з огляду на те, що ні одне, ні інше «не можуть обходитися без допомоги певних коштів, а тому і в самій організації держави й у сферах її діяльності мають бути як особливі органи, так і особливий вид діяльності, призначені для придбання, зберігання та правильного споживання ресурсів; одним словом, держава повинна мати та вести своє особливе господарство. Таке господарство держави ми називаємо державним господарством, або фінансами»²⁰. Цінним у науковій спадщині І.Патлаєвського є його підхід до визначення відмінностей між різновидами господарства.

Виходячи з концепції системності, він на перше місце ставить народне господарство, а вже всі інші види, у тому числі й державне, вважає його складовими: «Оскільки народне господарство є однією з основ існування держави і джерелом народного добробуту, остільки держава не тільки не повинна діяти руйнівно на народне господарство, а навпаки, повинна позитивно впливати на його розвиток, і цей розвиток має бути

²⁰ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К. : Кондор, 2010. С. 271

одним з найголовніших її завдань». При цьому вчений абсолютно не применшує ролі державного господарства перед іншими видами господарств: «...державне господарство, фінанси не тільки не повинні виключати існування народного господарства, а разом з тим, відповідно, і приватних господарств, а навпаки, якщо держава має потребу в матеріальних ресурсах для виконання своїх завдань, якщо вона мусить вести своє особливе державне господарство, то це господарство, як і будь-яке приватне господарство, тільки тоді досягатиме вищої досконалості, коли воно приєднається до загального економічного життя цілого народу, увійде до складу цілого народного господарства як одна зі складових його частин і поряд з іншими приватними господарствами відповідатиме загальним завданням. В усіх державах у сфері народного господарства поряд з приватними господарствами окремих осіб існує приватне господарство самої держави, або фінанси»²¹.

На думку І. Патлаєвського, доцільно виокремити також основні відмінності різновидів господарств. Народне господарство він розуміє як сукупність окремих господарств, які у свою чергу, є джерелом державного господарства. Залишається, таким чином, «тільки правильно користуватися цим джерелом, аби не тільки не шкодити народному господарству, а навпаки, сприяти його розвитку, адже державне господарство ґрунтується на його економічних силах». Після аналізу відмінностей між державним та приватним господарствами І. Патлаєвський робить висновок про потребу в створенні окремої науки, яка б досліджувала лише державне господарство. Такою наукою якраз і є наука про фінанси, або про державне господарство, в якій «викладаються ті основи, за якими визначаються різні види державних потреб у матеріальних ресурсах, а також розкриваються майнові права держави та різні способи придбання майна державою з народного господарства для правильного задоволення потреб»²².

Представником української фінансової думки, який зробив вагомий внесок у національне фінансознавство взагалі та фінансове господарство зокрема, є М. Соболев. У праці «Нариси фінансової науки (загальнодоступні бесіди)» приділена увага етимології фінансів, яка з XVI–XVII ст. почала вживатися для

²¹ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 271-272.

²² Патлаевский И. И. Курс финансового права / И. И. Патлаевский. Одесса: Типогр. «Одесского вестника», 1885. 394 с.

позначення державних коштів і державного господарства. При цьому вчений наголошує, що інколи замість поняття «державне господарство» вживається вираз «фінансове господарство». Він виходить із того, що господарство як особлива організація суспільства має численні потреби: необхідність утримання війська для захисту країни, чиновників для управління, ведення справ освіти, охорони здоров'я та ін., що потребує істотних видатків. Тому держава повинна брати на себе зобов'язання щодо опіки зазначеного.

Як пише М. Соболев, «держава змушена вести своє господарство, яке й полягає у добуванні коштів та в їх витрачанні». При цьому її тривале існування на відміну від, наприклад, приватного господарства дає змогу моделювати господарський поступ із залученням додаткових джерел (позики, акцизи тощо). З цього приводу він писав: «Довготривале існування держави надає їй можливість... робити свої господарські розрахунки на дуже тривалий термін наперед. Вона здійснює позики з тим, щоб погашати їх через кілька десятиліть, вона може будувати господарські плани із розрахунком на ряд майбутніх поколінь». Вчений також звертає увагу на відмінності між приватним та державним господарствами, хоч фактично його зауваження мало відрізняються від тогочасних, зокрема, що держава виходить у своїй господарській діяльності з обсягу видатків, пристосовуючи до них свої доходи, а також щодо приватних осіб, які у своєму господарстві намагаються всіма способами збільшити доходи, які є основною метою господарства, співвідносячи видатки із сумою отримуваних доходів. Разом із тим він звертає увагу на одну з характерних особливостей державного господарства – його примусовий характер, вживаючи поняття «суверенітет»: «Ця примусова влада впливає із верховенства держави над підданими, або, як кажуть державознавці, із суверенітету держави»²³. Варто мати на увазі, що Україна в цей час перебувала у складі СРСР, де вживати таку термінологію було політично недоцільним. Слід відзначити й оригінальність вченого при висвітленні залежності державного господарства (яке він ототожнював із фінансовим) від рівня розвитку народного господарства, системи розподілу і т. ін.

Зокрема, залежність державного господарства від народного господарства пояснюється на підставі того, що воно є частиною

²³ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 2 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій / За наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 35

останнього: «Входячи до складу народного господарства, державне господарство опиняється в нього в залежності. Тому будова або характер народного господарства визначає собою будову фінансового господарства». Пояснення М. Соболевим залежності державного фінансового господарства від системи розподілу народного доходу, яка існує в певному суспільстві, базується на тому, що «державі доводиться добувати кошти з доходів підданих, зрозуміло, що характер цих доходів визначає і характер державних зборів...». М. Соболев робить концептуальний висновок щодо залежності фінансового господарства від рівня розвитку народного господарства та його організаційної складової. Це впливає з того, що «прибутковий податок може бути з успіхом уведений тільки в тих країнах, у яких більшість населення точно враховує всі витрати виробництва і може визначити свій чистий дохід...». Особливо слід відзначити розуміння М. Соболевим залежності фінансового господарства від впливу панівного класу та владної верхівки, а саме: її моралі, освіченості, відстоювання національних інтересів і т. ін., тобто більшою мірою від політичної складової: «...державна завжди перебуває в руках того чи іншого суспільного класу, який і спрямовує всю політику держави, в тому числі й фінансову, відповідно до своїх інтересів»²⁴.

Оригінальним баченням фінансового господарства вирізняється послідовний прихильник методики історико-етичної школи в розвитку фінансової науки І. Янжул. Він підкреслює особливе значення фінансів як мірила добробуту країни, мірила цивілізації²⁵. Вчений зазначає, що саме станом фінансів «вимірюється сама могутність держав: не в солдатах їхня головна сила, а насамперед у тих матеріальних засобах, якими вони можуть розпоряджатися в дану хвилину... Фінанси та їх організація... мають величезне політичне значення, справляючи не тільки непрямий, а й прямий вплив на весь державний устрій та управління... Адже недосконала, наприклад, податна система викликає інколи народні заворушення і бунти, через те чи те фінансове питання, ведуть до війни сусідні держави або сіють розбрат і т. д.». Разом з тим «добробут державного господарства цілком залежить від добробуту всього народу і тому воно має

²⁴ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 2 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій / За наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 352.

²⁵ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. СПб, 1904. 555 с.

вестися не інакше як за найповнішого всебічного заощадження, народної економії»²⁶.

Цікавий підхід І. Янжула до обґрунтування особливостей та відмінностей у різновидах господарства. Окреслюючи відмінності між принципами приватного, народного і державного господарств, учений, на відміну від багатьох інших дослідників, ототожнює приватне і народне господарства. І. Янжул вважає за доцільне враховувати примусовий характер державного господарства, а також головну мету буття держави – поступатися своїми матеріальними вигодами, коли вони перебувають у суперечності з вищими інтересами в різному значенні доходів і видатків тощо.

Важливу роль у висвітленні фінансового господарства відіграв новатор національного фінансознавства К. Воблій. У праці «Початковий курс політичної економії (історія, теорія і фінанси)» він висвітлює характерні риси господарства унії публічно-правового характеру (держави й общини (міст і земств)) та дає визначення сутності фінансового господарства, ототожнюючи його з державним: «...придбання і витрачання державою господарських благ для виконання поставлених нею цілей називається фінансовим або державним господарством»²⁷. Учений припускає наявність, в основних рисах, подібності фінансового господарства з будь-яким приватним господарством, проте чітко виокремлює відмінні риси фінансового господарства. Окресливши основні характерні ознаки різновидів господарства, К. Воблій зазначає, що «народне господарство являє собою сукупність приватних господарств із великою кількістю суб'єктів, які довільно встановлюють свої відносини». Крім того він вважає, що зазначені характерні особливості державного господарства й стали причиною виокремлення вчення про фінанси з політичної економії у самостійну галузь знань²⁸. Як відомо, фінанси держави формуються з народного доходу (членів публічних союзів), а рівень останнього залежить від розвитку й характеру народного господарства, тому держава не може у фінансовій політиці порушувати народногосподарські закони, які визначилися у практичній діяльності та часі. Крім того, держава не ігнорує основні умови діяльності народного господарства,

²⁶ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 2 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. С. 395.

²⁷ Там само. С. 247.

²⁸ Федосов В. М. Українська фінансова думка: генеза, еволюція, ренесанс / В. М. Федосов, П. І. Юхименко // Фінанси України. 2012. – № 3. С. 87.

вживаючи фінансові заходи у процесі господарювання. Державне господарство діє на народне (публічне) господарство через застосування важелів як господарського, так і політичного характеру. З одного боку, держава, будучи великим споживачем різних товарів, впливає на формування попиту і цін, з другого – через податкову систему, підвищуючи одні податки й скорочуючи інші, вона може справляти регулятивний вплив на розподіл доходів, а також вносити певні корективи в цю важливу сферу народного господарства. Значну роль у розвитку національного фінансознавства відіграв фундатор економічної історії Й. Кулішер, здобутки якого широко використав всесвітньо відомий історик економіки Ф. Бродель.

Й. Кулішер, як і багато його сучасників, ототожнював державне господарство з фінансами, але на відміну від інших використовував не тільки термін «фінанси», а й «фінанси держави». Вчений вважав, що відображенням усього державного господарства або фінансів держави є державний розпис, або бюджет, визначав етимологію цього терміна. Крім того, він також вживав поняття «державне господарство» і «приватне господарство». Аналізуючи відмінності між ними, Й. Кулішер зазначав: «Державне господарство вирізняється примусовим характером..., який вона (держава. –*Авт.*) кожного разу застосовує, коли необхідно задовольнити державні нужди і потреби. ...Володіння апаратом такої виняткової сили... може призвести до напруження податного пресу... Витратний бюджет і змушує державу дотримуватися цієї межі, не відступати від неї ні в той, ні в інший бік»²⁹.

Вагомий внесок у дослідження фінансового господарства та його різновидів зробив Г. Сидоренко (1832–1899). У праці «Конспект лекцій з російського фінансового права» він хоч і ототожнював державне господарство з фінансовим, виокремлював їх як самостійні поняття. Державне господарство для нього становило суть предмета теорії фінансів і розглядалося як добування державних доходів і задоволення ними фінансових потреб. В основі фінансового господарства лежать чотири складові:

- 1) мета держави;
- 2) її суверенність;
- 3) її довгостроковість;

²⁹ Кулішер И. М. Очерки финансовой науки. Вып. 1. Пг. : Наука и школа, 1919. 252 с.

4) її корпоративний характер³⁰.

Отже, фінансове публічне господарство – це історична форма організації задоволення граничних потреб держави та інших публічних союзів. Фінансове публічне господарство черпає свої ресурси з індивідуальних господарств. Наявність індивідуальних господарств (тобто існування в тій чи іншій сфері приватної власності на засоби виробництва) є основною передумовою фінансового публічного господарства. Особливий характер фінансового публічного господарства проявляється також у тому, що це господарство примусове.

2.2. Сутнісні трансформації у фінансовій діяльності держави та місцевого самоврядування

Етимологія походження загального терміну «фінанси» тісно переплітається із терміном «публічні фінанси». Як зазначає з цього приводу Г. Тіктін, один з яскравих представників української класичної школи фінансів, «у різні історичні епохи переважало те або інше значення цього терміна»³¹. Спочатку він вживався переважно для позначення грошових платежів. Водночас ще із середніх віків сформувалося розуміння фінансів через призму державних доходів і видатків та державного господарства. В розширеному їх трактуванні, до фінансів відносять доходи, видатки й господарство не тільки власне держави, а й інших публічних союзів – місцевих, внутрішньогосподарських і міждержавних.

У підручнику С. Іловайського дається поняття фінансам, яке зводиться до наступного: політичні союзи для виконання всіх своїх завдань повинні мати у своєму розпорядженні матеріальні кошти, надбання та витрата яких є для них спеціальним завданням. Вони потребують кошти для створення «публічних благ» (Sax), тобто предметів загального для всіх членів союзу споживання (наприклад, публічні штучні дороги, публічні сади, парки, сховище книг, предметів мистецтва), або як технічні допоміжні засоби публічної діяльності (наприклад, озброєння армії та флоту), або ж для оплати праці чиновників та працівників і для часткової винагороди чи відшкодування витрат особам, які виконують особисті повинності, або ж, на кінець, з

³⁰ Фінансова думка України : у 3 т. Т. 3. Ч. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. – К. : Кондор, 2010. С. 305.

³¹ Тиктин Г. И. Очерки по общей истории публичных финансов. Опыт построения теоретической финансовой науки на публично-экономической основе. Одесса, 1926. С. 3.

метою надання безоплатної допомоги нужденним членам союзу. Крім цього, придбання матеріальних коштів для зазначених цілей само по собі викликає необхідність мати матеріальні кошти для витрати їх спеціально як витрат придбання, тобто для отримання за їх допомогою безпосередньо потрібних господарських благ.

До двох основних, первинних і безпосередніх цілей політичних союзів – забезпечення правопорядку і політичної незалежності та сприяння всім сторонам добробуту населення С. Іловайський відносить третю, вторинна, похідна, некоординована з іншими, але така ціль, що відноситься до них як засіб до цілі.

Отже, у політичних союзів виникає дві цілі: 1) сприяння матеріальному добробуту населення; 2) придбання та витрати матеріальних коштів. Відповідно до двох цих різних категорій економічних цілей, господарське життя політичних союзів розподіляється на дві сфери, з яких перша називається економічним управлінням чи економічної політикою, друга – фінансовим управлінням або фінансовою політикою або просто фінансами³².

Тривалий час фінанси у цілому розглядалися виключно з позицій функціонування публічних союзів в особі держави та місцевих органів влади, тобто по суті ототожнювалися фінанси і публічні (державні) фінанси. Поширення поняття «публічні» на фінанси розпочинається в українській економіко-фінансовій літературі з праць С. Іловайського. Визначаючи термін «фінанси»³³ з самого початку він пов'язує його з поняттям та ознаками «публічності» тих явищ, з приводу яких вони виникають як вид суспільних відносин. Тобто, подає поняття «фінанси» і «публічні фінанси» як тотожні поняття. При цьому він пов'язує фінанси не лише з господарською діяльністю власне держави, а і з діяльністю «примусових союзів у державі» (громад, земств, округів та інших місцевих утворень), тобто розглядає місцеві фінанси як складову публічних фінансів у державі³⁴. Відмічені ним інститути у фінансовій системі є й нині виразниками або формою «публічної влади»³⁵.

³² Іловайський С. И. Учебник финансового права. – 5-е (посмерт.) изд. доп. и перераб. Г.И. Тиктиным / [под ред. Н. П. Яснопольского]. Одеса, 1912. С. 3-4.

³³ Там само. С. 219.

³⁴ Іловайський С. И. Учебник финансового права. – 5-е (посмерт.) изд. доп. и перераб. Г.И. Тиктиным / [под ред. Н. П. Яснопольского]. Одеса, 1912. С. 246.

³⁵ Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін.: Центр політико-правових реформ. К.: Москаленко О.М., 2012. С. 23.

Таким чином, термін «публічні фінанси», по-перше, фактично ототожнювався із фінансами у цілому, а по-друге, пов'язувався із господарською, а точніше фінансовою, діяльністю союзів публічного характеру, простіше – публічних союзів (держави та місцевих органів). Звернення до аналізу фінансового господарства сприяло практично сучасному наповненню змісту поняття «публічні фінанси»³⁶. Підставою для цього став прогрес суспільного розвитку, адже ХІХ ст., як відмічає відомий фінансист Е. Берендтс, стало «епохою згуртування держав у великі політичні тіла, які потребували великих, та таких, що правильно надходять, коштів для покриття видатків на все більш складні завдання державного управління... Держава визначається публічно-правовим союзом, який обіймає не тільки государя та стани, але усіх громадян, незалежно від їх приналежності до певного стану, які мають рівні права на захист їх безпеки та турботу про їх добробут»³⁷. Відповідно фінансова наука почала аналізувати публічні інтереси, публічні потреби, продукування публічних благ, які мали визначальний вплив не лише на становлення інститутів публічної влади, а й на еволюцію фінансових відносин у суспільстві.

З цього періоду держава, з її демократичною інституційною архітектонікою, поступово набуває якості чітко вираженого публічного союзу, ознаками якого є підкорення її суспільству, служіння його благу, яке реалізується у діяльності усіх її інститутів, у тому числі і фінансових. Цей союз закріплюється довірою населення до інститутів влади та формуванням на місцевому рівні нових її інститутів, які утворювалися в структурі демократичної держави для більш досконалого вирішення наростаючих публічних проблем і яким держава передавала частину своїх функцій. Разом з делегуванням цих функцій держава передавала частину грошових коштів для їх успішного здійснення.

Отже, науковці ХІХ та початку ХХ ст., і сучасні вчені включають до публічних фінансів їх державну та місцеву складові, тобто державні (державний бюджет і загальнодержавні фонди цільового призначення) та місцеві фінанси (місцеві бюджети та відповідні місцеві фонди, якщо вони формуються).

³⁶ Бойко С. Публічні фінанси у контексті генези та еволюції понятійно-категоріального апарату фінансової науки // Економіст. 2015. № 10. С. 34.

³⁷ Берендтс Э. Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в Императорском училище правоведения. СПб., типолитогр. С.Петербургской одиночной тюрмы. 1914. С. 55.

За часів адміністративної економіки та значною мірою й в нині в Україні, виходячи із реалій практики, цілком правомірно розглядати державні фінанси як цілісну сферу з виділенням двох рівнів – загальнодержавного та місцевого. Це пояснюється тим, що місцеві фінанси в Україні були та залишаються нерозвиненими у контексті прав органів місцевого самоврядування. По суті вони становлять собою передані на місцевий рівень державні кошти, які при цьому значною мірою підконтрольні центральним органам влади. Повноцінного місцевого самоврядування на зразок Магдебурзького права та реальних фінансових повноважень на місцях немає. Недаремно, одним з ключових напрямів реформ в нашій державі є децентралізація владних повноважень та ресурсів. Як зазначає представник країни, яка досягла відчутних успіхів у реформуванні місцевого самоврядування, польський професор Є. Рушковський фінансова децентралізація має передбачати як наявність власних фінансових та матеріальних ресурсів, так і повноцінних прав щодо володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад³⁸.

Засновуючись на логіці виведення терміну «публічні фінанси» від господарської діяльності союзів публічного характеру, фінанси громадських організацій та об'єднань відносяться до сфери публічних фінансів. Ці організації та об'єднання є союзами публічного характеру, причому, на відміну від держави та органів місцевого самоврядування, з повноцінно оформленим правовим статусом на основі затверджених статутів та юридично оформлених взаємовідносин з їх членами. Процес децентралізації спрямований на створення інституціонального середовища, яке б дало право розглядати державу і громади різних рівнів де-юре повноцінними публічними союзами. Де-факто це уже повноцінні союзи, оскільки отримання громадянства вже можна розглядати як юридичне оформлення членства на рівні держави у цілому, а проживання у певному населеному пункті – на рівні місцевої громади. Будучи громадянином певної країни та чи інша особа приймає встановлені в ній правила негласно підписуючи так звану суспільну угоду.

Виходячи із такого розуміння союзів публічного характеру до сфери публічних фінансів відносяться не тільки державні та

³⁸ Finanse publiczne i prawo finansowe / pod red. Cezarego Kosikowskiego i Eugeniusza Ruśkowskiego ; aut. Teresa Augustyniak-Górna [et al.] - Wyd. 2. - Warszawa : Dom Wydawniczy ABC. Oddział Polskich Wydawnictw Profesjonalnych, cop. 2006. - s. 163.

місцеві фінанси, але й фінанси громадських організацій та об'єднань. Безумовно, в організації їх фінансової діяльності існують певні організаційні та сутнісні відмінності. Так, державні та місцеві фінанси, що відносяться до сектору загального державного управління, засновуються на примусовому перерозподілі на користь держави та місцевого самоврядування доходів юридичних і фізичних осіб за допомогою податків та обов'язкових платежів, встановлених на законодавчій основі. В громадських організаціях та об'єднаннях подібну роль виконують членські внески, визначені їх статутом. Державні та місцеві фінанси забезпечують загальносуспільні потреби, тоді як фінанси громадських організацій та об'єднань колективні потреби окремої групи людей. Водночас, це більше відмінності за формою та охопленням, ніж за змістом та призначенням. Врешті-решт фінанси громадських організацій та об'єднань набагато ближче саме до публічних фінансів, ніж до фінансів суб'єктів господарювання.

Ще один аспект структурної будови публічних фінансів стосується глобального рівня. За змістовним наповненням та призначенням така складова міжнародних фінансів як бюджети міжнародних організацій та союзів (наприклад, ООН і ЄС цілком правомірно можуть розглядатися як публічні союзи) мають всі ознаки публічних фінансів на світовому чи регіональному рівні.

Структурну будову публічних фінансів можна розглядати у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні вони включають фінансову діяльність усіх різновидів публічних союзів – держави, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а на глобальному рівні також міжнародних організацій та фінансових інституцій. У вузькому розумінні, яке на даний час є загальноприйнятим, до складу публічних фінансів відносять державні та місцеві фінанси, які хоча й взаємозв'язані, але в їх організації мають домінувати принципи автономності та незалежності.

Відповідно, публічні фінанси нерозривно пов'язані з існуванням держави, хоча не збігаються в моменті зародження з останньою в часовому просторі. Держава, зважаючи на суспільні потреби, що завжди детерміновані розвитком продуктивних сил, надає фінансовим відносинам адекватні інституціональні форми та сферу регулювання багатогранних суспільних відносин. У свою чергу, розвиток демократії й демократичних інститутів створює адекватні публічним відносинам правові форми їх організації, яка б опиралася на досконале інституціональне

середовище і економічну свободу – атрибут громадянського суспільства і ринкової економіки. З цього приводу, український вчений-фінансист XIX ст. Г. Сидоренко відмічав: «Потреби держави, тобто нужди уряду в господарських засобах, а відповідно, і витрати держави пов'язані, по-перше, з метою держави і, по-друге, з відношеннями її з іншими суспільними союзами, які входять в склад держави. Що стосується мети держави, то вона змінюється одночасно з розвитком народного життя, в міру того, як народне життя розвивається, коло завдань держави все більше і більше розширюється»³⁹.

До основних причин зростання елемента публічного в державній діяльності протягом XIX ст. і переважно в його другій половині, Ф. Нітті відносить: 1) великі громадські (суспільні) роботи, пов'язані із розвитком виробництва на принципово новій основі; 2) поширення участі народних мас у суспільному житті, внаслідок чого уряд та місцеві установи були змушені взяти на себе виконання багатьох послуг, які раніше не визначалися як суспільно корисні чи якими просто зневажали⁴⁰. У свою чергу, як відмічає М. Цитович, потребою публічного союзу така діяльність стає тому, що її «визнає орган, який виражає собою волю цього союзу і вживає заходів для їх задоволення»⁴¹.

У історичному плані зародження та розвиток суспільного сектору є результатом поступового розширення функцій держави, які у контексті публічних фінансів можна поділити на дві групи – державницькі та суспільні. Державницькі полягають у забезпеченні суверенітету держави, як на внутрішньому, так і на зовнішньому просторі. Специфікою даних суспільних послуг є їх де персоніфікація – кожен громадянин отримує їх не персонально, а як член відповідного публічного союзу (держави чи органу місцевого самоврядування). Суспільні функції держави визначаються потребами її втручання в економіку з метою усунення окремих дисбалансів, викликаних певною недосконалістю ринкових механізмів, чи як це ще визначають – «провалами» ринку. Суспільні послуги, що характеризують

³⁹ Сидоренко Г.Д. Конспект лекцій по руському фінансовому праву. Житомир: Типогр. і литого. наслід. С. Бродовича, 1888. С. 17-18.

⁴⁰ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: Пер. с итал. И.Шрейдера / Под ред. и с дополн.: А. Свирщевский. М., Изд. М. и С. Сабашниковых, 1904. С. 85.

⁴¹ Цитович М. Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків // Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред. проф.. В.М. Федосова. Київ: Кондор, 2010. У 3 т. Ч. І. С. 450.

реалізацію даних функцій, навпаки, є персоніфікованими, оскільки надаються конкретним юридичним та фізичним особам.

З моменту утвердження держави як публічного інституту і до цього часу їй властиві дві функції державницького характеру – захисна та управлінська. Вони відображають відповідний суспільний інтерес колективного характеру, якому, водночас, немає іншої альтернативи, оскільки тільки державні інститути мають достатньо ресурсів і повноважень для забезпечення оборони країни, правопорядку та управління суспільством.

До складу суспільних функцій держави, реалізація яких здійснюється нею за допомогою публічних фінансів, ми відносимо соціальну, економічну та екологічну. На відміну від державницьких, ці функції набули важливого значення в останнє століття, об'єктивним підґрунтям чого стали зміни в економічному середовищі. В числі цих функцій найбільш вагомою, як за своїм значенням, так і за обсягами фінансування, стала соціальна функція держави. При цьому завжди існувала й продовжує існувати досить широка сукупність альтернативних джерел фінансування соціальних благ – власні кошти громадян, соціальне страхування, прибутки корпорацій, благодійні фонди, внески й пожертвування, взаємна підтримка громадян, відповідна діяльність церкви. Остання тривалий час відігравала, а в окремих країнах й дотепер відіграє значну соціальну роль, причому не тільки у матеріальній підтримці знедолених людей, а й у наданні соціальних послуг в освітній та медичній галузях за рахунок спеціального церковного податку.

Наявність розгалуженої мережі джерел фінансування соціальних видатків обумовлює й наявність різноманітних типів соціальної політики держави, що у свою чергу впливає на наповнення публічних фінансів. Водночас, за будь-якої фінансової моделі, яка характеризується рівнем податкового одержавлення ВВП (мінімальний – 25-30 %, середній – 35-45 %, максимальний – 50-55 %), держава приймає на себе частину зобов'язань соціального характеру, які реалізуються через публічні фінанси. При цьому в одних країнах перевага надається бюджету (скандинавська модель), в інших – фондам соціального страхування (західноєвропейська модель).

Характерними ознаками сьогодення, починаючи із другої половини ХХ ст., стало, по перше, зростання ролі державного соціального страхування у складі публічних фінансів. Відповідно, соціальні внески в структурі податкових систем розвинених країн сягають наразі 40-45 %. По суті це процес

своєрідної індивідуалізації суспільного споживання, оскільки соціальні виплати достатньо корелюють із внесками окремих громадян (чи їх роботодавців). При бюджетному фінансуванні ніякої залежності між сплаченими податками та отриманими суспільними благами не існує й існувати не може. На основі вказаних змін відбулася своєрідна трансформація соціальної політики в сторону посилення індивідуальної зацікавленості громадян в отриманні відповідних соціальних благ. По-друге, не знімаючи із себе соціальні функції, держава всіляко стимулює залучення до реалізації соціальної політики корпоративного сектору на основі державно-приватного партнерства та посилення соціальної відповідальності бізнесу, як на основі його участі у фінансуванні соціальних програм, так і за рахунок встановлення належного рівня оплати праці, що знімає напругу з публічних фінансів.

Оскільки держава, так чи інакше, завжди залишає за собою певну частину соціальних видатків, то виникає правомірне запитання – що саме і в яких межах має фінансуватися нею? Свого часу, досліджуючи проблематику державних фінансів в країнах Центральної Європи у перехідний до ринку період, західні експерти посилалися на висловлювання одного з найвидатніших політиків сучасності М. Тетчер, яка зазначала, що «правильна економічна політика вирішальною мірою залежить від правильності оцінки того, які види діяльності належать державі, а які людям»⁴².

Стосовно критерію визначення меж публічних фінансів у фінансуванні соціальних видатків можна зазначити, що ним є співвідношення між індивідуальним та суспільним інтересом в отриманні певних благ і послуг, яке лежить в основі розмежування індивідуального та суспільного споживання. Держава має фінансувати ті видатки, в яких публічний інтерес є чітко визначеним і домінуючим. Наприклад, це стосується видатків на загальну середню освіту, яка в більшості країн світу є обов'язковою, оскільки з моменту становлення індустріального суспільства економіка та й усі сфери життєдіяльності можуть повноцінно розвиватися тільки за повної грамотності усього населення.

В умовах постіндустріального та особливо інформаційного суспільства значно підвищується роль вищої освіти, в результаті

⁴² Державні фінанси: Теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі / Пер. з англ. К.: Основи, 1998. С. 18.

чого зросла роль держави у її фінансуванні. Цілком можливо, що з часом вона теж стане обов'язковою, але поки що співвідношення між індивідуальним та суспільним інтересом в отриманні цих соціальних благ є приблизно паритетним. Відповідно, й фінансування здійснюється як з приватних, так і публічних джерел.

Розглядаючи взаємозв'язок соціальної функції держави з публічними фінансами, важливо враховувати те, що вона відображає перерозподіл доходів у суспільстві (з вектором – від багатих до бідних), усуваючи певні прогалини ринкових механізмів. Необхідність згладжування диспропорцій в доходах громадян та формування середнього класу – це очевидний і визнаний усіма факт. Інструментами такого перерозподілу є, з одного боку, прогресивне оподаткування доходів громадян (з поміркованою шкалою), а з іншого, персоніфіковані державні трансферти незаможним громадянам.

Дві інші суспільні функції держави – економічна та екологічна, за масштабами своєї реалізації через систему публічних фінансів у кількісному вимірі відіграють відчутно меншу роль. Але їх аж ніяк не можна віднести до незначущих. Економічна функція полягає у втручанні держави засобами фіскальної політики в економічні процеси. Переважаючими важелями цього впливу є податкові пільги, які в теорії визначаються як зворотні трансферти.

Інший напрям втілення в життя економічної функції держави через публічні фінанси – реалізація інвестиційних проектів, насамперед в інфраструктурній сфері. Безумовно, інвестиції у першу чергу є прерогативою бізнесу. Однак і повністю усуватися від цієї діяльності держава не вправі, адже завжди є проекти загальнонаціонального, в тому числі соціального характеру.

Проблеми екології, що особливо загострилися в останні десятиліття у зв'язку із змінами клімату і глобальним потеплінням, також мають вагоме суспільне значення і потребують значних витрат. Реалізація через публічні фінанси екологічної функції здійснюється на тих же засадах, що і економічної. Насамперед, держава засобами фіскальної політики має стимулювати раціональне природокористування й збереження навколишнього природного середовища з метою недопущення проблем.

Таким чином, як бачимо, функції сучасної держави, що визначають засади формування та функціонування публічних фінансів, є досить різноманітними і насиченими, що визначає

відповідальність центральних та місцевих органів публічної влади й управління за належне функціонування суспільного сектора економіки. Водночас держава не повинна приймати на себе максимальні зобов'язання у наданні суспільних благ і послуг, а виконувати координуючу та спрямовуючу роль. Швидше за все період, що розпочався із знаменитого закону А. Вагнера стосовно зростання ролі держави та рівня податкового одержавлення ВВП, закінчується, а держава у своїй діяльності переходить від кількісного до якісного зростання суспільного сектора на основі публічних фінансів.

РОЗДІЛ 3 СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1. Генеза і розвиток фінансової науки

Фінансовий наука – це дослідження явищ і процесів у сфері фінансових відносин шляхом застосування особливого аналітичного апарату науки, який розвивається і вдосконалюється, набуває нової якості порівняно з попереднім.

Фінансова наука пройшла такі основні етапи становлення, розвитку і еволюції (табл. 3.1).

На першому етапі розвиток фінансів і фінансової думки обумовлювався такими основними чинниками:

1) розвитком економічних відносин, опосередкованих їх грошовою формою;

2) появою ознак державності і утворенням перших держав, у зв'язку з чим виникає потреба, яка не зникла й на сучасному етапі її розвитку, грошового забезпечення їх функцій (розбудова комунікацій, військові, медичні, соціальні витрати тощо);

3) інституціоналізацією (розвиток правил, норм, правових основ) фінансових відносин.

Історичні джерела першого (найтривалішого за часовим виміром – більш ніж 2000 років) етапу, які збереглися до нашого часу, свідчать, що фінансова практика має глибші корені у порівнянні з фінансовою наукою. Існувало багато різноманітних фінансових господарств, які зароджувалися, розвивалися, занепадали і вмирали, проте відсутні підстави для тверджень про існування у них фінансової науки. Разом з тим, саме період становлення перших держав відмічається появою фінансової практики і окремих елементів зачатків фінансової науки.

В протипагу першого етапу в розвитку фінансової думки, на всіх наступних етапах відбувається «стискування» тривалості етапів (особливо після другого з них) і насичення їх працями представників різних теоретичних шкіл та напрямів національної фінансової науки. Між теоретичними напрямками посилюється взаємозв'язок і взаємодія, а також і боротьба за впливи на розвиток науки і практики, з якою тісно пов'язується винагорода та різні заохочення. Завдяки формуванню державних фінансових інститутів та інституціоналізації фінансових відносин відбувається становлення державних, публічних і приватних фінансів, причому, проходить це паралельно в ряді країн Західної Європи.

Таблиця 3.1

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

Хронологія етапу розвитку фінансової думки	Характеристика етапу розвитку фінансової думки	Сутнісні ознаки етапу розвитку фінансової думки
I етап: XVI ст. до н.е. – XII ст.н.е.	Донауковий стан генези і розвитку фінансів та фінансової думки. Витоки першого класичного періоду	Виникнення передумов становлення і розвитку фінансів, відсутність наукового пояснення явищ і процесів фінансового життя, розуміння їх на рівні «здорового глузду»
II етап: XIII ст. – перша половина XVIII ст.	Перехід до наукової обробки і аналізу фінансових явищ і процесів. Продовження першого класичного періоду, створення передумов для першої класичної ситуації	Дослідження фінансової діяльності держави на макрорівні по накопиченню і перерозподілу грошових засобів
III етап: Друга половина XVIII – початок XX ст.	Науковий (раціональний) період розвитку фінансової думки. Завершення першого класичного періоду, перша класична ситуація. Другий і третій класичні періоди та відповідні класичні ситуації	Становлення і розвиток класичного та неокласичного напрямів фінансової науки. Пліуралізм економічних і фінансових концепцій. Ортодоксія та гетеродоксія у фінансовій науці
IV етап: друга половина 30-х- перша половина 70-х рр. XX ст.	Четвертий класичний період і четверта класична ситуація у фінансовій науці	Становлення, розвиток і еволюція кейнсіанської економічної та фінансової теорій. Кейнсіансько-неокласичний синтез. Монетаризм
V етап: друга половина 70-х рр. XX ст. – початок XXI ст.	Новітній період розвитку фінансової науки в сукупності її основних напрямів (неокласичного, інституціонально-інформаційного, неоінституціонального, посткейнсіанства, нового кейнсіанства та ін.)	Розвиток новітніх варіантів неокласичної та посткейнсіанської теорії фінансів. Становлення і розвиток неоінституціональної та інших неортодоксальних теорій фінансів

Найбільш освічений клас (духовенство) з XII по XV ст. намагається осмислити і систематизувати правила ведення державного господарства, що створило передумови розвитку фінансової науки.

Цей період характеризується початком розбудови фінансової архітекτονіки, появою фінансово-банківських інститутів по збереженню і транспортуванню цінностей, управління фінансовими фондами, акумульованих із релігійних і світських джерел, які призначалися для фінансування хрестових походів, надання позик. В обхід існуючої біблійної заборони на лихварство італійські банкіри вводять в обіг векселі, які виконували одну із функцій грошей. Тим самим вони створювали основи для нових грошей, сприяли розвитку грошового обігу, поступовому витісненню металевих грошей, які були незручні для трансакцій і мали просторове обмеження.

Саме в цей період фінансова думка починає активне осмислення явищ і процесів у фінансовій системі, які були виразом потреб соціально-економічного розвитку держав. Поява нових інститутів у фінансовій системі спонукала до осмислення самої категорії «фінанси». Саме у XV ст. у Західній Європі були закладені значимі початки науки про державні та публічні фінанси. В цей період існує тісний взаємозв'язок дослідження проблем оподаткування (перш за все акцизів) і розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі⁴³. З'явилися перші узагальнення меркантилістських ідей, що їх здійснили практики. Д. Карафа здійснив широке дослідження економічних проблем національних держав, що виникали в Західній Європі. Далі слід відмітити Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Дж. Ботеро та ін. Ідеї, підняті Д. Карафою, знайшли подальше відображення у працях М. Пальмієрі, Ф. Гвічардіні, Дж. Ботеро, яких Й. Шумпетер об'єднав під рубрикою «консультанти-адміністратори» і зауважував, що в німецькій літературі цей термін зівпадає за значенням з терміном «камералісти» (від «самега» – «кімната-скарбниця»)⁴⁴. Сучасні публічні фінанси і їх розуміння фактично ґрунтуються на основних тезах камералістів, науковий напрям яких пов'язаний з формуванням і цільовим використанням

⁴³ Baskin J. A History of Corporate Finance // Jonathan Barron Baskin, Jr. Paul J. Miranti. United Kingdom University Press, Cambridge, 2005. P. 29 – 54.

⁴⁴ Шумпетер Й. А. История экономического анализа: в 3 т. Т. 1 / пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. – СПб.: Экон. Шк., 2001. С.202.

державної казни і управління нею⁴⁵. Виявилося, що своєрідне тієї чи іншої конкретної країни мало визначальний вплив на формування версії походження категорії «фінанси».

Отже, можна зробити висновок, що на другому етапі розвитку фінансової думки з XV ст. зміцнився зв'язок між фінансовою теорією і практикою, наука починає набувати більш помітного впливу на фінансову практику. Меркантилісти зробили перші кроки у визначенні фінансового господарства як сукупності доходів і витрат. Категорія «фінанси» трактувалась по-різному, а її розуміння залежало в першу чергу від таких чинників: політичної економії, покладеної в основу дослідження фінансів; інституціонального середовища країни; національних особливостей економіки та історичних традицій країни, що склалися. Різноманітність розвитку відносин на різних етапах цивілізаційного розвитку є основною причиною різного розуміння теоретиками і практиками різних країн ключових понять «фінанси», «фінансове господарство», та ін.

В історичному розрізі виникнення і розвиток публічних і приватних фінансів проходить майже паралельно. До основних умов їх генези належать:

- 1) виникнення і утвердження реальних грошей (як золотих, так і срібних);
- 2) поява паперових носіїв, у яких закріплена необхідна інформація, у тому числі і фінансово-економічна;
- 3) наявність на національному рівні встановленого державою номіналу грошових засобів;
- 4) формування на основі загальної згоди аналогу грошей, таких як розписка і векселі.

Становлення та розвиток приватних фінансів стимулювалися розвитком фондового ринку, появою в XVI–XVII ст. у Західній Європі цінних паперів. Поява бірж у країнах Західної Європи, на яких здійснювалися угоди купівлі-продажу цінних паперів (акцій, векселів, асигнацій, в тому числі і державних), сприяли формуванню світової і національної фінансової архітектоники.

Демократизація суспільних відносин під впливом буржуазних революцій у XVI–XVII ст. завершує процес становлення національних фінансових систем. Розвивалися нові фінансові відносини завдяки розподілу, по-перше, сфер задоволення потреб і господарської діяльності, по-друге, сфер державного і

⁴⁵ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах. М.: Статус, 2002. С. 56-59.

приватного господарства, по-третє, уособлення грошових засобів монарха і державної казни. Основою державних фінансів стає нове поняття «бюджет», яке виражає інші, ніж раніш існуюче поняття «казна», призначення, способи формування і напрями використання засобів.

Вже у XVIII ст. в літературі був зафіксований фундаментальний характер впливу політичної економії та державного права на становлення і розвиток фінансової науки. Він обумовив формування, розвиток і еволюцію різних фінансових шкіл, які мали ті ж самі назви, що й школи в політичній економії (економічній теорії), проте відрізнялися між собою понятійно-категоріальним апаратом, методологією дослідження фінансових категорій та інститутів, соціальною спрямованістю аналізу та рядом інших системоутворюючих ознак.

3.2. Науковий (раціональний) період розвитку фінансової думки

На третьому етапі розвитку фінансової думки – формування та утвердження наукового (раціонального) підходу до вивчення фінансів, формування фінансової науки як самостійної галузі знань – спостерігалось нове помітне явище. У межах фінансової науки формуються, а в подальшому успішно розвиваються, як окремі наукові дисципліни, історія фінансової думки та фінансова історія, фінансове управління.

Під впливом практики протягом тривалого часу відбувався не лише вихід фінансової думки на рівень науки, але й водночас йшло формування національних напрямів (або ліній) фінансового мислення – італійського, німецького, французького, іспанського, англійського. Представники фінансової науки в Україні також брали активну участь у цьому загальноєвропейському науковому процесі. Інакше кажучи, становлення і розвиток архітекτονіки фінансової науки здійснювались спільними зусиллями представників різних країн Західної та Східної Європи XVIII – початку XX ст.

За часом досить тривалий третій етап розвитку фінансової науки характеризувався також значними змінами у змісті самої науки. Стрижень цього етапу розвитку економічної та фінансової наук становить перемога маржиналістської наукової революції і утвердження внаслідок цього маржиналізму з його ключовими концепціями граничної корисності та граничної продуктивності, що після 70-х рр. XIX ст. став теоретико-методологічною

основою економічної та фінансової ортодоксії. Загальна ситуація у фінансовій, як і в економічній, науці цього періоду характеризувалась в кінцевому підсумку домінуванням неокласичного напрямку, представленого рядом наукових шкіл (австрійської, кембриджської, лозаннської, стокгольмської, американської та ін.).

Друга половина XVIII ст. знаменувалась початком виділення фінансів як самостійної науки, відокремлення її від політичної економії та управління в складі системи економічних наук, що розпочала формуватись. Фундаментом фінансової науки вважають дослідження представників пізнього меркантилізму - німецьких учених-камералістів, англійських публіцистів та практиків, перехідних від меркантилізму до класики (Н. Барбон, Т. Мен та ін.), а також представників класичної політекономії – французьких фізіократів та англійських класиків.

Найпомітнішими посталями у німецькій фінансовій думці другої половини XVIII ст., що уособили її вихід на рівень самостійної, виокремленої від інших знань, фінансової науки, були Й. Юсті (1717–1771) та Й. Зонненфельс (1732–1817). У своїй праці «Основні початки поліції, торгівлі і фінансів» (1765), яка була переведена майже на всі європейські мови, Й. Зонненфельс визначає фінансову науку як зібрання правил із справляння державних доходів більш вигідним для держави методом⁴⁶.

Й. Юсті у своїй праці «Система фінансів» (1766) розглядав сутність фінансової науки в більш широкому аспекті. Автор аналізує не тільки вчення про доходи і витрати, але й управління камеральними справами (тобто державним господарством), а також кредит і його вплив на розвиток держави. Саме ці дві праці заклали фундамент фінансової науки. Проте, оскільки Й. Юсті у своїй праці вибудував загальну систему фінансової науки шляхом систематизації існуючих фінансових концепцій, це дало підставу академіку І. Янжулу назвати його «батьком фінансової науки»⁴⁷.

До кінця XVIII ст. відбувається більш ґрунтовна розробка фінансових питань не тільки з практичної точки зору, але і в теоретичному плані. Цьому сприяли: по-перше, поява нових теорій в галузі філософії, права і держави Ш. Монтеске,

⁴⁶ Зонненфельс И. Начальные основы полиции или налогообложения: Пер. с нем. М.: Унив. тип., 1787. 318 с.

⁴⁷ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах. М.: Статус, 2002. С.85.

Ж. Руссо, І. Канта; по-друге, розвиток нової науки про народне господарство, яка пов'язана з іменами фізіократів, і по-третє, корінні зміни в політичній, соціальній і економічній сферах під впливом буржуазних революцій та науково-технічного прогресу (НТП). Слід відмітити французьку школу фізіократів Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, ідеї яких чинили значний вплив на розвиток фінансової науки. Постановка і обґрунтування ними питань справедливості обкладання, перекладання, джерел доходу, розмірів участі кожного у витратах держави та інших питань теорії податків мали визначальний вплив на розширення спектру концепцій фінансової науки. Переважно скептичне відношення до концепції єдиного податку фізіократів явно переважається визнанням пріоритету їх у розгляді питань доходів, взаємозв'язку і взаємозалежності фінансів і народного господарства. У своїй знаменитій «Економічній таблиці» основоположник фізіократії Ф. Кене вперше поставив і розкрив питання про органічний взаємозв'язок оподаткування і народногосподарського процесу⁴⁸. Фізіократи першими розпочали аналіз в сфері взаємозв'язку витрат і доходів і їх збалансованості.

В рамках політичної економії викладають окремі положення про фінанси, зокрема про непродуктивність витрат на управління державою і неприпустимість порушення ним «природного порядку», тобто прав свободи діяльності, власності і конкуренції. Разом з тим вони дали поштовх до наукового розуміння економічної основи фінансового господарства. Зокрема, А. Сміт п'яту книгу своєї праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776) присвятив фінансовому господарству і вченню про фінанси⁴⁹. Саме у цій частині він не тільки дав фінансовій науці достатньо вагоме природно-господарське обґрунтування, але й подав вчення про фінанси, яке відповідало умовам і поглядам свого часу.

У праці А. Сміта відсутні категорії «фінанси» і «фінансове господарство», проте це не завадило вченому виявити зв'язок між фінансами і народним господарством, залежність фінансового господарства від народного. На відміну від своїх попередників він включає в народне багатство не одне, а три джерела – землю, працю і капітал та відповідні доходи, які і

⁴⁸ Кенэ Ф. Тюрго А. Р. Ж, П. С. Дюпон де Немур П.С. Физиократы. Избранные экономические произведения. (предисл. П. Н. Клюкин; пер. с франц., англ., немец. М.: Эксмо, 2008. С. 242-279, 350-367, 451-488.

⁴⁹ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини багатства народів. К.: Port Royal, 2000. 594 с.

забезпечують державне господарство фінансовими ресурсами. Три розділи, присвячені фінансам, містять детальний аналіз державних витрат, державних доходів і державних боргів. Вчений розглянув функції держави у ринковій економіці з точки зору:

- 1) підтримки порядку в країні;
- 2) забезпечення зовнішньої безпеки;
- 3) здійснення фінансової діяльності.

На його думку, допустимі тільки витрати, які відповідають інтересам суспільства, а державний кредит можна використовувати лише у військовий час. Більш чітко А. Сміт сформулював принципи оподаткування (основи яких були закладені Й. Юсті), розглянув податки на землю, працю і капітал у їх взаємозв'язку. Ці ідеї в подальшому стануть центром аналізу у працях видатних українських вчених-економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М. Бунге, М. Алексєєнка, М. Туган-Барановського, М. Соболева та ін.).

В процесі аналізу витрат держави учений поділив їх на витрати загальнозначимі для суспільства (це витрати на оборону і утримання державних інститутів), які покриваються за рахунок суспільних доходів, а також витрати, що забезпечують інтереси окремих осіб, наприклад, витрати на освіту, правосуддя тощо. Звідси з'явилася думка вченого про поділ державного і місцевого фінансового господарства та несправедливості покладення витрат на все суспільство у тих випадках, коли вони приносять користь лише частині його.

Поділ А. Смітом державних доходів на податкові і неподаткові, тобто доходи від капіталів господарюючих суб'єктів і доходи від використання майна, яке знаходиться у власності держави, не втратив науковості й понині. Відмічені вище ідеї кардинально вплинули на господарське і фінансове життя європейських країн, а наука про фінанси набула самостійного значення. Окремі наукові рекомендації були покладені в основу формування інституціонального середовища функціонування фінансової системи різних країн. Нові погляди автора, вважав Н. Мольєн, міністр фінансів за часів Наполеона, точним чином пояснюють «механізм суспільства подібно Ньютону, який відкрив систему Всесвіту»⁵⁰.

⁵⁰ Безобразов В. П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе / Соч. В. П. Безобразова, д. чл. Имп. Акад. наук. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1867. С. 7.

Видатний представник англійської класичної політекономії Д. Рікардо (1772-1823) продовжив творчий розвиток її основних положень і разом з тим фінансової науки. Особливу популярність йому у економічній та фінансовій науках принесла публікація дослідження «Основи політичної економії і оподаткування» (1817), у якому він заклав фундамент нової теорії податків. Засадами її було вчення про трудову вартість, ренту і заробітну плату як джерела фіску.

Слід відмітити, що уже останні представники класичної політекономії і фінансів усвідомлювали неспроможність так званої «невидимої руки ринку» забезпечити вирішення усіх проблем і неможливість держави обмежуватись роллю «нічного сторожа». Зокрема, Дж. Ст. Мілля (1806-1873) підкреслював: «Без виконання державою ряду додаткових функцій неможливий соціально-економічний прогрес»⁵¹.

Ідеї англійського спрямування фінансової науки в подальшому отримали розвиток і використання у працях вчених економістів-фінансистів різних країн світу в різноманітних економічних школах і течіях. Тим самим були створені умови для виділення у першій чверті ХІХ ст. з політичної економії науки про фінанси (фінансової науки) у нерозривній єдності із фінансовим правом. Термін «фінансова наука» і «фінансове право» використовувались як рівнозначні, а у фінансовій науці виділилося дві частини – економічна і юридична. Відмежування юридичної частини науки і оформлення її в самостійну галузь (фінансове право в повному розумінні цього слова) відбулися значно пізніше і завершилися уже в радянський період історії фінансового права⁵², хоча питання розмежування цих наук ставилося ще в дореволюційний період. Як відомо, основні положення для такого виділення заклав А. Сміт у «Багатстві народів»⁵³. Щоправда, процес розмежування політичної економії (економічної теорії) та фінансів, як самостійних наук, у різних країнах мав свою хронологію та специфіку і ускладнювався ототожненням фінансової науки і фінансового права.

Англомовний напрям фінансової школи дав більш широке визначення суспільних фінансів і, окрім державних доходів і витрат, до фінансів відносили капітал, процес його

⁵¹ Мілля Дж. Ст. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии.: Пер. Туган-Барановский. М.: Эксмо, 2007. С. 960.

⁵² Котляревский С. А. Финансовое право СССР. Л.: Гос. изд., 1926. 157 с.

⁵³ Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб.: Типография Киришбаума, 1895. С 26; 27-28.

нагромадження, кредитно-грошову систему. У сферу суспільних фінансів вводилася також спекуляція цінними паперами. При такому підході фактично було відсутнє розмежування суспільних і приватних фінансів. Широкий діапазон думок щодо термінологічного апарату фінансів, без уточнення та цільових функцій призначення, методів формування тощо, був, як відмічають сучасні дослідники, наслідком метонімії⁵⁴. На думку представників англійської школи фінансів, метонімія – логічна близькість комплексу понять (дохід, прибуток, капітал) із фінансами - відкрила можливість характеризувати їх як фінанси. Термін «фінанси» у зв'язку з активним розвитком ринкових інститутів став вживатися і в контексті приватних фінансів, без відповідного термінологічного їх оформлення, визначення характеристик, які відрізняють їх від публічних фінансів. В результаті до капіталу, доходів приватного сектора також застосовувалася дефініція «фінанси».

На третьому етапі розвитку в Німеччині, як і в інших європейських країнах, характерним було поєднання загального і особливого в галузі економічної та фінансової наук. До загального належить насамперед те, що розвиток фінансової думки пройшов послідовно періоди всіх трьох класичних ситуацій і, таким чином, зазнав притаманних їм загальних впливів. Щодо особливостей, то ними були своєрідне ставлення: по-перше, до вчення англійських класиків, по-друге, до визначення місця фінансової науки в системі знань, по-третє, до врахування інституціональних елементів. В кожному з класичних періодів загальне становище складалось під впливом насамперед соціально-економічного розвитку, класичної політичної економії, але набувало своїх особливостей. Спочатку у першій половині XIX ст. це було «критичне смітганство» (Г. Гуфеланд, Л. Якоб, К. Рау та ін.), потім у другій половині XIX ст. – «критичне рікардіанство» (А. Вагнер, Г. Дітцель, К. Діль та ін.), а в останній третині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з домінуванням нової (молодої) історичної школи на чолі з Г. фон Шмоллером та ін. – «своєрідна антикласика» (термін наш – *Авт.*).

З цим пов'язане широке використання інституціональних елементів у наукових дослідженнях представників німецької історичної школи, особливо нової (за термінологією Шмоллера –

⁵⁴ Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма; пер. с англ. Д. Пряткина ; под. науч. ред. А. Суворова ; вступ. ст. С. Гуриева. – 2-е изд. М. : ООО «Юнайтед Пресс», 2010. 273 с.

історико-етичної школи). То ж не випадково ця школа вважається предтечею (або одним з теоретичних джерел) інституціоналізму, як напряму в економічній та фінансовій науці, становлення якого відбувалося в США наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., а в Європі – дещо пізніше.

З питання класифікації економічних наук та місця в ній фінансової науки німецькі вчені представлені двома групами:

1) прихильники виокремлення науки про фінанси в особливу третю самостійну частину економічного знання (К. Рау, Ю. Соден, К. Егеберг, Й. Лотц та інші), що знайшло відображення у побудові підручників з фінансів. Найбільш популярні з них – підручник К. Рау «Основи фінансової науки» (1832 р.; 7 видань) та підручник К. Егеберга «Курс фінансової науки» (18 видань у Німеччині, 2 видання російською мовою). Важливо відзначити, що структура та логіка розгляду питань у галузі фінансів відображали тодішній зміст і стан розвитку фінансової науки, її місце в класифікаціях економічних наук не лише в німецькому, а й в інших національних напрямках – англійському, італійському, українському, російському тощо;

2) група відомих учених (К. Баумштарк, К. Мальхус, І. Шьон, Ш. Нейфорн, К. Умпенбах, Л. Якоб та ін.) розглядали науку про фінанси, як особливу самостійну науку, навіть протиставляли її політичній економії⁵⁵.

Вперше у своїх працях до складу фінансів включає місцеві фінанси Л. фон Штейн (1815-1890). Він зробив спробу в системі фінансової науки створити повну наукову систему вчення про самоврядування⁵⁶. У науковому доробку вченого простежується мета визначити місце державного фінансового господарства в системі управління. Л. Штейн всебічно розглядає співвідношення фінансової науки і вчення про господарство держави, його принципи, а також значення самоврядних утворень (публічних союзів) у суспільному господарстві⁵⁷.

Третій етап розвитку фінансової думки в Німеччині та Австрії завершився наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. працями в галузі фінансів А. Вагнера (1835-1917), Г. Кнаппа (1842-1926),

⁵⁵ Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Мярковського ; ДНУ «Акад. фін. управління». – Вид. 2-ге, переробл. й доповн. К. : ДНУ «Акад. фін. управління», 2013. Т 1. С. 408.

⁵⁶ Штейн Л. фон. Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии. СПб.: Изд. А. С. Гиероглифова, 1874. XIV. С. 65.

⁵⁷ Штейн фон Лоренц. Финансовая наука. Вып. : Государственное хозяйство / Пер. с нем. под ред. А. П. Субботина. СПб.: Тип. Северного типограф. агенства, 1885. 53 с.

Г. фон Шмоллера (1838-1917), Г. Дітцеля (1857-1935). У працях видатного німецького вченого А. Вагнера чітко визначені і розкриті проблеми фінансової науки: організація ефективного і належного фінансового контролю; нагляд за принципами економії; встановлення належного балансу між державними потребами і національним продуктом оподаткування. Вчений вводить в обіг категорію «фінансова економіка», під якою розуміє державний бюджет. Він наголошує на втручанні держави в розподільчі та перерозподільчі процеси шляхом реалізації податкової політики в інтересах більшості суспільства.

У вітчизняній та зарубіжній літературі справедливо відзначається особлива заслуга А. Вагнера, а саме доповнення ним принципів оподаткування А. Сміта в концептуальному плані і покладення їх в основу податкової політики, тобто фінансової практики. Навіть у радянських умовах, на початку 20-х рр. ХХ ст., підкреслювалась необхідність правильної побудови податкової системи, тобто такої, яка повинна відповідати принципам оподаткування А. Вагнера.

У межах фінансової концепції представників німецької фінансової школи сформувалася цілісна позитивна і нормативна теорія державних фінансів, обґрунтований взаємозв'язок між фінансовою, бюджетною політикою держави та інституціональними чинниками, у найбільш повному і довершеному вигляді обґрунтовано інститут державного фінансового контролю.

Третій етап розвитку фінансової науки, який включає в себе три класичні ситуації з домінуванням відповідно класичної та неокласичної фінансових шкіл і напрямів, завершився на початку 30-х років ХХ ст. Розпочався перехід до нової-четвертої-класичної ситуації, зміст якої полягав у формуванні кейнсіанства як нового самостійного напрямку в економічній та фінансовій науках і нової фінансово-економічної політики, що зайняли визначальне місце в теорії та практиці США і майже всіх країн Заходу. Віхами на цьому шляху були корінні зміни в соціально-економічному розвитку, викликані насамперед світовою економічною кризою 1929-1933 рр. («Великою депресією»), «Новим курсом» Д. Ф. Рузвельта, працями видатного англійського вченого Дж. М. Кейнса та його послідовників, а відтак виникненням кейнсіанства і його різних варіантів. В силу ряду причин Й. Шумпетер не виокремив класичного періоду і класичної ситуації, пов'язаних з кейнсіанською науковою революцією другої половини 30-х років ХХ ст. Є всі підстави розглядати як класичну ситуацію домінування у 50-60-і рр.

XX ст. в світовій економічній думці кейнсіансько-неокласичного синтезу, розробленого представниками ортодоксального кейнсіанства (П. Самуельсон, Р. Хікс, Е. Хансен, Ф. Модільяні та ін.). Вважаємо цілком правомірним розглядати останню третину XX ст. – перше десятиріччя XXI ст. як етап подальшого розвитку неокласики в сукупності її нових теорій (монетаризму, раціональних сподівань, економіки пропозиції, реального бізнес-циклу та ін.). Нарешті, в XXI ст. відбувається інтенсифікація розвитку теорій неінституціоналізму, які розглядаються багатьма водночас як складова сучасного інституціоналізму і втілення (збагачення, синтез) неокласичних положень.

Проте необхідно зауважити, що незважаючи на відносно короткий період часу домінування кейнсіанського напрямку в економічній та фінансовій науках (30-60-ті рр. XX ст.)⁵⁸, і переходу науки і наукового співтовариства на новий етап розвитку (за П. Кругманом, вихід на домінуючі позиції в науці представників чиказької школи монетаризму на чолі з професором М. Фрідменом) вплив його новітніх варіантів залишається значним. Через чотири десятиліття новітня глобальна фінансово-економічна криза, відповідальність за яку поклали на ринковий фундаменталізм неоконсервативного тлумачення, надала додатковий поштовх для подальшого процесу «реконструкції» кейнсіанства, таким специфічним чином підтвердивши оптимістичні сподівання його представників.

У межах кейнсіанства виокремились економічні та фінансові концепції представників нового кейнсіанства. Дж. Стігліц відносить їх до двох основних течій. Перша з них узгоджується з більшістю неокласичних допущень, але з одним важливим винятком: про жорсткість заробітної плати і цін, тобто, наприклад, про незниження їх за наявності надлишкової пропозиції робочої сили (безробітті). При протилежному допущенні, тобто більшій гнучкості заробітної плати і цін, «економіка була б ефективною, а її учасники поводитись би у відповідності зі стандартною неокласичною моделлю»⁵⁹.

Прихильники другої течії у новому кейнсіанстві, можливо, більше наближалися до поглядів самого Кейнса і вважали проблеми ринкової економіки більш глибокими. Зниження заробітної плати і посилення економічного спаду пов'язані як

⁵⁸ Krugman P. The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. New York: W. W. Norton, 2008. 224 p.

⁵⁹ Стігліц Дж. Е. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса; [пер. с англ. В. Лопатка]. М.: Эксмо, 2011. С. 310.

причина і наслідок із-за скорочення у цьому випадку споживачами своїх витрат. Дефляція або навіть уповільнення темпів інфляції порівняно з очікуваними можуть привести фірми до банкрутства в результаті браку отриманих доходів для платежів по кредитах. З цієї точки зору, проблеми, що виникають на фінансових ринках, частково обумовлюються відсутністю індексації боргових контрактів з врахуванням рівня цін.

Вихідним пунктом для перегляду кейнсіанської економічної теорії стали, по-перше, зміщення акцентів з питань безробіття на питання інфляції та зростання, по-друге, визнання неадекватності мікроекономічної основи для кейнсіанської макроекономічної теорії. З точки зору багатьох – мікроекономіка, що приділяла основну увагу поведінці фірм, і макроекономіка, що займалася поведінкою економіки в цілому, в повоєнний період розійшлись в різні сторони і стали окремими дисциплінами. В них застосовувались різні моделі, а отримані з їх допомогою висновки також виявились різними. Так, в неокласичних моделях мікроекономіки поняття «безробіття» взагалі не існувало, тоді як в кейнсіанській макроекономіці безробіття вважалось першочерговою проблемою. В постулатах мікроекономіки підкреслювали ефективність ринків, а в макроекономіці – нераціональне використання ресурсів в періоди рецесій та депресій. Досить швидко з'ясувалося, що при спільності загальної тенденції сучасної науки – пошуках єдиного підходу для інтеграції макро- і мікроаналізу – представники різних напрямів економічної та фінансової наук, насамперед монетаризму і посткейнсіанства, розійшлись по різні сторони і пропонували різні вирішення проблеми.

Виокремилось кілька наукових напрямів, які відігравали помітну роль у формуванні економічної та фінансової політики (монетаризм, нове кейнсіанство тощо). Проте необхідно відмітити, що до цього часу жодному з напрямів сучасної економічної та фінансової теорій не вдалося задовільно вирішити проблему несуперечливого і ефективного поєднання мікро- і макроаналізу.

Водночас панівне становище в економічній та фінансовій науках і в практиці посів монетаризм – грошова теорія і політика Фрідмена та його прибічників, що відображає їх прихильність до ідеї мінімальної ролі держави і обмеження її впливу. Згідно з концепцією монетаризму необхідно збільшувати грошову масу з фіксованою швидкістю, що дорівнює темпам зростання реального обсягу виробництва (темпи зростання виробництва, які дорівнюють темпам зростання робочої сили, плюс темпи

зростання продуктивності). Вона подавалась як найкращий спосіб стабілізації цін, тобто забезпечення низької інфляції. Проте практика не підтвердила базову емпіричну гіпотезу монетаризму, яка полягала в тому, що співвідношення кількості грошей і обсягу ВВП (яке називають швидкістю грошового обігу) є постійною величиною. Насправді протягом останніх 30 років це співвідношення варіювалось у широких межах, принаймні у деяких країнах (грунтовний критичний аналіз монетаризму див.⁶⁰).

Розвиток світової економіки на принципах інтеграції та інтернаціоналізації (виникнення світового ринку капіталів, зростання ролі ТНК, концентрація зусиль в галузі виробництва, підвищення значимості фінансових ресурсів – головного двигуна будь-якої сфери бізнесу) підвів наукове товариство до необхідності теоретичного обґрунтування сутності та ролі фінансів господарюючого суб'єкта. Формування нового інституціонального середовища на демократичних засадах у середині ХХ ст. підняло цю необхідність до рівня практичної. Ініціаторами вирішення цієї проблеми виступили представники так званої міжнародної фінансової школи. Фундаментальні складові її зводяться до таких положень:

1) економічна могутність країни, а, отже, і стійкість її фінансової системи – це могутність її приватного сектору, ядро якого складають великі корпорації;

2) основа будь-якої національної фінансової системи – фінанси підприємницького сектору;

3) панівна ідея – мінімізація державного втручання у діяльність підприємницького сектору;

4) прибуток і розвинуті ринки капіталів – доступні джерела фінансування, що створюють передумови для розвитку великих корпорацій;

5) глобалізація, як загальна світова тенденція сучасного цивілізаційного розвитку, сприяє подальшій інтернаціоналізації ринків капіталу, товарів, праці, інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Перенесення цих узагальнень на власне фінансову науку дає можливість розглядати їх як систему знань про організацію і управління фінансовою тріадою: ресурсами, відносинами (договорами), ринками. Ключовими розділами, які склали основу

⁶⁰ Лопух К. В., Фещенко В. М., Юхименко П. І. Сучасний монетаризм: монографія / За заг. ред. П.І. Юхименка. К.: ЦУЛ, 2015. 272 с.

формування новітньої неокласики і/або які стали її складовими частинами, є основоположні теорії і граничної корисності; арбітражного ціноутворення; структури капіталу; портфеля і ціноутворення на ринку фінансових активів; ціноутворення на ринку опціонів; переваг ситуацій у часі.

Вони не лише не втратили своєї новизни і значимості, але й набувають подальшої актуальності у процесі розвитку національних і світової фінансових систем в умовах глобалізації та фінансіалізації. Ядром новітньої неокласичної теорії фінансів є систематизація знань і учень про системне функціонування фінансових ринків, а підняв її на п'єдестал першості розвиток сучасної ринкової економіки. Якраз цим у першу чергу обумовлюється спрямування зусиль дослідників неокласичної школи фінансів на розробку теоретичних основ, на яких можливе здійснення практичної діяльності в процесі проведення операцій на фінансових ринках. Із багатоманітності новацій фінансової науки в цьому плані найбільш наближеними до практики стали праця Г. Марковіца про принципи формування портфельів, революційні погляди Ф. Модільяні і М. Міллера на корпоративні фінанси і поведінку ринків, модель оцінки капітальних активів Шарна-Трейнора-Мостна-Літнера, тлумачення гіпотези ефективного ринку Ю. Фамою і модель ціноутворення опціонів Ф. Блека, М. Шоулза і Р. Мертона. Професор П. Бернстайн відзначав, що нових теорій, спроможних зрівнятися з переліченими вище, не з'явилося. «Однак застосування фундаментальних ідей йшло семимильними кроками, перетворюючи, з одного боку, практику, а, з іншого боку, змінюючи різні аспекти теорії»⁶¹.

Особливо слід виділити напрям, який виник на початку ХХ ст. і обумовлений науковим аналізом практики активного і динамічного розвитку приватного (корпоративного) бізнесу – корпоративні фінанси. У науковій літературі існує широкий спектр поглядів у розумінні сутності, змісту і мети корпоративних фінансів, проте усі дослідники роблять акцент при визначенні термінологічного апарату на таку характеристику корпоративних фінансів, як забезпечення дохідності.

Разом з тим, поширюючи фінансову науку на сферу приватних фінансів, неокласична теорія розглядає фінансові відносини індивідів в контексті з корпоративними фінансами, пропонуючи статичне середовище. У їх теорії відсутні інститути,

⁶¹ Масгрейв Р. А., Масгрейв П. В. Государственные финансы: теория и практика: Пер. с 5-го англ. изд. (1989). М.: Бизнес Атлас, 2009. С. 22

діють безликі гравці, які торгують індивідуально, проте мають ідентичні портфелі ризикованих активів. Зародження в лоні неокласичного періоду поведінкової теорії фінансів зміщує акцент на конкретного суб'єкта фінансових відносин, однак без врахування існуючого зовнішнього середовища, що дає нам підставу говорити про перехідний період до теорії персональних фінансів.

Домінування приватного сектору, поява наукових розробок у галузі корпоративних фінансів призвели до розмежування державних фінансів (публічних фінансів) і фінансів підприємств у період неокласичного розвитку її фінансів. В дослідженнях державних фінансів спостерігається зміщення акцентів у дослідженні окремих їх категорій, як то: податки, бюджет, державний кредит тощо. Так, у своїх працях Р. Масгрейв пов'язував неокласичні концепції державного регулювання з кейнсіанською політикою державного регулювання, податкового обкладання та державного кредиту, висував пропозиції щодо підвищення ефективності державного управління.

3.3. Сучасний (п'ятий) етап розвитку фінансової науки

Нинішній п'ятий етап розвитку фінансової науки пов'язаний із розвитком теорії приватних фінансів, яку розпочали активно розвивати тільки на початку ХХ ст. Вони сформувалися до середини ХХ ст. а її основою стали теорії нового напрямку економічної та фінансової наук – неінституціоналізму. Поштовхом до виділення нового напрямку фінансової науки у межах неокласики став вихід у 1937 р. праці майбутнього американського лауреата Нобелівської премії з економіки Р. Коуза «Природа фірми». У 70-х рр. ХХ ст. неінституціональна теорія проникає в сферу фінансів спочатку у США, а пізніше і в Західній Європі. Нині вона є провідною практично у всіх галузях світової фінансової теорії.

У фінансовій науці цей етап відзначений подальшим розвитком теорії поведінкових (Д. Канемана і Е. Тверські) фінансів і неінституціональних (Р. Мертон, Е. Ло, Р. Шіллер)⁶². Їх об'єднує єдиний теоретико-методологічний підхід (міждисциплінарний підхід). У загальному плані дана теорія являє собою симбіоз психології та фінансів і обґрунтовує ірраціональність при

⁶² Kahneman D. Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk // Econometrica. 1979. Vol. 47. P. 263-29

прийнятті індивідуальних рішень фінансового характеру в умовах фундаментальної невизначеності. Автори розкривають надзвичайно великий вплив психологічних факторів в процесі прийняття рішень, що може впливати на їх об'єктивний характер. На цій основі відбувається зниження ефективності і очікуваної корисності рішень, які реалізуються.

З точки зору представників неоінституціоналізму, на відміну від неокласичної і поведінкової теорії, неоінституціональний підхід ближчий до практики. Інститути, які діють як посередники від імені індивідів, створюють ефективне ринкове середовище. Завдання неоінституціональної фінансової теорії полягає у пошуку можливостей використання існуючих фінансових інститутів або створення нових з метою пом'якшити ризики і підвищити результативність фінансової діяльності. На думку Р. Мертона, інновації, які пропонуються інститутами, що націлені на отримання вигоди, можуть зменшити і навіть повністю ліквідувати наслідки поведінкових аномалій і ринкової неефективності, яка створюється індивідуальними інвесторами в реальній економіці. Е. Ло розглядає фінанси як єдину частину економіки, яка дійсно функціонує. Він вважає, що інститути виступають центральною ланкою фінансової сфери, виникаючи і змінюючись в результаті свідомих рішень тих акторів, які їх використовують, а також у відповідь на дії еволюційних факторів. Р. Шіллер подає фінанси як інструмент, який дозволяє зробити фінансову сторону життя людей більш безпечною⁶³.

Отже, особливість неоінституціонального напрямку розвитку фінансової науки, полягає в тому, що фінанси досліджують як суспільне явище, яке розглядається через поведінку окремого індивіда, як самостійного суб'єкта фінансової діяльності. Фінансові інститути становлять собою правила поведінки у фінансовому середовищі, створюються і змінюються в основному в результаті проб і помилок фінансово активних індивідів. Безпосередній вплив на удосконалення фінансових інститутів чинять інновації та інші фактори еволюції суспільства.

Інституціональний підхід у фінансовій науці полягає в утвердженні не просто зростаючої ролі людини як основного економічного ресурсу постіндустріального суспільства, а й в обґрунтуванні висновку про загальну переорієнтацію постіндустріальної системи на всебічний розвиток особистості і

⁶³ Бернстайн П. Фундаментальные идеи финансового мира: Эволюция; Пер. с англ. В. Ионов. М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. С. 58; С. 68; С. 9

проголошення ХХІ ст. періодом людини. Інституціоналісти під фінансовою наукою розуміють науку про те, яким чином люди управляють витратами і надходженнями фінансових ресурсів протягом визначеного періоду часу. При цьому головна функція сучасної фінансової системи, як сукупності ринків та інших інститутів, що використовуються для укладення фінансових угод, обміну активами і ризиками, виражається у задоволенні потреб людини. Суб'єкти економічної діяльності (організації, органи державної влади усіх рівнів) існують для того, щоб сприяти виконанню цієї основної функції.

У фінансовій науці нова парадигма передбачає дослідження множинності фінансових питань на основі таких принципів, як системність, цілісність, структурованість, організованість тощо. На відміну від поширеного в минулому гносеологічного підходу (пізнання людиною об'єктивного світу) онтологічний підхід передбачає висвітлення як пізнавальної, так і предметно-перетворювальної діяльності людей. Активне використання здобутків системного аналізу, онтології та діалектики у фінансовій науці її сучасними представниками дає змогу сформулювати нові методологічні засади пізнання економічної природи, сутності, «анатомії» та «фізіології» фінансів на основі нової цивілізаційної парадигми, з врахуванням здобутків формаційного підходу.

Методологія неінституціонального мікроекономічного аналізу, на відміну від неокласичного підходу, виходить з того, що формування «правильних фінансових інститутів» є більш значним науково-прикладним завданням, аніж «формування правильних цін». На рис. 3.1 показаний схематично зв'язок між різними видами інститутів та інституціональним середовищем, інституціональними змінами та інституціональним механізмом.

Формальні правила – це правила, що існують у формі офіційних текстів або засвідчених третьою стороною усних домовленостей, ролі гарантів яких відіграють індивіди, котрі спеціалізуються на цій функції.

Неформальні правила – це такі правила, які хоча і є досить жорсткими обмеженнями людської поведінки, проте не зафіксовані у письмовій формі (загальноприйняті умовності та кодекси поведінки) та захищені іншими, недержавними, механізмами щодо примусу їх виконання.

Сукупність всіх інститутів, насамперед формальних і неформальних, утворює інституціональне середовище, в якому діють економічні та фінансові агенти.

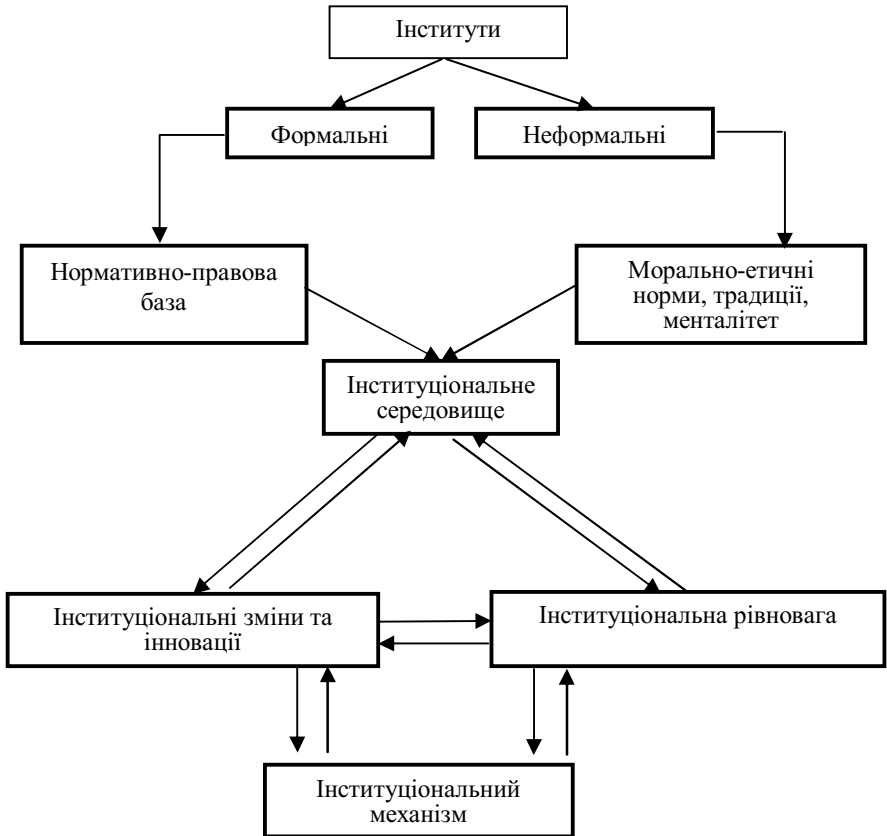

Рис. 3.1. Зв'язок інститутів, інституціонального середовища та інституціонального механізму

Під інституціональною рівновагою розуміють ситуацію, за якої при певному співвідношенні сил гравців і сукупності контрактних відносин, що створюють економічний обмін, жоден із гравців не вважає вигідним витратити ресурси на реструктуризацію угод. Поняття інституційної рівноваги відіграє важливу роль, характеризуючи бажане становище на ринках, у тому числі фінансових, хоч для інституціоналізму як напряму сучасної фінансово-економічної думки, теорії якого протилежні теоріям стандартних, ортодоксальних напрямів; характерною є динаміка.

Проте становище інституційної рівноваги не слід ототожнювати з становищем інституційної пастки. Останнє характеризується повторенням стійких правил, поведінкових установок, що зумовлюють несприятливі економічні наслідки, тобто свідчить про стійкий неефективний інститут (або інститути). Подолання такого становища здійснюється через *інституціональні зміни*, як процес трансформації формальних і/або неформальних обмежень, а також відповідних механізмів контролю їх дотримання, тобто інститутів. Особливим видом цих змін є *інституціональні інновації* – нововведення, що здійснюються у формальних і неформальних правилах і за їх взаємодії.

Інститути, інституціональне середовище, інституціональні зміни та інституціональні інновації у взаємозв'язках та взаємодії у своєму функціонуванні та розвитку утворюють інституціональний механізм суспільства і економіки.

Отже, сутність історичного порівняльного інституціонального аналізу полягає у вивченні чинників, які детермінують релевантні правила гри сил, що роблять ці правила самовиконуваними і сприяють дотриманню певної поведінки в межах заданих правил. Правила, які встановлює держава, цінності або соціальні норми, які фактично обмежують поведінку, наприклад, розглядаються скоріше, як результат, а не як екзогенний фактор. Окремі представники інституціоналізму (його ліберального крила) також використовують методи, що характерні для австрійської школи, наприклад каузальний і генетичний (на відміну від неокласичного функціонального). Зазначені методи передбачають наукове абстрагування, дедукцію і гіпотетичну реконструкцію. Це означає, що необхідно уважно простежити, крок за кроком, у який спосіб взаємодія між індивідами веде до виникнення того чи іншого фінансового феномену, який розглядається.

Неоінституціональна теорія враховує цивілізаційні зміни під впливом та в умовах економічної й фінансової глобалізації, унаслідок яких посилилась залежність поведінки економічних агентів (як за ендогенним, так і за екзогенним напрямом) не стільки від національних, скільки від наднаціональних інститутів. Фактори розвитку і зростання змістилися у сферу інституційних відносин і науково-інформаційного, знанневого ресурсу. Представники неоінституціональної фінансової теорії намагаються розкрити й охарактеризувати загальні закони інституціонального устрою, розвитку макро-, мезо- та мікроекономічної сфери економіки та їх фінансів у межах конкретної економічної системи, визначити принципи їх функціонування та управління, а

також поведінки людей, що реалізують у своїй діяльності не лише свої власні, але й суспільні (національні) економічні інтереси.

Це загальне положення конкретизується такими специфічними важливими подробицями.

По-перше, інституціональне теоретичне підґрунтя не тільки закладає основи цілісного (синкретичного) сприйняття світу, а й визначає наповнення дедуктивних висновків тими самими конкретними фактами, в яких здійснюється історико-практична діяльність. Тобто, неінституціоналізм допомагає нам зрозуміти, чому різні країни, маючи однакові економічні й фінансові ресурси, отримують принципово різні результати в економічному і соціальному розвитку.

По-друге, неінституціоналізм з його особливостями та специфічними підходами є свідченням природного і закономірного розвитку економічної і фінансової наук, що також еволюціонують як вшир, так і вглиб.

По-третє, звернення до теоретичної проблематики економіки і фінансів як природного етапу наукового розвитку через інститути та інституції є проявом синтезу сутнісного езотеричного підходу з феноменалістським екзотеричним. Подібно до класичної політичної економії дослідницька аксіоматика інституціоналізму закладається на сутнісному рівні, який відбиває зв'язок людини з природою, наявними технологіями, з рухом трудових, матеріальних, фінансових ресурсів, розвитком національного і світового співтовариства.

По-четверте, неінституціоналістська концепція має сконструювати через адекватну систему категоріально-понятійного апарату сучасну фінансову архітектуру, у структурі якої так чи інакше займають відповідне місце національні держави з їх фінансовими системами та механізмами господарювання. Сприймавши від загальної теорії висхідні аксіоматичні установки, неінституціоналісти збагачують загальну фінансову картину подробицями на різних рівнях господарювання.

По-п'яте, інституціональний напрям, включаючи неінституціональну економічну теорію, перебуває в центрі процесу пізнання, задаючи його вектор і формуючи інструменти, які створюються для отримання наукового результату.

У галузі фінансової науки і практики важливе значення інституціоналізму полягає у вирішенні таких завдань:

– наближенні фінансових моделей до дійсності через включення в аналіз інститутів та інституцій, механізмів їх

функціонування, інституціонального середовища. Зазвичай моделі, що їх створюють та використовують інституціоналісти, менш формалізовані порівняно з неокласичними;

– розкритті якісної фінансової динаміки, зокрема особливостей інституціональної трансформації фінансових структур, а також сутності еволюційного розвитку фінансових та економічних процесів. Це досягається за рахунок міждисциплінарних досліджень, зокрема включення у фінансовий аналіз інструментів із суміжних наук: біології, історії, соціології і навіть термодинаміки;

– забезпеченні глибшого розуміння ролі індивідуумів та держави у формуванні інституціональних структур і фінансовому розвитку країни.

3.4. Формування фінансової думки України

В перший донауковий період формування української фінансової думки визначається потужним впливом ідеології просвітництва, гуманізму, філософії нового часу. Вже наприкінці XVI ст. в українській соціально-філософській літературі формуються основи ідеології громадянського гуманізму та правової держави. Зокрема, твори С. Оріховського-Роксолана, І. Вишенського, Ф. Прокоповича характеризуються переважанням нормативної складової, що відображає релігійний світогляд. Разом з тим, за своєю спрямованістю ці джерела мають великий прогресивний потенціал і формують основи наукового підходу до трактування і, що надзвичайно важливо, перетворення системи соціальних відносин⁶⁴.

Потужний вплив на концептуалізацію фінансової думки справили політичні та соціальні чинники, пов'язані з формуванням національних ринків і національних держав. Зокрема, історичні джерела, що відображають економічний світогляд населення і процес формування господарської та фінансової політики української Козацької держави – гетьманські універсали, історичні повісті та діаріуші козацької старшини, архіви шляхетства – засвідчують поширення ідей меркантилізму. Найбільш цінними документами, що містять інформацію про зародження фінансової думки у добу національно-визвольних змагань українського народу та побудови власної держави, є

⁶⁴ Небрат В. Характеристика джерел вивчення історії фінансової думки України. // Вісник ТНЕУ. 2012. № 2. С. 84.

документи Богдана Хмельницького, Івана Виговського та інших гетьманів, літописи Г. Граб'янки та С. Величка, Пакти і Конституції Законів та вольностей війська Запорізького (1710 р.) П. Орлика, правничі трактати Г. Полетики про устрій Гетьманщини, Накази депутатам комісії укладення Зведення законів, Прошення малоросийського шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году, укладені за К. Розумовського та ін..

У першій половині XIX ст. розпочався процес становлення фінансової думки як самостійної галузі наукового знання, тому джерела цього періоду суттєво відрізняються від попереднього. На підґрунті критичного аналізу здобутків загального у світовій науковій фінансовій думці, представники Київської економічної та фінансової шкіл доповнювали останні власними ідеями та концепціями, вважаючи за необхідне враховувати історичні та соціальні аспекти розвитку господарства, традиції та ментальні особливості суспільства. Саме наші попередники своїм критичним переглядом вихідних положень класичної політичної економії та марксизму не тільки обумовили інтенсивний процес зміни усієї системи розвитку української економічної думки в кінці XIX – початку XX ст., а й заклали основи формування соціальних основ економічного і фінансового дослідження, залучення до економічної і фінансової методології психологічних моментів та зародження інституціональних основ економічного і фінансового аналізу, що уже на рубежі XIX – XX ст. наблизило вітчизняну економічну думку до світового рівня. Київська економічна та фінансова школи знаходилися в авангарді економічних і фінансових досліджень вказаного періоду, маючи вагомі наукові результати, доказом чого були праці М. Бунге, Є. Слуцького, О. Білімовича, що справили потужний вплив не лише на українську, але й на світову економічну науку.

Наші попередники відмічалися не лише прогресивністю поглядів, сприйняттям новаторських ідей в галузі економічної теорії, зокрема: граничний аналіз, увага до соціальних проблем та місця людини у виробничому процесі, залучення до методології економічного аналізу позаекономічних чинників, але й пристальною увагою щодо висвітлення проблем господарського розвитку України в період становлення ринкового господарства. Уже в перших самостійних працях з проблем піднятих у посібнику українських університетів Х. Шльоцера в російському варіанті – «Початкові основи державного господарства, або

науки про народне багатство», з якого вони вперше дістали уявлення про фінансову науку як політику фінансів «про засоби придбання, примноження й управління майном, доходами, у яких уряд має потребу для задоволення публічних витрат»⁶⁵, представники Київської школи (Т. Степанов, М. Бунге, М. Алексеєнко, Д. Журавський та ін.) відкинули зазначені ідеї камералістів і стали прихильниками ідей А. Сміта. Вони розвивали ідеї побудови фінансового господарства на принципах ринкової економіки. Фундаментальність досліджень українських учених, які працювали в галузі класичної теорії фінансів, підтверджується й тим, що деякі з них не втратили своєї актуальності і перевидаються й нині.

У своєму розвитку українська фінансова наукова доктрина пройшла певні етапи становлення і розвитку від зародження і до жовтневих подій 1917 р.:

1) від початку до 60-х років XIX ст. – зароджується фінансова наука в Україні (Київська школа). Одним із перших, хто розпочав читати курс політекономії в дусі А. Сміта, був Т. Степанов (1795-1847) у Харківському університеті. Його двотомна праця «Записки про політичну економію» (1844) для 40-х років XIX ст. була єдиним у російській літературі оригінальним курсом політичної економії. Названу працю Т. Степанова високо оцінив А. Шторх, хоча ставився до українського вченого не зовсім доброзичливо. Т. Степанова по праву вважають одним із засновників і популяризаторів економічної і фінансової науки в Україні й Росії, так як саме він почав реалізацію ідеї втіленої в Статуті 1835 р. про відокремлення фінансів від політичної економіки і статистики в університетському викладанні;

2) 60-90-ті роки XIX ст. – відновлення автономії професорської корпорації Університетським статутом 1863 р., що, безперечно, позитивно відбилося на розвитку фінансової науки, в тому числі і в Україні;

3) від кінця XIX ст. до жовтневих подій 1917 р. – «Тимчасові правила. 27 серпня 1905 р.» знову відновлювали ліквідовану університетським статутом від 23 серпня 1884 р. автономію, що сприяло зростанню кількості дослідників і числа публікацій, у тому числі і представників фінансової науки. В цей період підготував свій перший курс з фінансового права

⁶⁵ Шлецер Х. А. Начальные основания государственного хозяйства, или Науки о народном богатстве : в 2 ч. М., 1805. Ч. Введение.

І. Патлаєвський⁶⁶. Це був перший за часом авторський курс фінансового права українського вченого російською мовою, який читався ним в університетах. Курс І. Патлаєвського вирізняється широтою поданого матеріалу, акцентуванням ідеї про самостійність цього наукового напрямку. Справа в тому, що оригінальної літератури російських і українських авторів з фінансів на той час було дуже мало, ще не склалося розуміння ролі і значимості фінансової науки для практики. Тому в українських університетах вона продовжувала розглядатися як підрозділ політекономії. І. Патлаєвський одним із перших серед українських учених-фінансистів відкрито впроваджував ідею про самостійність нового напрямку. Він доводив, що політична економія не поглинає фінансової науки – у кожній своїй завданнях: «політична економія вивчає загальні закони народного господарства; фінансова наука, спираючись на неї, вивчає устрій державного фінансового господарства, його засоби і методи задоволення державних потреб»⁶⁷. І. Патлаєвський навіть запропонував розділи цієї науки⁶⁸.

Праці І. Патлаєвського, І. Тарасова, С. Іловайського з фінансового права можна вважати першими курсами українських учених-фінансистів із фінансової науки. Зазначені видання українських фінансистів поєднували в собі аналіз фінансового права і фінансової науки. Хоча перші прогресивні для того часу ідеї з політичної економії, права і фінансів на юридичному факультеті Київського університету були озвучені в 40-50-х роках ХІХ ст. професорами І. Вернадським, М. Бунге та ін.

Економічні аспекти фінансової науки почали проявлятися в період становлення в університетах кафедри політичної економії і статистики. У 1888-1902 рр. Д. Піхно, вихованець М. Бунге, читаючи лекції по цій кафедрі в Київському університеті, зробив перший крок до розмежування основних частин в економічній науці. У своїх «Основах політичної економії» (1899) він виділяв такі три її складові: політика; наука державного упорядкування; державні фінанси. Д. Піхно значну увагу приділив розкриттю ролі фінансів у економіці та управлінні виробництвом. Цим він

⁶⁶ Патлаевский И. И. Курс науки финансового права. Одесса : Типогр. «Одесского вестника», 1885. 411 с.

⁶⁷ Лебедев В. А. Финансовое право. С. 86

⁶⁸ Патлаевский И. И. Курс финансового права. – В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники: С.І. Юрій, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2010. С. 275-276.

заклав основи на українських теренах самостійної науки, відомої нині як фінансовий менеджмент.

На другому етапі еволюції фінансової науки в Україні на юридичних факультетах почали створюватися кафедри фінансового права. Створення названих кафедр стало поштовхом до подальшого розвитку фінансової науки в курсах з фінансового права. Саме у цей період українськими вченими-фінансистами було підготовлено ряд навчальних посібників, які були відомими далеко за її межами⁶⁹. Більшість українських учених-фінансистів підтримували думку К. Еєберга про те, що «для подальшого прогресу фінансової науки необхідно було, по-перше, відділити її від надмірно тісного зв'язку з політичною економією, у який поставив її А. Сміт, і, по-друге, пристосувати її до поглядів, що змінювалися, на державу та її діяльність»⁷⁰.

В цей період були зроблені перші кроки у формуванні своєї школи, на європейському рівні почали заявляти про себе вітчизняні вчені, викладачі, написані ними книги. Національна фінансова наука стала достатньо зрілою з погляду розроблення і використання фінансового інструментарію. У другій половині ХІХ ст. здійснюється заснування нових політекономічних товариств, видання нових журналів (І. Вернадський – «Экономический указатель» (1857-1861) та додаток до нього «Экономист» (1858-1864), П. Мігулін – «Новый экономист» (1913-1917). Відмічається активна та різноманітна участь учених у сфері економічної та фінансової політики (М. Бунге, І. Янжул, М. Балудянський, Т. Степанов, Д. Журавський та ін.).

Осередками розвитку фінансової науки в Україні на етапі її зародження були переважно університети, а носіями української фінансової доктрини стали викладачі та вихованці цих університетів. Але найбільші досягнення мала Київська школа, яка здобула світове визнання. Окремі її досягнення поширилися в інші українські наукові осередки. І незважаючи на різноманітність підходів до вирішення проблем нової ринкової економіки представників Київської школи об'єднує загальна ознака — вони захищають ліберальний економічний порядок, вказуючи на вільне розкриття індивідуальних потреб,

⁶⁹ Див.: *Патлаевский И. И.* Курс науки финансового права. Одесса : Типогр. «Одес. вестн.», 1885. 411 с.; *Тарасов И. Т.* Очерк науки финансового права: Введение. Общая часть. Особенная часть. Ярославль: Типогр. Губерн. правления, 1883. 342 с.; *Иловайский С. И.* Учебник финансового права. Одесса : Типогр. Соколовского, 1904. 383 с. та ін.

⁷⁰ *Эеберг К. Т.* Курс финансовой науки; пер. с нем. СПб.: Типогр. А. Розена, 1913. С. 25.

започаткували формування особливої, адаптованої до національних особливостей модель розвитку, що становить основу розвитку і сучасної цивілізації. Ці особливості розвитку економічної науки Київської школи поширилися і на українську фінансову думку, яка почала визрівати в лоні політичної економії та фінансового права. Тоді як у Москві і Санкт-Петербурзі вплив лівої інтелігенції на суспільство досягнув найвищої точки, з Київської економічної школи, яка не сприйняла трудової теорії цінності й соціалізму, вербувалися відкривачі нових шляхів, які багато в чому забезпечили економічне піднесення в 1890-х роках економіки і держави сателіта. Праці М. Бунге та Д. Піхна, по суті, стали науковим фундаментом фінансової політики як М. Бунге, так і С. Вігте. Останній в Імператорському Новоросійському університеті (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) слухав лекції цілої плеяди представників української економічної і фінансової національної шкіл. Майбутній державний діяч і реформатор С. Вігте, реформа якого, за його висловом, «зміцнила кредит у Росії і поставила Росію у фінансовому становищі поряд з іншими великими європейськими державами»⁷¹, не заперечував вплив своїх учителів на формування його світогляду.

Представники інших наукових центрів продовжують примножувати досягнення Київської школи. Зокрема у межах юридичного факультету Харківського університету (заснований в 1804 р.) значного розвитку набули економічні науки. Звідси вийшов М. Туган-Барановський, який один із перших українських економістів-фінансистів здобув світове визнання. Варто також зазначити, що Україна була батьківщиною І. Янжула — єдиного видатного вченого-фінансиста, якого можна зарахувати до «молодшої» історичної школи. Незважаючи на те, що він був професором Московського університету, академіком Петербурзької Академії наук, від представників Московської школи його відрізняли дві особливості. По-перше, тоді як у 1870-1880-х роках практично вся гільдія економістів Центральної Росії насамперед переймалася долею російського селянства, І. Янжул, який виріс в Україні, уже не сумнівався в тому, що майбутнє Росії – це індустріальна держава. Він першим серед учених-економістів звернув увагу на необхідність зростання купівельної спроможності фабричних робітників, що

⁷¹ *Bumme С.Ю.* Национальная экономика и Фридрих Лист // Вопросы экономики. – 1992. № 2. С. 158.

важливо не тільки для покращення їхнього життя, а й економіки країни. По-друге, тоді як московські економісти намагалися отримати синтез класики, марксизму і «молодшої» історичної школи, І. Янжул, вважаючи несумісними ці підходи, став послідовним прихильником методу історико-етичної школи у розвитку фінансової науки. І. Янжула відносять до прихильників теорії «державного соціалізму», які обґрунтовували необхідність активного втручання держави в економіку через формування ефективного грошового господарства. У праці «Досвід дослідження англійських непрямих податків. Акциз» (1874) він на прикладі англійської податкової системи підтверджує тезу Ф. Лассаля (1825-1864) про те, що заміна непрямих податків пояснюється намаганням вищих кіл перекласти свій податковий тягар на бідні класи. При цьому він, за його власним судженням, «незалежно від Маркса»⁷², доходить висновку про те, що панівним класам Англії вдалося у такий спосіб впливати на формування податкової системи, щоб завжди задовольнялися їхні інтереси⁷³.

У працях з фінансової проблематики І. Янжул досліджує економіко-політичний інтерес. Підприємницькі союзи, які дають можливість ефективніше використовувати розпорошений капітал, він подає (що типово для представників історичної школи) не тільки як «продукт потреби часу й умов нинішнього виробництва»⁷⁴, а й як ключ до виходу з труднощів, які створюються загальним безладдям усього виробництва.

Це стосується М. Балудянського і Й. Кулішера. М. Балудянський виступав за прогресивний розвиток усіх наук, першим у Росії й Україні увів термін «політична економія», зайняв гідне місце серед кращих педагогів і вчених цих двох країн. Його думки щодо удосконалення соціально-економічної та фінансової системи України набагато випередили час. Висока ерудиція і системна університетська освіта в галузі фінансів сприяли тому, що він, як і представники Київської школи, стояв за реформи в Росії. Він безпосередньо брав участь у розробленні плану перебудови російської фінансової системи («Плану

⁷² *Озеров И. Янжул Иван Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1904. Т. 82. С. 668.*

⁷³ *Янжул И. И. Опыт исследования английских косвенных налогов. Акциз. М.: Типогр. А.И. Мамонтова и Ко, 1874. С. 295-300.*

⁷⁴ *Янжул И. И. Промысловые синдикаты и предпринимательские союзы для регулирования производства в Соединённых Штатах Северной Америки. СПб., 1895. С. 374.*

фінансів»)⁷⁵. Підготовчою групою цього документа, де активно працював М. Балудянський, уперше була створена система російського бюджетного права й розроблене законодавство для втілення у фінансову практику ідеї бюджету як «основного фінансового закону» і створення гарантій для його правильного складання. «План фінансів», де втілено багато ідей М. Балудянського, заслуговує міжнародного визнання, оскільки значна частина його ідей була реалізована в європейських країнах. М. Балудянського можна поставити в ряд перших розробників теорії бюджету та фінансового права в науці.

Й. Кулішер був прихильником принципу господарської свободи, створення умов для якої має взяти на себе держава⁷⁶. Таке розуміння ролі держави в економіці наближається до точки зору, яка була сформована пізніше теоретиком неолібералізму В. Ойкеном (1891-1950) і покладена потім в основу концепції «соціального ринкового господарства». Наш співвітчизник першим обгрунтував існуючу систему країн, у якій менш розвинуті території відіграють роль аграрно-сировинної периферії, а більш розвинуті – роль центру, який історично переміщується. В єдине цю систему пов'язує діяльність купців і банкірів, яка має міжнародний характер. Такі уявлення впритул підводять нас до тієї концепції світової - економіки, яку багато десятиліть по тому сформулював Ф. Бордель. Власне останній і сам зауважить, що скористався працями Й. Кулішера⁷⁷. Тісний зв'язок з двома країнами цих учених дає нам підстави вважати їх українсько-російськими вченими.

Серед фундаторів фінансової науки найвизначнішою постаттю є М. Бунге. Окремі висновки ученого щодо економічних криз зберігають актуальність і нині. Зокрема, М. Бунге зазначав, що банки не є причиною криз, а скоріше барометром загального стану економіки. Він стверджував, що гостра криза, котра супроводжує неплатоспроможність приватних банків, значно легше сприймається суспільством та менше шкодить економіці, ніж хронічна криза, властива привілейованим банкам, які завдяки потужній допомозі держави й далі функціонують, не виконуючи своїх зобов'язань. Це

⁷⁵ Дет. див : Балудянський Михайло Андрійович. – В. кн.: Фінансова думка України. Енциклопедія / С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій, П.І. Юхименко ; за наук. ред.. В.М. Федосова, К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 2. - 2010. С. 52–64.

⁷⁶ Дет. див : Кулішер Йосип Михайлович. Там само. С. 233–245.

⁷⁷ Бордель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка и капитализм. XV-XVIII вв : в 3 т. М. : Мысль, 1992. Т. 3. С. 9

спостереження українського вченого залишається актуальним і сьогодні, оскільки дії уряду, спрямовані на штучне підтримання економічної стабільності, часто перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури⁷⁸.

Д. Піхно одним із перших в українській економічній літературі вказав на «органічний взаємозв'язок» у фінансовій системі фінансів домогосподарств і державних фінансів, які об'єднують «солідарні відносини». Їх сукупність становить основу розвитку народного господарства⁷⁹.

Важливе значення на розвиток науки про місцеві фінанси в Україні й Росії мала його праця «Місцеві фінанси» (1912). Оригінальність цієї праці полягала ще й у тому, що все це подається в зіставленні з організацією місцевого самоуправління та системою місцевих фінансів у країнах Заходу – Англії, Франції й Німеччині.

Піонерним у фінансовій світовій і вітчизняній думці є наукове узагальнення В. Твердохлебовим проблем фінансів воєнного часу. Здійснене буквально по слідах війни і перших післявоєнних років у праці «Новітні фінансові проблеми (1914-1923 рр.)» (1923) це узагальнення спирається на величезний банк даних західної військово-фінансової статистики, містить нариси щодо фінансового становища воюючих держав, насамперед співвідношення видаткової і дохідної частин їх державних бюджетів, відбиває прямі зв'язки між фінансами воєнних років і їх передвоєнними структурами. На цій основі В. Твердохлебову вдалося найширше розкрити основні фінансові проблеми 20-х років ХХ ст. Автор приходить до висновку, що чим простіші і «прозоріші» методи фінансування війни, тим здоровіша фінансова система й успішніші її результати⁸⁰.

На основі аналізу динаміки державного кредиту в роки Першої світової війни В. Твердохлебов робить, здавалося, банальний, але в науковій літературі вперше висловлений висновок: чим багатша країна, тим менше відношення боргу до її багатства і тим менша його величина припадає на душу населення⁸¹. Але іншого передбачення вченого наша країна уникнути не змогла – недопустимість примусових позик,

⁷⁸ Бунге Н. Х. Полицейское право : в 2 т. К., Универст. типогр., 1869. Т. С. 3.

⁷⁹ Піхно Д. И. Основания политической экономии. К. : Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнерова и Ко (Киев. отд.), 1899. Вып. С. 5.

⁸⁰ Твердохлебов В. Н. Новейшие финансовые проблемы (1914-1923). Пг., 1923. С. 72.

⁸¹ Твердохлебов В. Н. Экономический предел фискализма // Экономическое возрождение. 1922. № 2. С. 52.

оскільки вони практично перетворюють систему державного кредиту в систему оподаткування. Цей висновок зроблений з практики тодішньої Німеччини. Через більш як два десятиліття в роки сталінського режиму і на Україні було встановлено тоталітарну фінансову систему, під час якої підписки на позики відбувалася методами державного примусу, при цьому протягом багатьох років систематично знижувався життєвий рівень населення радянської України.

Праці В. Твердохлебова мають не тільки широке методологічне звучання, а й є відображенням спадковості прогресивних поглядів, що з об'єктивною неминучістю дає про себе знати незалежно від того, що творців цих ідей розділяє інколи ціла епоха. У фінансовій думці України це особливий стиль, коли вчений говорить одночасно про фінанси сучасного й майбутнього.

Значним є внесок української фінансової думки і в загальну теорію податків. Тут варто назвати насамперед праці відомого професора Харківського університету М. Алексеєнка. Це, зокрема, «Погляд на розвиток вчення про податок у економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сісмонді і Дж. Ст. Мілля» (1870); «Фінансове право» (1894); «Прибутковий податок і умови його перекладання» (1885) та ін. Він перший звернув увагу на податок як одночасно економічне, господарське і політико-правове явище реального життя. У 20-ті роки ХХ ст. його ідеї стануть центральними у спільній праці українських і російських фінансистів А. Буковецького, П. Гензеля, Й. Кулішера, В. Твердохлебова «Податки у зарубіжних країнах» (1926). Одним із перших, хто почав теоретичне осмислення природи податків у вітчизняній і російській фінансовій літературі, був М. Алексеєнко. Він перший звернув увагу на податок як одночасно економічне, господарське і політико-правове явище реального життя. Його ідеї знайшли підтримку в працях Й. Кулішера⁸². Поглядів М. Алексеєнка у визначенні податків дотримувалася й радянська фінансова наука у 20-ті роки ХХ ст.⁸³.

Серед когорти найвизначніших українських учених-фінансистів, які зробили вагомий внесок у формування національної фінансової школи, насамперед варто назвати ще одного представника Київської школи, який за життя не здобув

⁸² Кулішер І. М. Нариси фінансової науки. В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С.І. Юрій, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2. 2010. С. 270.

⁸³ Соболев М. Н. Очерки финансовой науки (общедоступные беседы). С. 6

світової слави, але залишив яскравий слід в економічній і фінансовій думці, – М. Цитовича. Уже перша його праця «Огляд учень про підприємницький прибуток» (1889), якби була перекладена на європейські мови, могла б принести йому світову славу, вона стала найбільш цитованою та активно досліджується й нині сучасними вченими-економістами.

Висловлені М. Цитовичем ідеї були піонерними у світовій економічній думці, проте вони не були належно оцінені сучасниками. Його мало знають і сьогоднішні дослідники еволюції фінансової та економічної думки. Робота М. Цитовича «Огляд вчень про підприємницький прибуток» (1889) була написана в кінці XIX ст., коли в українській і російській економічно-фінансовій думці тільки почалося осмислення нових явищ капіталістичного суспільства – розвитку підприємництва. Проте вже на цій початковій стадії своїми теоретичними обґрунтуваннями й думками український учений, випереджаючи на десятиліття Й. Шумпетера, (праця «Теорія економічного розвитку (Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, процента і циклу кон'юнктури)» (1911)) чітко визначив особливості підприємницького прибутку, які мають досить різноманітний характер і частково втілені в особливих пожертвуваннях підприємця⁸⁴.

Пізніше окремі проблеми місцевих фінансів стануть у центрі уваги В. Твердохлебова «Обкладання міських нерухомостей на Заході» ч. I та «Міське обкладання. Нові види міських податків» ч. II (1909), М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», ч. I (1897) та ін. Попри всі недоліки це перша праця з питань географічного розподілу доходів і витрат не тільки в українській і російській фінансовій літературі, а й у західноєвропейській.

⁸⁴Цитович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. К.: Типогр. Император. Ун-та Св. Владимира, 1889. С. 261-262.

РОЗДІЛ 4 ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

4.1. Фінансова політика як інститут соціально-економічного розвитку суспільства її сутність, види і значення

Фінансова політика є одним із найбільш важливих соціально- економічних інститутів суспільства, структуру якого становлять: система установ та організацій держави, громадських організацій, правил взаємодії з економічними агентами, процеси і процедури. Його вплив на соціально-економічні процеси має загальний характер, оскільки норми фінансової політики стосуються кожного члена суспільства, охоплюють відносини між всіма економічними суб'єктами на всіх рівнях управління.

Суб'єктами фінансової політики є органи законодавчої (представницької) і виконавчої влади, які визначають і затверджують основні напрямки розвитку фінансових відносин, розробляють конкретні шляхи їх організації в інтересах суб'єктів господарювання, населення і держави.

Об'єктом фінансової політики є сукупність фінансових відносин і фінансових ресурсів, що утворюють сфери і ланки фінансової системи держави.

Сферою функціонування інституту фінансової політики є регулювання доходів і витрат, формування та виконання бюджету країни, управління грошовим обігом, вплив на курс національної валюти, діяльність фінансових ринків, боргова політика держави, політика держави у сфері міжнародних фінансів тощо. Фінансова політика є дієвим інструментом регулювання циклічних коливань економіки, важливим є забезпечення поступальної адаптації економіки до змін зовнішнього економічного середовища.

Інститут фінансової політики має складну внутрішню структуру норм і правил, еволюція яких тісно пов'язана з розвитком інститутів державного макроекономічного регулювання. Сутність інституту фінансової політики має практичний, зовнішній прояв, інституціональну форму у вигляді офіційно оприлюднених текстів законів, постанов, розпоряджень, інструкцій, процедур тощо, які від імені держави зобов'язують всіх учасників фінансових відносин виконувати закріплені в них правила поведінки. Принципи та цілі фінансової політики формуються відповідно до того, яка модель економічної системи прийнята в державі, яку кінцеву мету економічної діяльності

визначено її політичними силами, що перебувають при владі та рівня інституціонального середовища в країні.

Фінансова політика являю собою сукупність методів і напрямків впливу на функціонування фінансової системи. Метою цього впливу є зміцнення економічного і політичного потенціалу країни. Відповідно фінансова політика поєднує в собі дві категорії: фінанси і політика. Вона впливає з економічної політики і в подальшому безпосередньо позначається на соціально-економічному розвитку та економічній політиці держави. Разом з тим фінансова політика має і самостійне значення, вона виступає засобом реалізації політики держави в будь-якій сфері суспільних відносин: чи то економіка, чи соціальна сфера, чи міжнародні відносини.

Визначенню сутності фінансової політики надається важливе значення серед вітчизняних та зарубіжних вчених, але єдиної думки щодо теоретичних основ досліджуваної дефініції сьогодні не існує.

Фінансова політика є основоположним елементом у системі управління фінансами. Вона здійснюється за певними *напрямами, які охоплюють.*

У соціальній сфері: державне нормативно-правове регулювання соціального страхування; встановлення страхових внесків; видів і розмірів соціальних виплат; фінансовий контроль.

У сфері фінансового та фондового ринку: законодавство щодо діяльності фінансового і фондового ринку; випуск і обіг фінансових активів; систему захисту інвесторів; створення відповідних гарантій для інституційних інвесторів; фінансовий контроль за дотриманням прав учасників.

У галузі страхування: законодавче регулювання страхової діяльності; залучення страхового ринку до вирішення соціальних питань; створення цільових резервів; державний нагляд за страховою діяльністю.

У сфері міжнародних фінансів: налагодження взаємовідносин держави з міжнародними організаціями і фінансовими інститутами та встановлення засад співпраці з ними.

Своє конкретне вираження фінансова політика знаходить у чинній системі мобілізації фінансових ресурсів та їх використанні для задоволення різноманітних потреб держави, підприємницьких структур і населення. Тому її можна охарактеризувати як систему управління фінансовими відносинами в процесі утворення та використання фондів грошових коштів держави і фондів, що перебувають у державній

та комунальній власності. Як управлінське поняття фінансова політика ґрунтується на адекватних фінансових концепціях та передбачає механізми її реалізації.

Рис 4.1. Схема механізму реалізації фінансової політики

Процес реалізації фінансової політики на практиці здійснюється шляхом використання всієї сукупності організаційно-економічних категорій управління фінансовими відносинами: фінансового процесу, фінансового права, системи фінансів, фінансової системи та фінансового механізму. Реалізація фінансової політики проводиться в кілька етапів:

1) розробка науково обґрунтованих концепцій розвитку фінансів, які формуються на основі вивчення вимог економічних законів, всебічного аналізу перспектив удосконалення виробництва і положення потреб населення;

2) визначення основних напрямків використання фінансів на перспективу і поточний період, тобто розробка стратегії і тактики фінансової політики. Тут, виходячи з поставленої мети, враховують можливості зростання або зменшення фінансових ресурсів, а також зовнішні та внутрішні політико-економічні чинники;

3) підбір інструментів реалізації фінансової політики та координація дій окремих інструментів;

4) здійснення практичних дій спрямованих на досягнення поставленої мети;

5) контроль за ходом реалізації фінансової політики.

Складові фінансової політики. У широкому розумінні фінансова політика відображає усі сторони функціонування фінансів і охоплює монетарну та фіскальну політики. Монетарна політика являє собою комплекс дій та заходів у сфері грошового ринку. Її механізм засновується на пропозиції грошей та їх вартості як фінансових ресурсів. Фіскальна політика

характеризує дії держави щодо централізації частини виробленого ВВП та її суспільного використання. Вона здійснюється шляхом упровадження різноманітних методів мобілізації державних доходів та розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків.

Класифікація фінансової політики.

1) *за тривалістю періоду реалізації та характером розв'язуваних завдань* фінансова політика поділяється на фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія являє собою довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, і передбачає розв'язання великомасштабних завдань. У процесі її розроблення прогнозуються основні тенденції розвитку фінансових відносин, формуються концепції їх використання і принципи організації.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства, відрізняється гнучкістю й рухливістю. Фінансова стратегія і тактика повинні бути взаємопов'язані, але тактика вторинна по відношенню до стратегії. Однак якщо держава не домагається результатів з допомогою тактики, доводиться вносити корективи в стратегію.

2) *за ступенем законодавчого чи адміністративного регламентування фінансових відносин* фінансова політика розрізняється на політику жорсткої, помірної регламентації та політику мінімальних обмежень).

Жорстка регламентація полягає у тому, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою, а права підприємств і громадян у здійсненні фінансових операцій визначаються не стільки їх інтересами, скільки правилами, установленими законами чи адміністративними рішеннями.

Помірна регламентація охоплює обмежену частину фінансових відносин – взаємовідносини з державою, окремі елементи взаємовідносин на кредитному, фондовому, валютному та страховому ринках.

Політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності та громадян в ефективному господарюванні і полягає у мінімальному регламентуванні їх взаємовідносини з державою.

3) *за характером завдань на розв'язання яких спрямована фінансова політика* поділяється на: політику стабілізації, економічного зростання та стимування ділової активності.

Політика стабілізації спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги на основі сталих обсягів

виробництва при стабільності цін. Розрізняють два різновиди цієї політики: 1) політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер; 2) політика стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальне спрямування.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягів ВВП з урахуванням її потенціалу. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися трьома основними способами: 1) через зростання державних витатків; 2) зниження рівня оподаткування; 3) проведення політики «дешевих грошей».

Політика стримування ділової активності використовується для регулювання економічного циклу з метою запобігання кризи надвиробництва чи недопущення виснаження економіки внаслідок надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється такими самими способами, як і за політики економічного зростання, тільки у зворотному напрямі: 1) скорочення державних витатків; 2) підвищення рівня оподаткування; 3) встановлення високих процентних ставок за кредитами.

4) *за характером реалізації* фінансова політика поділяється на дискреційну та редискреційну.

Дискреційна політика передбачає здійснення державою певних заходів, спрямованих на реалізацію фінансової стратегії і тактики. Конкретні заходи, стимулюючі чи стримуючі, застосовуються відповідно до ситуації, що складається на даний час в економіці та фінансах.

Недискреційна політика полягає у використанні певних фінансових інструментів – «умонтованих стабілізаторів», які автоматично регулюють ситуацію в економіці. Функції «умонтованих стабілізаторів» виконують насамперед податки, а також соціальні державні виплати, різні субсидії.

5) *за територіальною ознакою* фінансову політику поділяють на загальнодержавну, регіональну і місцеву.

Загальнодержавна фінансова політика – це сукупність заходів держави з організації, управління та використання фінансів для забезпечення економічного й соціального розвитку країни.

Регіональна фінансова політика – це система заходів, що здійснюються центральною владою з метою управління процесом утворення, розподілу, перерозподілу й використання фінансових ресурсів у регіонах та в інших адміністративно-територіальних одиницях.

Місцева фінансова політика – це система заходів, спрямованих на прийняття управлінських рішень щодо

формування, розподілу та використання фінансових ресурсів у регіонах із урахуванням особливостей їх розвитку.

б) залежно від рівня економічної системи виділяють: фінансову політику суб'єктів господарювання – підприємств, установ, організацій та домогосподарств (мікрорівень); фінансову політику держави (макрорівень); фінансову політику міжнародних організацій і фінансових інститутів (мегарівень)

4.2. Фінансова політика держави, суб'єктів господарювання та домогосподарств, фінансова політика у сфері міжнародних фінансів

Фінансова політика держави – це важливий інструмент реалізації функцій держави, пов'язаних з управлінням економікою, підвищенням ефективності розвитку національного виробництва та покращанням добробуту населення. Вона залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, зокрема від характеру й спрямованості панівної економічної доктрини країни, стратегії її економічного розвитку, рівня розвитку ринкових інститутів, стану бюджету і платіжного балансу, рівня добробуту населення і його інтелектуального рівня тощо.

Головна мета фінансової політики держави полягає забезпеченні відповідними фінансовими ресурсами реалізацію тої чи іншої програми економічного та соціального розвитку, підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями. На цій основі може забезпечуватися стійке зростання економіки, удосконалення її структури, створення умов для розвитку господарських утворень різних форм власності, спільних підприємств з іноземним капіталом, акціонерних товариств.

При цих умовах важливе значення має також створення надійних соціальних гарантій населенню. Вона реалізується через вирішення таких завдань:

1) забезпечення умов для формування максимально можливих фінансових ресурсів;

2) встановлення раціонального, з погляду держави, розподілу та використання фінансових ресурсів;

3) організацією регулювання та стимулювання економічних та соціальних процесів фінансовими методами;

4) розробку фінансового механізму та його розвиток у відповідності із цілями та завданнями стратегії, що змінюється;

5) створення ефективної і максимально ділової системи управління фінансами.

Реалізація фінансової політики відбувається у вигляді комплексу заходів, які втілюються у фінансовому праві, фінансовій системі і фінансовому механізмі з метою якнайповнішого виконання фінансами своїх функцій. Найбільше значення в галузі фінансового права має бюджетно-податкове право, у якому безпосередньо реалізується законодавчо-правова форма бюджетно-правових відносин, організованих у бюджетно-податкову систему і бюджетно-податковий механізм. Бюджетні та податкові відносини стають такими і можуть функціонувати, а фінансова політика може трансформуватися в будь-які результати тільки після прийняття відповідних нормативно-правових актів, наприклад, набувши форми правових відносин, що регламентують процеси формування і використання державних фінансових ресурсів.

Фінансова політика держави спрямована на мобілізацію, розподіл та перерозподіл фінансових ресурсів. В основі цих операцій лежить вибір: джерел та методів формування фінансових ресурсів; суб'єктів – власників чи розподільовачів фінансових ресурсів; пріоритетних напрямів використання фінансових ресурсів; ступеня централізації фінансових ресурсів у рамках держави. Як управлінська категорія вона реалізується в державному (місцевому) фінансовому плануванні, організації процесу формування і використання державних фондів грошових коштів, державному фінансовому регулюванні й державному фінансовому контролю.

Механізм реалізації фінансової політики держави включає:

- 1) розроблення концепції розвитку фінансової системи країни;
- 2) визначення основних напрямів використання фінансової системи в економічній політиці держави;
- 3) складання цільових програм щодо розвитку загальнодержавних та територіальних фінансів;
- 4) розроблення конкретних заходів реалізації концепції, напрямів та програм.

Найважливішими складовими фінансової політики держави є: бюджетно-податкова політика і грошово-кредитна політика.

Бюджетно-податкова політика – це система регулювання економіки за допомогою видатків і доходів; сукупність державних методів впливу на оподаткування. У рамках бюджетно-податкової політики державою визначаються: джерела формування та пріоритетні напрями видатків бюджету, джерела

фінансування бюджетного дефіциту, допустимі межі рівня дефіциту бюджету, принципи взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи тощо.

Бюджетна політика являє собою діяльність щодо формування бюджету держави, його збалансування, розподіл бюджетних коштів тощо. Вона спрямована на формування оптимальної моделі перерозподілу фінансово-економічних ресурсів між рівнями бюджетної системи з метою створення умов для забезпечення належного розвитку відтворювальних процесів у суспільстві. Залежно від структури бюджетних видатків ця політика може мати соціальне, економічне чи військове спрямування. Крім того, бюджетна політика визначає засади бюджетного устрою країни і побудови її бюджетної системи, а також організацію міжбюджетних відносин.

Податкова політика характеризує діяльність держави у сфері оподаткування – устанавлення видів та співвідношення податків, визначення платників та підходів до них (уніфікований чи диференційований), устанавлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо. Вона відображає як потреби держави у коштах, так і вплив податків на діяльність підприємств і громадян.

Інвестиційна політика (буває активна та пасивна) – це сукупність заходів спрямованих на створення привабливого інвестиційного середовища, що сприяє надходженню інвестицій в економіку.

Боргова політика визначає межі державного запозичення, механізми погашення боргу і пов'язана із системою дій щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави.

Цілями бюджетно-податкової політики є згладжування коливань економічного циклу, стабілізація темпів економічного зростання, досягнення високого рівня зайнятості, зниження темпів інфляції, а інструментами – бюджетні видатки та податки. У рамках бюджетно-податкової політики визначаються види податків, розмір їхніх ставок, пільг і санкцій по кожному виду податків. Водночас встановлюється ступінь конфіскаційної або стимулюючої спрямованості, причому як податкової системи в цілому, так і окремого податку.

Грошово-кредитна політика пов'язана із забезпеченням стабільності грошового обігу через управління емісією, регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці; забезпечення своєчасності та безперебійності розрахунків у національному господарстві і в різних ланках фінансової системи

через регулювання діяльності банківської системи та ін. Головною метою грошово-кредитної політики є досягнення стійкого зростання суспільного виробництва, стабільний рівень цін, високий рівень зайнятості та баланс зовнішньоекономічної діяльності. Проміжна мета грошово-кредитної політики полягає в регулюванні ключових економічних змінних на досить тривалих часових інтервалах, а тактична – у проведенні послідовних операцій на відносно короткому часовому інтервалі, які узгоджуються із загальними довгостроковими планами. Основними інструментами грошово-кредитної політики є: операції на відкритому ринку, зміна норми обов'язкових резервів, зміна облікової ставки, регулювання конкретних видів кредиту та кредитування окремих галузей або великих фірм, регулювання ризику і ліквідності банківських операцій.

У грошово-кредитній політиці відносно самостійність набувають митна; боргова; цінова та валютна політики.

Митна політика пов'язана із розширенням або звуженням експорту-імпорту (використання митного режиму, протекціонізму, вільної торгівлі, тощо).

Цінова політика спрямована на досягнення трьох основних цілей: послідовного проведення цінової лібералізації, державного регулювання цін (тарифів) на окремі види товарів (послуг) та здійснення контролю за їхнім додержанням.

Валютна політика пов'язана із сукупністю заходів, які проводяться державою в сфері міжнародних валютних відносин у відповідності із стратегічними і поточними цілями. В ній, у свою чергу виділяються процентна й інвестиційна політики.

Процентна політика – це сукупність заходів із регулювання економічних відносин шляхом управління процентними ставками.

Дієздатність державної фінансової політики значною мірою визначається узгодженістю її окремих складових. І монетарна й фіскальна, і податкова й бюджетна, і політика фінансового ринку та боргова політика держави мають бути спрямовані в одну сторону. Тільки скоординована й узгоджена політика може дати позитивні результати. Фінанси являють собою єдиний організм, в якому всі складові досить тісно взаємозв'язані, а тому прорахунки в будь-якому напрямі фінансової політики неодмінно ведуть до негативних наслідків.

Взаємоузгодження складових фінансової політики потребує підвищення якісного рівня інституціонального забезпечення як державного управління так і економіки в цілому.

Інституціональний аспект координації бюджетної та грошово-кредитної політики пов'язаний із взаємодією державних інститутів, які й здійснюють дану політику. Важливою передумовою реалізації вираженого та результативного грошово-кредитного регулювання є дотримання принципу незалежності Центрального банку. Державний інститут, що формує та реалізує грошово-кредитну політику має бути незалежним від державного інституту, що формує та реалізує податкову, митну та бюджетну політику при досягненні цілей грошово-кредитної політики.

Фінансова політика суб'єктів господарювання – це система заходів форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їх діяльності та досягнення поставлених завдань. Складовими фінансової політики суб'єктів господарювання є: політика формування капіталу; дивідендна політика; політика формування активів; емісійна політика; інвестиційна політика; політика управління ризиками і ін. Призначення фінансової політики підприємства полягає в:

- упорядкуванні фінансових відносин підприємства;
- наданні фінансам плановірності та послідовності;
- удосконаленні управління грошовими потоками підприємства;
- підвищенні ефективності фінансових відносин підприємства;
- забезпеченні виконання завдань визначених керівництвом підприємства;
- оптимізації грошових потоків за джерелами поступлення, напрямками використання відповідно до визначених управлінням цілей;
- прискоренні грошового обороту на підприємстві;
- оптимізації складу та використання фінансових інструментів підприємства;
- ефективному використанні фінансових ресурсів;
- забезпеченні реалізації фінансового менеджменту.

Фінансова політика домогосподарств – це їх діяльність по мобілізації фінансових ресурсів і грошових доходів з метою задоволення особистих потреб їх членів. Вона передбачає формування доходів домогосподарств в формі заробітної плати, відсотків і дивідендів, доходів від продажу майна або здачі його в оренду, від підприємницької діяльності, а також здійснення витрат для забезпечення його функціонування.

Фінансова політика у сфері міжнародних фінансів пов'язана із налагодженням зв'язків держави з міжнародними фінансовими

інститутами шляхом участі держави у формуванні доходів міжнародних організацій, так і отриманні державою коштів від цих суб'єктів (МВФ – Україна; МБРР – Україна тощо).

Динамічний розвиток глобального фінансового простору та його регіональних підсистем обумовлений «тріадою» процесів інтернаціоналізації, інтеграції та глобалізації, які в сукупності формують ключові параметри світового фінансового ринку, його структуру та визначають правила і норми фінансової взаємодії суб'єктів економічних відносин різної національної належності. В основі міжнародної фінансової політики лежать управління валютно-фінансовими і кредитними відносинами у сфері міжнародних фінансів, надання фінансової допомоги державам, які переживають фінансову кризу чи зазнають фінансових труднощів. Допомога, як правило, надається у формі кредитів чи реструктуризації вже наявного зовнішнього державного боргу.

Основними завданнями фінансової політики міжнародних організацій і фінансових інститутів є: розвиток системи міжнародних розрахунків; удосконалення міжнародного співробітництва в сфері фінансів; міждержавне валютне, кредитне і фінансове регулювання; розробка і координування стратегії і тактики розвитку світової фінансової системи.

4.3. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

Завдання фінансової політики реалізується через фінансовий механізм, що формується відповідно до фінансової політики та норм фінансового права, які відображаються у фінансовому законодавстві.

Фінансовий механізм являє собою сукупність конкретних фінансових форм, методів та важелів та способів організації фінансових відносин, що застосовуються суспільством з метою забезпечення сприятливих умов для економічного і соціального розвитку. Він включає види, форми і методи організації фінансових відносин, способи їх кількісного визначення.

Фінансовий механізм – найбільш динамічна частина фінансової політики. Він може бути: директивним та регулюючим.

Директивний фінансовий механізм розробляється, як правило, для фінансових взаємин, в яких держава бере безпосередню участь. В його сферу входять податки, державний кредит, витрати бюджету, бюджетне фінансування, організація

бюджетного устрою та бюджетного процесу, фінансове планування.

Регулюючий фінансовий механізм визначає основні правила «гри» в конкретному сегменті фінансів, що безпосередньо не зачіпає інтереси держави. У цьому випадку держава встановлює загальний порядок використання фінансових ресурсів, що залишаються на підприємстві після сплати податків та інших обов'язкових платежів, а підприємство самостійно розробляє форми та види грошових фондів і напрями їх використання.

Будова фінансового механізму досить складна та включає різні структури, системи та елементи. Саме множинність фінансових взаємозв'язків зумовлює застосування великої кількості видів, форм і методів їх організації або елементів фінансового механізму.

Нормативно-правове забезпечення представлено, передусім Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Велике значення в регламентації фінансових відносин мають такі закони: «Про власність», «Про підприємництво», Бюджетний кодекс України та Податковий кодекс України тощо.

Інформаційне забезпечення складається із різного роду та виду економічної, фінансової та іншої інформації (показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фінансового ринку, фінансова звітність суб'єктів господарювання тощо).

Організаційне забезпечення представлене системою фінансових органів та інститутів, кожен з яких має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики на певному напрямі.

Фінансове забезпечення пов'язане із формуванням цільових грошових фондів у достатньому розмірі та їх ефективним використанням. Основними елементами фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності є такі: самофінансування; кредитування; бюджетне фінансування; оренда; інвестування.

Фінансове регулювання – це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів. Основні елементи фінансового регулювання такі: бюджетне регулювання; регулювання процесів заощаджень; валютне регулювання; податкове регулювання; регулювання інфляційних процесів; регулювання готівково-грошового обігу.

Фінансові методи можна визначити як засоби впливу фінансових відносин на господарський процес. Фінансові методи

діють у двох напрямках: у напрямку управління рухом фінансових ресурсів; у напрямках ринкових, комерційних відносин, що пов'язані з вимірюванням витрат та результатів, з матеріальним стимулюванням та відповідністю за ефективне використання грошових фондів.

Дія фінансових методів знаходить прояв в утворенні та використанні грошових фондів (планування, прогнозування, оперативне управління фінансовий контроль та ін.).

Вихідною складовою фінансового механізму є *фінансове планування й прогнозування*. За його допомогою залучаються інші структурні елементи фінансового механізму, такі як фінансові показники, норми і нормативи, ліміти, резерви, фінансові стимули.

У процесі фінансового планування й прогнозування визначаються обсяги фінансових ресурсів, які створюватимуться в державі в цілому, обсяги ресурсів, що зосереджуватимуться й розподілятимуться через бюджетну систему й інші фінансові інститути, а також тих, які перебуватимуть у розпорядженні підприємницьких структур і населення.

Фінансове планування – діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх корпоративних об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому. Вона пов'язана зі складанням фінансових планів і передбачає виконання певних видів робіт із використанням відповідних методів, а саме: нормативного, розрахунково-аналітичного, балансового і методу економіко-математичного моделювання.

Суть нормативного методу фінансового планування полягає в тому, що під час розрахунку фінансових показників за основу беруться фінансові норми і нормативи, до яких належать норми амортизаційних відрахувань, рентабельності окремих видів товарів, робіт та послуг, обігових коштів, ставки заробітної плати, норми витрачання коштів у бюджетних установах, норми відрахувань до фондів соціального призначення тощо.

Нормативний метод буде ефективним за умови, що норми і нормативи відповідають таким вимогам:

- вони мають бути науково обґрунтованими;
- прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід);
- тривалої дії;
- стабільними.

Розрахунково-аналітичний метод фінансового планування ґрунтується на фактичних показниках фінансової діяльності у попередні звітні періоди. На основі аналізу фінансових показників за минулі роки і період, що передував передплановому року, встановлюється вихідна база планування. Потім визначаються фактори, які можуть вплинути на фінансову діяльність у плановий період, розраховуються індекси та коефіцієнти їх впливу. На основі базових показників, а також коефіцієнтів, що характеризують зміни умов діяльності, розраховуються фінансові показники на плановий період. Це досить трудомісткий метод і потребує значної аналітичної роботи, проте на сьогодні його застосування є найреальнішим.

Балансовий метод у фінансовому плануванні передбачає відповідність видатків джерелам їх покриття та ув'язку всіх розділів фінансового плану, фінансових і виробничих показників, унаслідок чого досягається збалансованість плану. Нині цей метод набуває особливого значення, оскільки всі видатки підприємств залежать від зароблених ними коштів і підприємства повинні розраховувати тільки на власні надходження, а не на допомогу держави чи міністерства.

Досить перспективним є метод економіко-математичного моделювання. Ґрунтується він на розробленні математичної моделі фінансової діяльності підприємства або держави в плановому періоді. Цей метод дає змогу розрахувати кілька варіантів плану за допомогою змінних вхідних показників і знаходити оптимальні рішення.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в *оперативному управлінні фінансами* як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Фінансовий контроль призначений для реалізації фінансової політики держави і являє собою особливу діяльність щодо перевірки формування і використання фондів фінансових ресурсів у процесі створення, розподілу та споживання валового внутрішнього продукту з метою оцінювання обґрунтованості й ефективності прийняття рішень і результатів їх виконання.

Залежно від суб'єктів, які здійснюють контроль, розрізняють такі види фінансового контролю: державний, відомчий (внутрішньокорпоративний), внутрішньогосподарський, громадський і аудиторський (незалежний).

Державний фінансовий контроль об'єднує загальнодержавний і муніципальний контроль. Основна особливість загальнодержавного контролю полягає в тому, що він є позавідомчим, проводиться стосовно будь-якого суб'єкта незалежно від його відомчої належності і підпорядкування. Цей контроль здійснюється державними органами законодавчої і виконавчої влади і спеціальними державними органами контролю.

Утвердження правових засад місцевого самоврядування і розширення сфери відповідальності територіальних громад за вирішення місцевих справ дають підстави виділити у складі державного фінансового контролю *муніципальний контроль*. Це контроль органів місцевого самоврядування, який здійснюють органи представницької та виконавчої влади місцевих Рад через відповідні комісії і місцеві фінансові органи. Об'єктом муніципального фінансового контролю є місцеві бюджети, цільові фонди, господарсько-фінансова діяльність підприємств і організацій комунальної власності.

Відомчий фінансовий контроль поширюється на підвідомчі підприємства, організації та установи. До функцій відомчого фінансового контролю належать: перевірка законності господарських і фінансових операцій; контроль за використанням матеріальних і фінансових ресурсів; перевірка збереження грошових коштів і матеріальних цінностей; правильність постановляння бухгалтерського обліку, а також достовірність бухгалтерської звітності; проведення перевірок на підвідомчих підприємствах і в організаціях.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль проводиться економічними службами підприємств, організацій, установ (бухгалтерія, фінансовий відділ тощо), а на приватних підприємствах їх власниками. Об'єкт контролю – господарська і фінансова діяльність самого підприємства та його структурних підрозділів.

Громадський фінансовий контроль здійснюють громадські організації (партії, рухи, профспілкові організації). Він може проводитись групами спеціалістів, які створюються при комітетах Верховної Ради, комісіях Рад народних депутатів, а також безпосередньо на підприємствах

Аудит – це незалежний фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Аудиторська перевірка здійснюється незалежними особами – аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудит може бути обов'язковим та ініціативним. Обов'язковий аудит передбачений законодавством для певного переліку

підприємств і організацій, зокрема: банків, інвестиційних фондів, інвестиційних компаній, інших небанківських фінансових установ, які здійснюють залучення коштів громадян або залучення чи торгівлю цінними паперами (крім операцій з випуску (емісії) власних корпоративних прав), бірж, страхових компаній, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів. Аудиторські перевірки можуть також проводитись з ініціативи керівництва або власників підприємства, його засновників, акціонерів.

Методи фінансового контролю, як конкретні способи і прийоми його проведення, включають ревізії тематичні перевірки, обстеження, безперервне відстежування фінансової діяльності.

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

Перевірка це метод контролю, що здійснюється з метою докладного вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

Обстеження пов'язано із ознайомленням на місці з окремими ділянками фінансової роботи, в процесі якого виявляються її позитивні і негативні сторони. Характерним для обстеження є зіставлення фактичного стану справ з нормативним.

Необхідною умовою забезпечення ефективності фінансового контролю є оптимальність і системність дій контролюючих органів. Іншими словами, фінансовий контроль не може бути ефективним, якщо він не охоплює всіх сфер обігу фінансових ресурсів.

Фінансові важелі являють собою засоби дії фінансових методів. До фінансових важелів належать: доходи; нагромадження; податки і обов'язкові платежі; неподаткові надходження; міжбюджетні трансферти; витрати; видатки; фінансові резерви; фінансові стимули; фінансові санкції.

Серед всіх фінансових важелів особливе місце займають *податки і збори* з допомогою яких держава мобілізує кошти для виконання покладених на неї функцій, а також впливає на підприємницьку діяльність, сприяє інвестиційній активності, визначає пропорції нагромадження і споживання, забезпечує раціональне використання обмежених природних ресурсів тощо.

Ліміти є певним обмеженням на витрати в інтересах держави, підприємця або громадянина. Резерви мають нейтралізувати вплив непередбачуваних факторів, що можуть виникнути у майбутньому. Основні методи формування фінансових резервів:

– бюджетний (створення у складі кожного бюджету резервного фонду);

– галузевий (створення резервів на рівні міністерств, галузей, відомств);

– госпрозрахунковий (формування фінансових резервів підприємств, організацій, установ);

– страховий (утворення фондів страхових організацій).

Фінансові стимули припускають застосування як матеріального заохочення, так і економічних санкцій. До стимулів належать заохочувальні фонди, які утворюються з прибутку, бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку народного господарства (в тому числі дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки), фінансування за рахунок державних коштів державних програм, структурної перебудови економіки, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, науково-дослідних робіт, природоохоронних заходів. Але в умовах недостатності централізованих фінансових ресурсів обсяг коштів, що направляються на задоволення вказаних потреб, обмежений.

Заохочувальні фонди з прибутку підприємств створюють необхідні стимули для досягнення кращих результатів господарювання, тому що саме ці фонди є головним джерелом коштів для матеріального стимулювання працюючих, задоволення соціальних потреб та виробничого розвитку. Визначення пріоритетності тих чи інших напрямків використання чистого прибутку є виключно внутрішньою справою самих підприємств.

Спеціальні фінансові пільги також сприяють створенню сприятливих умов для окремих господарських суб'єктів і застосовуються переважно у вигляді повного або часткового звільнення від податків, застосування диференційованих ставок оподаткування, виключення певних сум з оподатковуваних доходів, надання права на проведення прискореної амортизації. Одночасно ринковий механізм передбачає створення для всіх підприємницьких структур рівних умов для діяльності, і тому перелік пільг в оподаткуванні не повинен бути значним.

У фінансових важелях важливе місце займають *фінансові санкції* як особливі форми організації фінансових відносин,

покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання у виконанні взятих зобов'язань (договірних умов, сплати податків і зборів тощо). В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш розповсюдженими серед них є штраф і пеня.

Штраф – це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Накладається, як правило, в твердій грошовій сумі.

Пеня – застосовується при несвоечасному виконанні грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється в процентах від суми простроченого платежу.

Фінансові інструменти – це засоби, що застосовуються для виконання завдань, передбачених фінансовою політикою. До них відносяться: кредити фінансових установ; депозити; державні субсидії; цінні папери; норми амортизації; норми видатків; фінансові нормативи; % за кредит; ставки орендної плати, тощо.

Використання інструментів та важелів фінансової політики має здійснюватись з урахуванням впливу сукупності економічних, інституціональних та соціальних факторів. В умовах трансформації економіки, посилюється роль фінансової політики як основи для досягнення макроекономічної стабілізації та подальшого відновлення економічного зростання. Сучасний фінансовий механізм з пасивного чинника перерозподільного типу відносин переростає в основний регулятор господарської діяльності. Це проявляється у дії його розподільчої, регулюючої, стимулюючої та контрольної функцій. Посилення чи послаблення однієї із зазначених функцій або заміна спрямованості її дії дає змогу поєднувати принципи саморегулювання економічних процесів з державним регулюванням, забезпечуючи управління параметрами та темпами економічного і соціального розвитку суспільства. Першочерговим є досягнення функціональної збалансованості механізму фінансової політики з метою реалізації стратегічних орієнтирів у суспільстві та формування потенціалу довгострокового економічного зростання, стимулювання економічної активності. Разом з тим наслідком суперечливості чи невизначеності стратегічних пріоритетів може стати вироблення незбалансованої фінансової політики, що є одним із найголовніших чинників її негативного тиску на соціально-економічні процеси у суспільстві.

4.4. Поняття та система фінансового права

Правову основу і конкретні напрямки реалізації фінансової політики в демократичній державі становить фінансове законодавство. У ньому детально встановлено компетенцію всіх суб'єктів економічної системи щодо повноважень і відповідальності в фінансовій сфері. На основі чинного законодавства органи виконавчої влади видають нормативні акти для успішного втілення фінансової політики.

Фінансове законодавство охоплює усі сфери і ланки фінансової системи й усі форми і методи фінансової діяльності, які підлягають правовій регламентації. Загалом його можна поділити на дві частини: законодавчі акти, що безпосередньо регулюють фінансові відносини, та закони з інших сфер діяльності, в яких виділяються фінансові засади їх функціонування.

До першої частини належать законодавчі акти, що регламентують фінансові відносини на макрорівні та взаємозв'язки фінансів суб'єктів підприємницької діяльності з державними фінансами та інститутами фінансового ринку. Це закони про бюджетну і податкові системи, державний борг, центральний банк, банки і банківську діяльність, страхування, цінні папери і фондову біржу, інвестиційну діяльність. Сюди також належать закони, що регламентують окремі види фінансових операцій – про заставу, лізинг та ін., й закони з окремих видів податків та платежів до бюджету і цільових фондів. До другої групи відносять закони, що регламентують діяльність, у тому числі й фінансову, суб'єктів господарювання – Господарський кодекс, про банкрутство тощо.

Фінансове право – самостійна галузь публічного права, яка містить сукупність юридичних норм регулюючих суспільні відносини, що утворюються в процесі створення, розподілу і використання фінансових ресурсів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їхніх завдань та функцій. Об'єктом фінансових правовідносин є фонди грошових коштів; предметом – сукупність відносин, що виникають при безпосередньому формуванні, розподілі та використанні централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів і необхідні для функціонування держави. Суб'єкти фінансового права поділяються на три групи: суспільно-територіальні утворення, колективні та індивідуальні суб'єкти.

Зовнішньою формою фінансового права, що відображає його внутрішню структуру, є фінансове законодавство, тобто сукупність нормативно-правових актів, що регламентують фінансові відносини у державі. Врегульовуючи ці відносини, норми фінансового права закріплюють права та обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та громадян і виконують такі основні функції:

- визначають коло юридичних і фізичних осіб, на які в конкретний період поширюється дія правової норми;

- закріплюють конкретну поведінку юридичних і фізичних осіб у галузі мобілізації, розподілу і використання фондів грошових ресурсів, тобто забезпечують права та обов'язки юридичних та фізичних осіб щодо мобілізації та використання фондів фінансових ресурсів;

- є підґрунтям для вжиття відповідних заходів щодо виконання правових норм.

Під системою фінансового права розуміють об'єднання і розміщення фінансово-правових норм у певному взаємозв'язку і послідовності. Отже, це сукупність, взаємозв'язок і взаємодія всіх фінансово-правових інститутів. Фінансове право поділяється на Загальну та Особливу частини.

До Загальної частини фінансового права входять фінансово-правові норми, що закріплюють: загальні принципи, форми, методи фінансової діяльності держави і місцевих утворень; систему державних органів, що здійснюють фінансову діяльність тощо; основні риси фінансово-правового становища інших суб'єктів, з якими вони вступають у відносини; зміст, форми, методи фінансового контролю.

Особлива частина складається з розділів (підгалузей) та фінансово-правових інститутів. Розділи регулюють відносини у сфері державного і місцевих бюджетів, позабюджетних цільових фондів, фінансів державних підприємств, загальнодержавних і місцевих податків і обов'язкових платежів, державних видатків, державного та місцевого кредитів, обов'язкового державного страхування, грошового обігу, валютного регулювання та контролю.

З метою управління державними фінансами, регулювання фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання та доходів населення суб'єкти влади використовують фінансово-правові акти, які представляють собою результат правотворчості органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань фінансової діяльності, входять до їхньої компетенції, і

містять відповідні правові норми з даного питання. Основними джерелами фінансового права є Конституція України, в якій закріплено основи правової організації фінансової діяльності держави, склад її суб'єктів, Закони України, Укази Президента України, Постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інструкції Міністерства фінансів, розпорядження місцевих органів влади. Найбільша увага належить бюджетній діяльності, оскільки бюджет – центральна ланка фінансової системи.

РОЗДІЛ 5 ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

5.1. Економічна сутність податків та їх класифікація

Функціонування сучасних держав неможливе ефективно діючої системи оподаткування, оскільки податкові надходження формують дохідну частину державних та місцевих бюджетів, а також впливають на інтенсивність розвитку окремих видів економічної діяльності, регіонів та держав загалом.

Податок є комплексною економічною, фінансовою, правовою та історичною категорією. Сутність податку як економічної категорії проявляється у економічних відносинах між державою з одного боку та фізичними і юридичними особами, з іншого, що виникають в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту з метою фінансування державою покладених на неї функцій.

Податок як правова категорія проявляється у визначеному у законодавстві обов'язку фізичних і юридичних осіб сплачувати платежі до відповідних бюджетів. Законодавча регламентація податків передбачає наявність національного податкового законодавства та міжнародних, міжурядових договорів. Модель ієрархічної системи нормативно-правових актів, що регламентують оподаткування в Україні наведена на рис. 5.1.

Відповідно до Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755–VI, податок – це обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку⁸⁵.

Виходячи з сутності податків у сучасній фінансовій науці виділяють основні та додаткові функції податків. До основних («класичних») функцій податків слід віднести фіскальну та регулюючу (розподільчо-регулюючу). Додаткові функції податків виникли з еволюцією податкових відносин та посиленням їх впливу на розвиток публічних фінансів та суспільства в цілому, до них слід віднести контрольну, стимулюючу, соціальну.

Фіскальна функція податків полягає в тому, що саме за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави в частині доходів бюджетів та позабюджетних державних фондів.

⁸⁵ Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755–VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

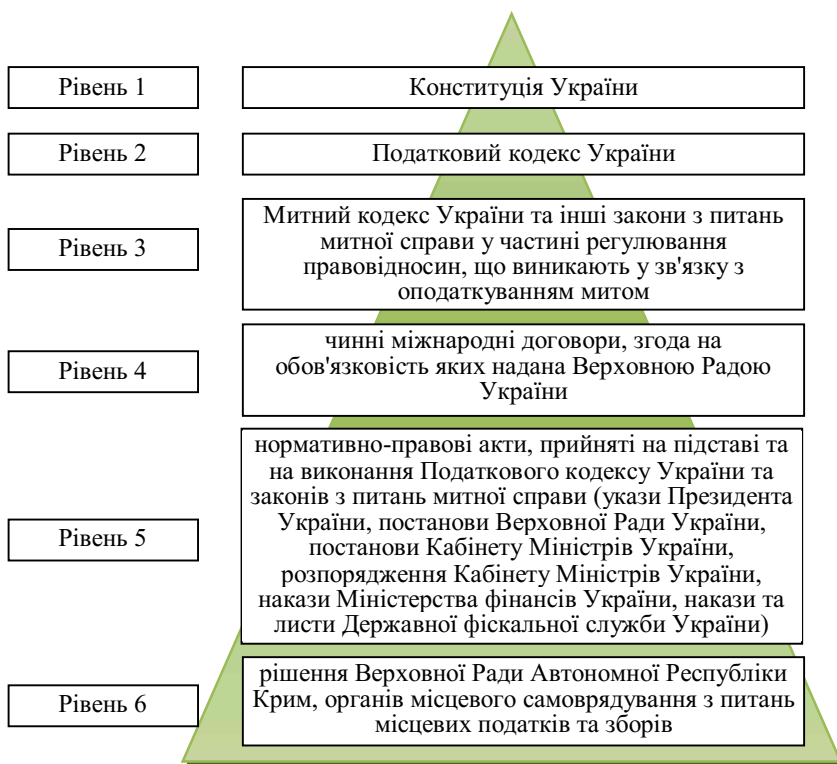

Рис. 5.1. Нормативно-правове забезпечення оподаткування в Україні⁸⁶

За допомогою фіскальної функції податків реалізується значна частина призначення податків та визначається спроможність податків фінансувати соціально-економічні потреби суспільства. Як свідчать дані рис. 5.2, податки покривають значну частину видатків Зведеного бюджету України та порівняно з іншими складовими доходів бюджету були визначальними. Податкові надходження забезпечували покриття від 62 до 80% видатків Зведеного бюджету України з виявленими тенденціями до збільшення рівня покриття у 2005-2008 рр., незначне зменшення відбувалося у 2009-2010 рр. за рахунок підвищення ролі неподаткових надходжень, а саме надходження від перевіщення доходів над витратами Національного банку України.

⁸⁶ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

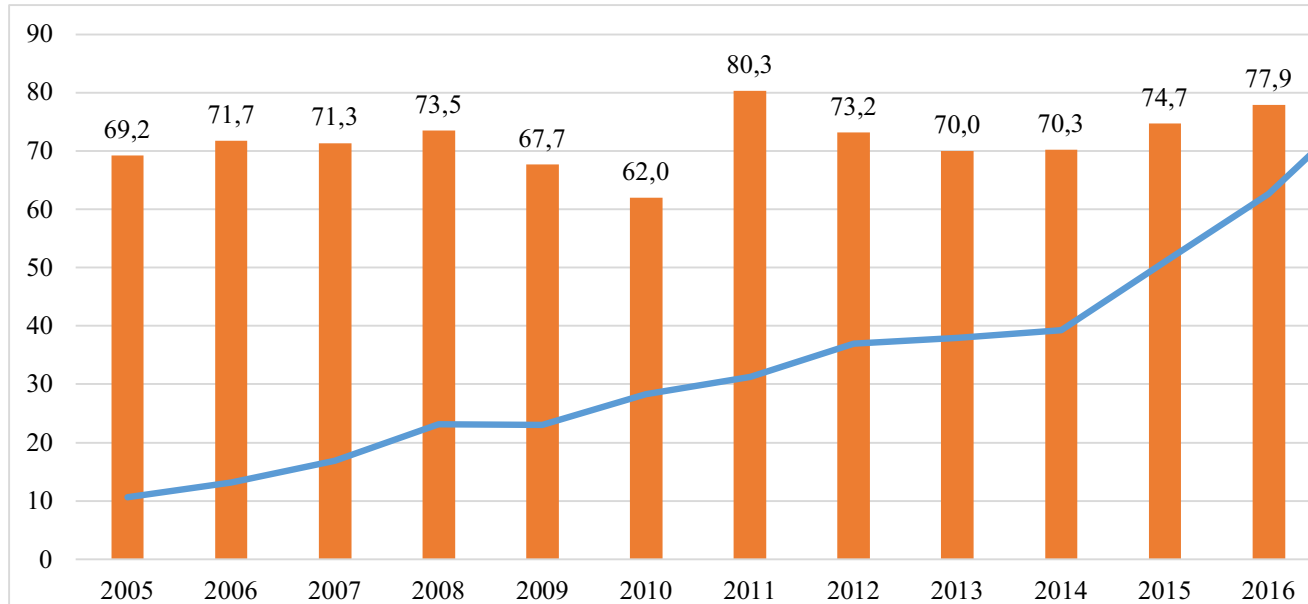

Рис. 5.2. Покриття податковими надходженнями витратів Зведеного бюджету України у 2005-2017 рр.⁸⁷

⁸⁷ Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

Тенденція до підвищення рівня покриття податковими надходженнями видатків Зведеного бюджету України мала місце протягом останніх п'яти бюджетних років, відповідно, рівень покриття підвищився з 70,0 % у 2013 р. до 78,4 % у 2017 р., що свідчить про посилення фіскальної функції податків та зростання їх ролі у фінансуванні видатків державного та місцевих бюджетів України.

Рівень покриття податковими надходженнями видатків на сучасному етапі розвитку бюджетних та податкових відносин в Україні диверсифікований за рівнями бюджетної системи (рис. 5.3 та 5.4)

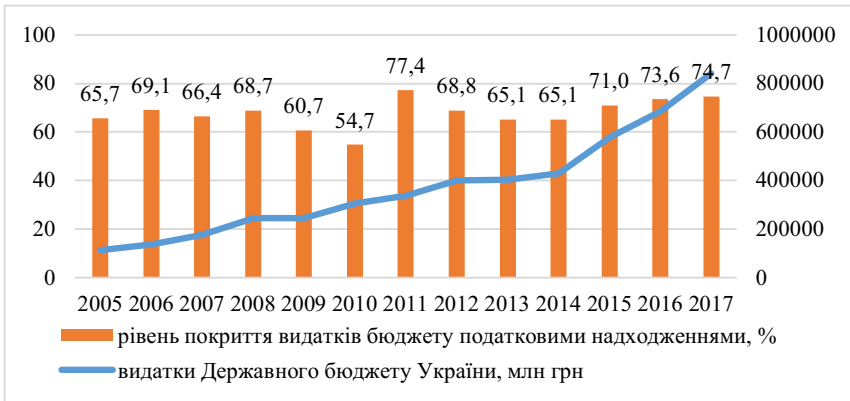

Рис. 5.3. Покриття податковими надходженнями видатків Державного бюджету України у 2005-2017 рр.⁸⁸

За допомогою податкових надходжень до Державного бюджету України покривається протягом останніх років (2016-2017 рр.) близько $\frac{3}{4}$ видатків бюджету, проте коливання у 2005-2017 рр. відбувалися у межах 54,7-77,4 %. Вказані коливання пов'язані у першу чергу з такими явищами як отримання коштів від приватизації державного майна, залучення коштів кредиторів.

Покриття податковими надходженнями видатків місцевих бюджетів України у 2005-2017 рр. відбувалося на рівні 35-44 % з незначним рівнем щорічних коливань. Таким чином, податкові надходження забезпечують фінансування лише половини видатків місцевих бюджетів.

⁸⁸ Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

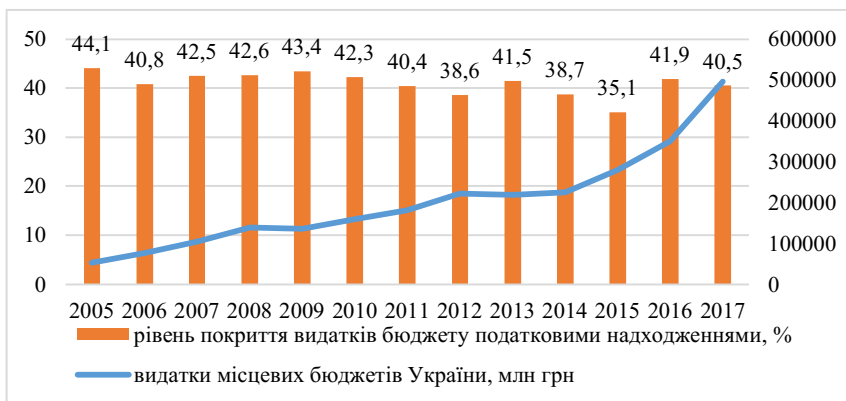

Рис. 5.4. Покриття податковими надходженнями видатків місцевих бюджетів України у 2005-2017 рр.⁸⁹

Інша половина видатків місцевих бюджетів фінансується переважно за рахунок офіційних трансфертів, що свідчить про відсутність фіскальної автономії органів місцевого самоврядування та неможливість місцевих податків і зборів виконувати фіскальну функцію.

Регулююча або розподільчо-регулююча функція податків полягає в можливості за допомогою податкового механізму впливати на економічні процеси та розвиток суспільства загалом. Регулювання за допомогою податків може стимулювати або стримувати розвиток певної галузі, споживання окремих продуктів чи попит на окремі послуги. Розподільчо-регулююча функція податків полягає також в розподілі створеної вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами.

В сучасних податкових системах справляються податки, які суттєво відрізняються, тому наведемо класифікації податків за певними ознаками.

За економічними ознаками об'єкту:

– податки на споживання – обов'язкові платежі, які стягуються в процесі споживання товарів, робіт і послуг (податок на додану вартість, акцизний податок);

– прибуткові податки – обов'язкові платежі, які стягуються з доходу фізичних і доходу (прибутку) юридичних осіб при їх

⁸⁹ Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

отриманні (податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств);

– податки на майно – обов’язкові платежі, які стягуються у зв’язку з володінням майном (плата за землю, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортний податок);

– податки на ресурси або ренту – платежі за користування державними природними ресурсами, які, зокрема, виконують функцію перерозподілу природно-ресурсної ренти (екологічний податок, рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин, рентна плата за користування надрами в цілях, не пов’язаних з видобуванням корисних копалин, рентна плата за користування радіочастотним ресурсом України, рентна плата за спеціальне використання води, рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів).

За формою сплати:

– грошові – податки, які сплачуються у грошовій формі (податки в Україні сплачуються в грошовій формі у національній валюті);

– натуральні – податки, які сплачуються у натуральній формі (натуральні податки справлялися у Середньовіччі та в Радянському Союзі).

За способом переказування:

– прямі – податки, стягуються в результаті придбання і володіння матеріальними благами, які залежать від доходу або майна (податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств).

– непрямі – податки, які визначаються розміром споживання і не залежать від доходу або майна платника, виступають у вигляді надбавки до ціни товару або послуги, і платником яких є кінцевий споживач даного товару або послуги (податок на додану вартість, акцизний податок).

За суб’єктом оподаткування:

– юридичні особи – податки, платниками яких є тільки юридичні особи (податок на прибуток підприємств);

– фізичні особи – податки, платниками яких є тільки фізичні особи (податок на доходи фізичних осіб);

– змішані – податки, платниками яких можуть бути як юридичні, так і фізичні особи (плата за землю, транспортний податок).

За рівнем бюджетної системи:

– загальнодержавні податки та збори – обов’язкові платежі, які встановлюються урядом і обов’язкові до сплати за єдиними ставками на всій території країни (податок на додану вартість, податок на прибуток підприємства, податок на доходи фізичних осіб, акцизний податок, екологічний податок);

– місцеві податки та збори – обов’язкові платежі, які встановлюють місцеві органи влади і діють вони тільки на території даного регіону (єдиний податок, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки).

За видом ставки:

– прогресивні – податки, у яких середня податкова ставка підвищується зі збільшенням рівня доходу (до 2015 р. податок на доходи фізичних осіб);

– регресивні – податки, у яких середня ставка податку знижується при збільшенні рівня доходу;

– пропорційні – податки, які ґрунтуються на адвалорних ставках, що встановлюються в однаковому відсотковому відношенні до об’єкта податку без урахування диференціації його величини (податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб)

– тверді – податки, ставки яких встановлені в абсолютних сумах на одиницю обкладання (акцизний податок, мито).

За способом справляння:

– за декларацією – податки, які сплачуються після отримання доходу особою, яка отримала цей дохід (податок на прибуток підприємств);

– за джерелом – податки, які утримуються податковим агентом і сплачуються платником податку до отримання доходу (податок на доходи фізичних осіб);

– за кадастром – податки, які утримуються з об’єктів, диференційованих на групи за певною ознакою, і не залежать від прибутковості об’єкта (плата за землю, податок на майно, відмінне від земельної ділянки).

За періодичністю сплати:

– регулярні – податки, сплата яких має регулярний характер у встановлені законом терміни (податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств).

– разові – податки, сплата яких не має регулярного характеру, а здійснюється при настанні певної події або вчиненні певної дії (податок на доходи фізичних осіб у частині оподаткування доходу, отриманого платником податку в результаті прийняття

ним у спадщину чи дарунок коштів, майна, майнових чи немайнових прав).

За повнотою прав використання податків:

– закріплені – податки, які закріплені за певним бюджетом (військовий збір, податок на додану вартість, акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції), ввізне мито, вивізне мито, рентна плата за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України та інші зараховуються до Державного бюджету України; податок на майно, єдиний податок, збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування);

– регулюючі – податки, які можуть надходити до бюджетів різних рівнів бюджетної системи (податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, екологічний податок, рентна плата за спеціальне використання води, рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів).

Розглянемо особливості таких податків на прикладі податку на доходи фізичних осіб, що належить до загальнодержавних податків та зборів, проте зараховується до бюджетів всіх рівнів.

У 2018 р. до Державного бюджету підлягало зарахуванню 25 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачений (перерахований) на відповідній території України (крім території міст Києва та Севастополя) та у розмірі 60 % – на території міста Києва. Також податок на доходи фізичних осіб від оподаткування пасивних доходів у вигляді процентів на поточний або депозитний (вкладний) банківський рахунок, процентів на вклад (депозит) члена кредитної спілки у кредитній спілці та військовий збір. До доходів загального фонду бюджетів міст республіканського АРК та обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад належать 60 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на відповідній території. 40 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на території міста Києва зараховується до бюджету міста Києва.

Відповідно, до доходів загального фонду бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів належать 15 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на відповідній території.

Згідно бюджетної класифікації⁹⁰:

– податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості (код 11000000) – податок та збір на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств;

– податки на власність (код 12000000) – податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів, рентна плата за спеціальне використання води, рентна плата за користування надрами, рентна плата за користування радіочастотним ресурсом України, рентна плата за використання інших природних ресурсів;

– внутрішні податки на товари та послуги (код 14000000) – податок на додану вартість, акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції), акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів;

– податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції (код 15000000) – ввізне та вивізне мито;

– окремі податки і збори, що зараховуються до місцевих бюджетів (код 16000000);

– рентна плата за транспортування, збори на паливно-енергетичні ресурси (код 17000000) – збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності;

– місцеві податки (код 18000000) – податок на майно, збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір, єдиний податок;

– інші податки та збори (код 19000000) – екологічний податок, збір за забруднення навколишнього природного середовища.

5.2. Елементи податку та їх характеристика

Кожен податок, що справляється в податковій системі України повинен складатися з таких елементів: платники податку; об'єкт оподаткування; база оподаткування; ставка податку; порядок обчислення податку; податковий період; строк та порядок сплати податку; строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку.

⁹⁰ Про бюджетну класифікацію: Наказ Міністерства фінансів України від 14.01.2011 р. № 11. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11>.

Узагальнення елементів податку згідно положень статті 7 Податкового кодексу України наведене у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Елемент податку	Характеристика
платники податку	фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів
об'єкт оподаткування	майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку
база оподаткування	фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання
ставка податку	розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування
порядок обчислення податку	обчислення суми податку здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із/без застосування відповідних коефіцієнтів
податковий період	період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів
строк та порядок сплати податку	період часу, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у визначеному порядку
строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку	документи, що подається платником податків контролюючому органу у строки, встановлені законом, на підставі якого здійснюється нарахування та/або сплата податкового зобов'язання, чи документ, що свідчить про суми доходу, нарахованого (виплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, суми утриманого та/або сплаченого податку
податкова пільга	звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності визначених у законодавстві підстав

Платниками податків можуть бути фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів. Для кожного з податків визначений перелік його платників. Наприклад, податок на доходи фізичних осіб сплачують фізичній особі – резиденті, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичні особи – нерезиденти, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні та податкові агенти.

Серед платників податків існує окрема категорія – *великий платник податків*, юридична особа або постійне представництво нерезидента на території України, у якої обсяг доходу від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує еквівалент 50 млн євро, визначений за середньозваженим офіційним курсом Національного банку України за той самий період, або загальна сума податків, зборів, платежів, сплачених до Державного бюджету України, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи, за такий самий період перевищує еквівалент 1 млн євро, визначений за середньозваженим офіційним курсом Національного банку України за той самий період, у разі якщо сума таких податків, зборів, платежів, крім митних платежів, перевищує еквівалент 500 тисяч євро⁹¹.

Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку. Наприклад, об'єктом оподаткування податком на прибуток підприємств є прибуток із джерелом походження з України та за її межами, дохід за договорами страхування, дохід операторів, отриманий від діяльності з випуску та проведення лотерей, азартних ігор з використанням гральних автоматів, отриманий від букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино). Об'єктом оподаткування податком на доходи фізичних осіб є загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід; доходи, які остаточно оподатковуються

⁹¹ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

під час їх нарахування (виплати, надання); іноземні доходи – доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України та доходи нерезидентів з джерела їх походження в Україні.

База оподаткування – фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання. Базою оподаткування податком на доходи фізичних осіб є загальний оподатковуваний дохід; податком на прибуток підприємства – грошове вираження прибутку підприємства, екологічним податком – обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, скидаються безпосередньо у водні об'єкти; обсяги та види (класи) розміщених відходів, крім обсягів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання; обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій); земельним податком – нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації; площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.

Ставка податку є розміром податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування. В Україні для більшості податків застосовуються диференційовані ставки: податок на прибуток – 0, 4, 6, 10, 12, 15, 18 і 20 відсотків; податок на доходи фізичних осіб – 0, 5, 15, 18 відсотків; податок на додану вартість – 0, 7, 20 відсотків. Для акцизного податку застосовуються адвалорні ставки, специфічні ставки, адвалорні та специфічні ставки одночасно, для екологічного податку – специфічні ставки, для рентної плати – адвалорні ставки.

Порядок обчислення податку визначає сукупність дій платника податків (податкового агента) або податкового органу з визначення суми податку, що підлягає сплаті (перерахування).

Податковий період – період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів. Базовий податковий (звітний) період – період, за який платник податків зобов'язаний здійснювати розрахунки податків, подавати податкові декларації (звіти, розрахунки) та сплачувати до бюджету суми податків та зборів, крім випадків, коли контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму податкового зобов'язання платника податку.

Строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку

платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Сплата податків та зборів здійснюється в грошовій формі у національній валюті України, крім випадків, передбачених особливостями митної справи. Сплата податків та зборів здійснюється в готівковій або безготівковій формі.

Строком подання звітності про обчислення і сплату податку визнається період, що розпочинається з моменту закінчення податкового періоду платника податку і завершується останнім днем строку, протягом звітність повинна бути подана до контролюючого органу.

Податкові декларації подаються за базовий звітний (податковий) період протягом визначеної кількості календарних днів:

- за календарний місяць (у тому числі в разі сплати місячних авансових внесків) – протягом 20 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) місяця;

- за календарний квартал або календарне півріччя (у тому числі в разі сплати квартальних або піврічних авансових внесків) – протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) кварталу (півріччя);

- за календарний рік, крім випадків сплати податку на доходи фізичних, – протягом 60 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) року;

- за календарний рік для платників податку на доходи фізичних осіб – до 1 травня року, що настає за звітним;

- за календарний рік для платників податку на доходи фізичних осіб – підприємців – протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного року.

Додатково під час встановлення податку можуть передбачатися податкові пільги та порядок їх застосування.

Податкова пільга – звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності визначених законодавством підстав. Податкова пільга надається шляхом податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору; зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору; встановлення зниженої ставки податку та збору; звільнення від сплати податку та збору.

5.3. Податкова система та принципи її побудови

Сутність податкової системи варто розглядати у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні податкову систему визначають як сукупність податків і зборів, що справляються до державного та місцевих бюджетів. Дане визначення міститься у чинному законодавстві України, що регулює відносини, які виникають у сфері справляння податків і зборів – Податковому кодексі України (ст. 7). У широкому розумінні податкову систему слід розглядати як сукупність економічних відносин, регламентованих нормами права, з приводу справляння податків у державі, а також за організаційною структурою як сукупність органів, на які покладено обов'язки адміністрування податків та контролю за дотриманням податкового законодавства.

Сукупність податків і зборів, що справляються до бюджетів різного рівня змінюються залежно від соціально-економічного розвитку держави та еволюціонує з часів появи перших податків.

У Київській Русі широко застосовували різні збори на користь княжого двору: данина (плата захоплених, захоплених або підвладних племен), полюддя (плата, що збиралася в місцях проживання), повіз (плата, яку необхідно було відвозити до княжого двору), побережне мито (плата з суден, що причалювали до берегів), мостовщина (плата за проїзд мостом), костки (плата за проїзд дорогами), дим (податок з дому, сімейного господарства) тощо. Перші прояви податкових відносин були примітивними та не завжди відповідали вимогам повторюваності, законодавчого забезпечення, грошової форми.

В Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель податкова система характеризувалася великою кількістю податків. До прямих податків належали поземельний податок, подушний податок, квартирний податок, промисловий податок, прибутковий податок, непрямих податків – митні та акцизні збори.

Особливості податкової системи Радянського Союзу зумовлені адміністративно-командним устроєм економіки, державною власністю на засоби виробництва та нівелювання ролі податків у розподілі та перерозподілі національного продукту. Основними джерелами доходів бюджету від підприємств, організацій був податок з обороту, плата за виробничі фонди, фіксовані (рентні) платежі, відрахування від прибутку (доходу) та вільний залишок прибутку, прибутковий податок колгоспів. Населення сплачувало державні та місцеві податки, а також

примусово купувало державні внутрішні виграшні позики та грошово-речові лотереї. До державних податків, які сплачували фізичні особи, належали прибутковий податок, сільськогосподарський податок, податок на нежонатих, одиноких і малосімейних громадян, до місцевих податків – податок з будівель, земельна рента, збір з власників транспортних засобів, разовий збір на колгоспних ринках.

Формування податкової системи України розпочалося відразу після проголошення незалежності. Наприкінці 1991 р. серед першочергових заходів було ухвалено Закон України «Про систему оподаткування» від 25.06.1991 № 1251-ХІІ. Частина податків були запозиченими з радянського досвіду побудови податкової частини (податок з обороту, податок на прибуток; податок на прибуток іноземних юридичних осіб від діяльності в Українській РСР; акцизний збір; податок на доходи; податок на фонд оплати праці колгоспників; прибутковий податок з громадян; державне мито; податок з власників транспортних засобів; мито, плата за землю; лісовий доход), також розпочато справляння податку на добавлену вартість, на експорт і імпорт; плата за природні ресурси та екологічний податок. Особливістю податкової системи України, яка негативно впливає на організацію адміністрування податків, сприяє ухиленню від оподаткування є непостійність податкового законодавства та, відповідно, часті зміни податків, порядку їх обчислення, сплати, декларування.

Протягом останніх десяти років справлялося 28 загальнодержавних податків та зборів, а також 14 місцевих податків та зборів:

– *загальнодержавні податки та збори:*

- 1) податок на додану вартість;
- 2) акцизний збір;
- 3) податок на прибуток підприємств, у т. ч. дивіденди, що сплачуються до бюджету державними некорпоративними, казенними або комунальними підприємствами;
- 4) податок на доходи фізичних осіб;
- 5) мито;
- 6) державне мито;
- 7) податок на нерухоме майно (нерухомість);
- 8) плата за землю (земельний податок, а також орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності);
- 9) рентні платежі;

10) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;

11) податок на промисел;

12) збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;

13) збір за спеціальне використання природних ресурсів;

14) збір за забруднення навколишнього природного середовища;

15) збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту;

16) збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;

17) збір до Державного інноваційного фонду;

18) плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності;

19) фіксований сільськогосподарський податок;

20) збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;

21) гербовий збір;

22) єдиний збір, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;

23) збір за використання радіочастотного ресурсу України;

24) збори до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб;

25) збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;

26) збір за проведення гастрольних заходів;

27) судовий збір;

28) збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності;

– *місцеві:*

1) податок з реклами;

2) комунальний податок.

3) збір за припаркування автотранспорту;

4) ринковий збір;

5) збір за видачу ордера на квартиру;

6) курортний збір;

7) збір за участь у бігах на іподромі;

8) збір за виграш на бігах на іподромі;

9) збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі;

10) збір за право використання місцевої символіки;

11) збір за право проведення кіно– і телезйомок;

12) збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей;

13) збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;

14) збір з власників собак

Систематизація та уніфікація податкового законодавства відбулася з прийняттям Податкового кодексу України у 2010 р., одночасно відбулося зменшення кількості податків та зборів до 18 загальнодержавних і 5 місцевих. У 2015 р. кількість податків оптимізовано та зменшено до 7 загальнодержавних і 4 місцевих податків та зборів (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Податкова система України⁹²

Загальнодержавні податки та збори слід вважати бюджетоутворюючими, їх частка у податкових надходженнях Зведеного бюджету України коливалася у межах від 93,51 % до 99,65 % (рис. 5.6). Місцеві податки та збори не виконують

⁹² Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

фіскальну функцію та їх частки у податкових надходженнях Зведеного бюджету України не перевищувала одного відсотка у 2008-2011 рр., незважаючи на велику кількість податків (14 податків та зборів справлялося до 2010 р.). З 2012 р. частка надходжень від місцевих податків та зборів збільшується, що свідчить про підвищення рівня їх фіскальної ефективності та перетворення на дієвий інструмент забезпечення фінансової автономії органів місцевого самоврядування.

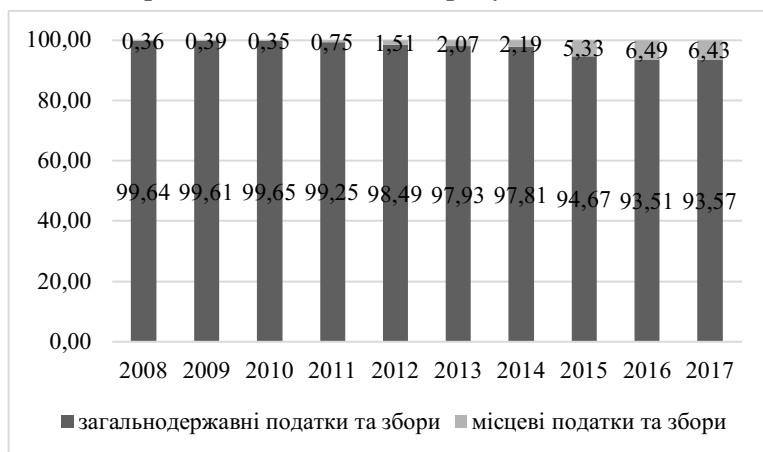

Рис. 5.6. Структура податкових надходжень до Зведеного бюджету України у 2008-2017 рр., %⁹³

Динаміка та структура податкових надходжень до Зведеного бюджету України у розрізі окремих податків наведена у табл. 5.2. Аналізуючи стан виконання доходної частини зведеного бюджету та акумулювання податкових надходжень слід визначити податки, які мають найвищі абсолютні та відносні показники: податок на додану вартість, податок на доходи фізичних осіб, акцизний податок, податок на прибуток підприємств.

Рейтингування податків та зборів, що справлялися протягом п'яти досліджуваних років (2013-2017 рр) свідчить про першість за абсолютними та відносними показниками податку на додану вартість та виконання ним бюджетотворюючої функції.

⁹³ Побудовано за даними Державної казначейської служби України

Таблиця 5.2

**ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА ПОДАТКОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДО ЗВЕДЕНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ
У 2013-2017 РР.⁹⁴**

	2013		2014		2015		2016		2017	
	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку
Податкові надходження	353968	100,00	367512	100,00	507636	100,00	650782	100,00	828159	100,00
Податок та збір на доходи фізичних осіб	72151	20,38	75203	20,46	99983	19,70	138782	21,33	185686	22,42
Податок на прибуток підприємств	54994	15,54	40201	10,94	39053	7,69	60223	9,25	73397	8,86
Рентна плата та збори за спец. користування природними ресурсами	28863	8,15	39584	10,77	41958	8,27	46608	7,16	51132	6,17
Акцизний податок	36668	10,36	45100	12,27	70795	13,95	101751	15,64	121449	14,66
Податок на додану вартість	128269	36,24	139024	37,83	178452	35,15	235506	36,19	313981	37,91
Мито	13343	3,77	12609	3,43	40301	7,94	20371	3,13	24542	2,96
Екологічний податок	3899	1,10	4831	1,31	2691	0,53	4987	0,77	4698	0,57
Місцеві податки і збори	7316	2,07	8056	2,19	27041	5,33	42262	6,49	53282	6,43

⁹⁴ Побудовано за даними Державної казначейської служби України

Частка надходжень податку на додану вартість в загальному обсязі податкових надходженнях становила від 35,15 % до 37,91 %. Таким чином, за допомогою податку на додану вартість формується більше третини податкових надходжень Зведеного бюджету України та близько половини податкових надходжень Державного бюджету України.

Друге місце у структурі податкових надходжень належить податку на доходи фізичних осіб. Частка податку на доходи фізичних осіб коливалася від 19,70 % до 22,42 % з тенденцією до збільшення у 2015-2017 рр., що слід вважати наслідком посилення прдаткового тиску на доходи населення (оподаткування депозитів, пенсій) та введення військового збору у розмірі 1,5 % у 2014 р.

Акцизний податок, починаючи з 2014 р., забезпечує формування близько сьомої частини податкових надходжень Зведеного бюджету України та бюджетоутворююча роль його посилюється з урахуванням підвищення ставок на алкогольні, тютюнові вироби та інші підакцизні товари.

Таким чином, бюджетоутворюючими податками в Україні є податок на додану вартість, податок на доходи фізичних осіб та акцизний податок, що свідчить про переважання надходження непрямих податків та пріоритетність оподаткування споживання. Структурні зміни, що відбуваються у податковій системі України характеризуються підвищенням фіскальної ролі податку на доходи фізичних осіб, акцизного податку, податку на додану вартість та місцевих податків, відповідно, зменшенням відносних показників (питома вага) – податку на прибуток підприємств, рентної плати, мита, екологічного податку.

Принципи побудови податкової системи обґрунтовані представниками різних економічних шкіл. Принципи оподаткування А. Сміта сприймалися як фінансові аксіоми та практично не піддавалися критиці, вони визначалися як бездоганні з можливістю закладення їх в основу формування або реформування податкових систем у XVIII–XIX ст.

1. Піддані повинні платити податки, наскільки можливо, пропорційно своїй платоспроможності, тобто в розмірах доходів, які вони отримують під заступництвом держави.

2. Податок, який індивід зобов'язаний платити, повинен бути визначений точно, а не бути довільним; час, спосіб, місце та кількість платежу повинні бути чітко відомі як особі, що платять податки, так і всьому суспільству.

3. Кожен податок повинен стягуватися в такий час і таким способом, які найзручніші для платника.

4. Кожен податок повинен бути влаштований таким чином, щоб витягати з кишені народу можливо менше понад те, що надходить у державну скарбницю.

Видатний представник Німецької історичної школи А. Вагнер виокремив дев'ять принципів, поєднавши в чотири групи.

I. Фінансові принципи:

1. Відповідність отримуваному доходу.

2. Гнучкість (рухливість) оподаткування.

II. Економічні принципи:

3. Вибір правильних джерел оподаткування, зокрема проведення спеціального дослідження стосовно питання: що оподатковувати – особисті доходи чи капітал і чи можна (а відповідно і в який спосіб) врахувати інтереси як особи, так і національної економіки.

4. Вибір виду податків з урахуванням їх ефективності і впливу різних податків на їх платників. Всебічне дослідження проблеми перекладення податку.

III. Принцип справедливості:

5. Універсальність.

6. Рівність в оподаткуванні.

IV. Принципи ефективності податкової системи

7. Визначальний чинник податків.

8. Зручність у справлянні податків.

9. Спроба забезпечення найнижчих витрат щодо справляння податків.

Принципи оподаткування, на яких ґрунтується функціонування податкової системи визначені у Податковому кодексі України: загальність оподаткування; рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації; невідворотність настання відповідальності у разі порушення податкового законодавства; презумпція правомірності рішень платника податку; фіскальна достатність; соціальна справедливість; економічність оподаткування; нейтральність оподаткування; стабільність; рівномірність та зручність сплати; єдиний підхід до встановлення податків та зборів (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Принцип	Особливості застосування
загальність оподаткування	кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями Податкового кодексу України
рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації	забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу
невідворотність настання відповідальності у разі порушення податкового законодавства	
презумпція правомірності рішень платника податку	в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу
фіскальна достатність	встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями
соціальна справедливість	установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків
економічність оподаткування	установлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування
нейтральність оподаткування	установлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків
стабільність	зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року
рівномірність та зручність сплати	установлення строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати
єдиний підхід до встановлення податків та зборів	визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку

5.4. Податкове адміністрування. Державна податкова служба України

Адміністрування податків, зборів, митних платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших платежів – це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом⁹⁵.

Податкове адміністрування належить до обов'язків контролюючих органів та органів стягнення. Контролюючими органами є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову, державну митну політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового та митного законодавства, законодавства з питань сплати єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган (центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову та митну політику), його територіальні органи. З 2019 р. Державна податкова служба України є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, державну політику з адміністрування єдиного внеску, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску (рис. 5.7).

Функціональними елементами системи адміністрування податків є податкові консультації, визначення сум податкових та грошових зобов'язань, податковий контроль (облік платників податків у контролюючих органах, інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів, проведення перевірок, моніторинг контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платників податків), стягнення податкового боргу платників податків (рис. 5.8).

⁹⁵ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755–VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

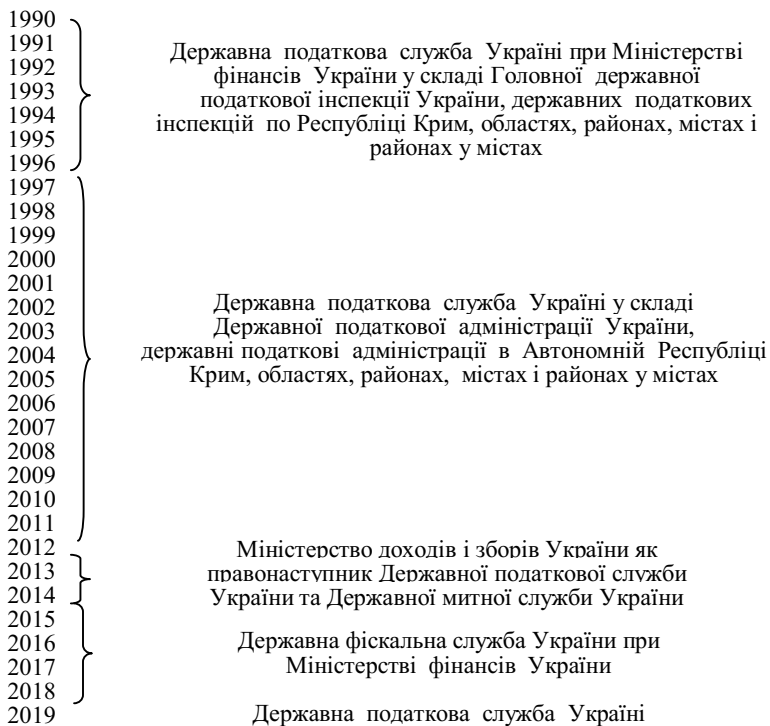

Рис. 5.7. Зміна центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову, державну митну політику

І. Податковий контроль – це система заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються Державною податковою службою України з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування тощо. Способи здійснення податкового контролю:

- 1) ведення обліку платників податків;
- 2) інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів;
- 3) перевірки та звірки;
- 4) моніторинг контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків в частині трансфертного ціноутворення.

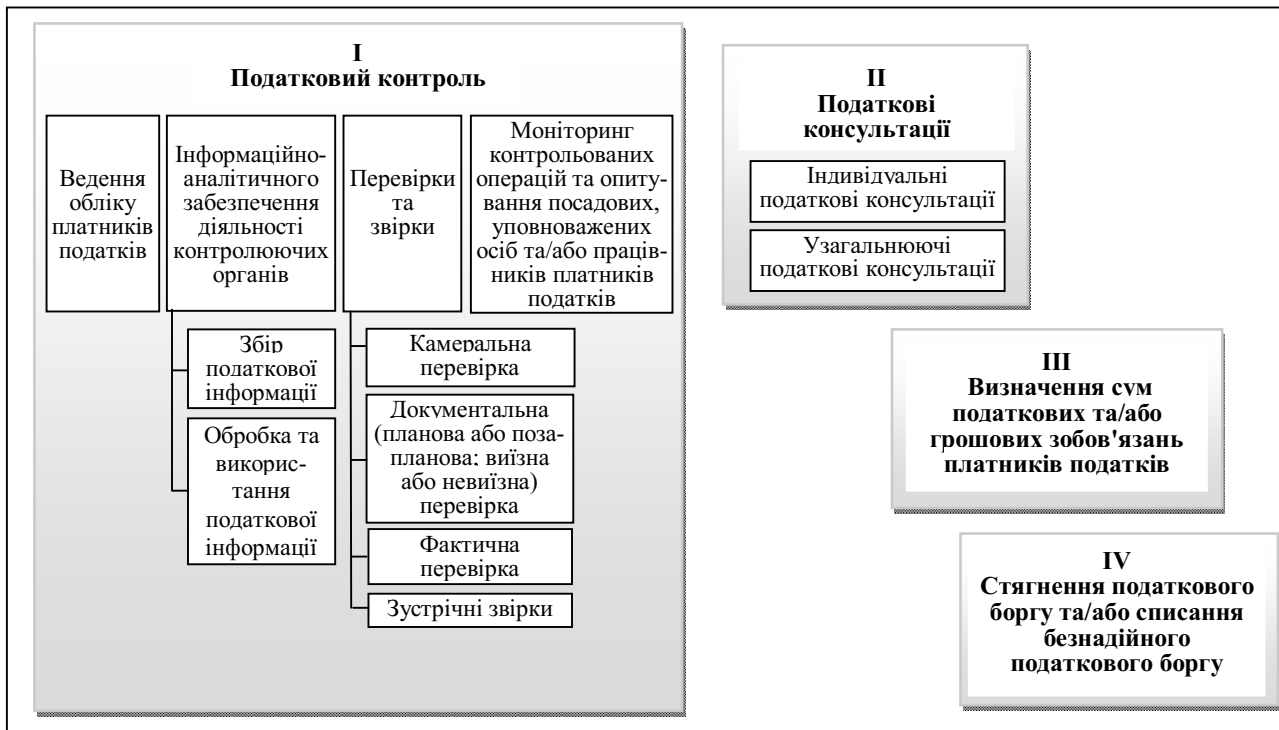

Рис. 5.8. Функціональні елементи системи адміністрування податків

Облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства.

Взяттю на облік або реєстрації у контролюючих органах підлягають всі платники податків (фізичні особи, юридичні особи, їх відокремлені підрозділи, а також самозайняті особи). Платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб, місцем проживання особи (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їх підрозділів, рухомого та нерухомого майна, об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку).

Підставами для зняття з обліку у контролюючих органах юридичної особи, її відокремлених підрозділів та самозайнятих осіб є:

1) повідомлення чи документальне підтвердження державного реєстратора чи іншого органу державної реєстрації про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи, закриття відокремленого підрозділу юридичної особи;

2) наявність хоча б однієї з підстав для самозайнятої особи: визнання фізичної особи недієздатною або обмеження її цивільної дієздатності; смерть фізичної особи, у тому числі оголошення такої особи померлою, що підтверджується свідоцтвом про смерть, а також визнання фізичної особи безвісно відсутньою, що підтверджується судовим рішенням; реєстрація припинення незалежної професійної діяльності фізичної особи у відповідному уповноваженому органі; закінчення строку, на який було видано свідоцтво про реєстрацію чи інший документ (дозвіл, сертифікат тощо); заборона судом фізичній особі провадити підприємницьку діяльність або незалежну професійну діяльність; наявності обмежень права на провадження підприємницької діяльності або незалежної професійної діяльності; анулювання чи скасування свідоцтва про реєстрацію чи іншого документа (дозволу, сертифіката тощо), що підтверджує право фізичної особи на провадження підприємницької або незалежної професійної діяльності.

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів – це система заходів щодо збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для

виконання покладених на контролюючі органи функцій. Державна податкова служба здійснює збір податкової інформації:

- від платників податків та податкових агентів, зокрема інформація, що міститься в податкових деклараціях, розрахунках та інших звітних документах;

- від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та Національного банку України – інформація про об'єкти оподаткування, що надаються та/або реєструються такими органами, про встановлені органами місцевого самоврядування ставки місцевих податків, зборів та надані такими органами податкові пільги;

- від банків, інших фінансових установ – інформація про наявність та рух коштів на рахунках платника податків;

- від органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів;

- за наслідками податкового контролю.

Податкова перевірка – це основна форма податкового контролю, що передбачає здійснення контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів. Контролюючі органи мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки.

II. Податкові консультації – це роз'яснення контролюючого органу щодо практичного використання окремих норм податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган. Податкові консультації поділяються на індивідуальні та узагальнюючі.

III. Визначення сум податкових та/або грошових зобов'язань платників податків здійснюється платником податків самостійно та зазначається у податковій (митній) декларації або уточнюючому розрахунку, що подається контролюючому органу.

Контролюючий орган зобов'язаний самостійно визначити суму грошових зобов'язань, зменшення (збільшення) суми бюджетного відшкодування та/або зменшення (збільшення) від'ємного значення об'єкта оподаткування податком на прибуток або від'ємного значення суми податку на додану вартість платника податків, якщо:

- платник податків не подає в установлені строки податкову (митну) декларацію, а при здійсненні заходів податкового контролю встановлено факти здійснення платником податків діяльності, що призвела до виникнення об'єктів оподаткування, наявності показників, які підлягають декларуванню;

– дані перевірок результатів діяльності платника податків, крім електронної перевірки, свідчать про зниження або завищення суми його податкових зобов'язань, суми бюджетного відшкодування та/або від'ємного значення об'єкта оподаткування податком на прибуток або від'ємного значення суми податку на додану вартість платника податків, заявлених у податкових (митних) деклараціях, уточнюючих розрахунках;

– дані перевірок щодо утримання податків у джерела виплати, в тому числі податкового агента, свідчать про порушення правил нарахування, утримання та сплати до відповідних бюджетів податків і зборів, у тому числі податку на доходи фізичних осіб таким податковим агентом;

– результати митного контролю, отримані після закінчення процедури митного оформлення та випуску товарів, свідчать про зниження або завищення податкових зобов'язань, визначених платником податків у митних деклараціях.

IV. Стягнення податкового боргу та/або списання безнадійного податкового боргу. У разі несплати платником податків грошового зобов'язання у встановлені строки та нарахованої пені виникає податковий борг.

Джерелами погашення податкового боргу платника податків є будь-яке майно такого платника податків з урахуванням таких обмежень:

– майно, надане ним у заставу іншим особам;

– майно, яке належить на правах власності іншим особам та перебуває у володінні або користуванні платника податків;

– майнові права інших осіб, надані платнику податків у користування або володіння, а також немайнові права, у тому числі права інтелектуальної (промислової) власності, передані в користування такому платнику податків без права їх відчуження;

– майно, включене до складу цілісних майнових комплексів державних підприємств, які не підлягають приватизації, у тому числі казенних підприємств;

– майно, вільний обіг якого заборонено згідно із законодавством України;

– майно, що не може бути предметом застави;

– кошти інших осіб, надані платнику податків у вклад (депозит) або довірче управління, а також власні кошти юридичної особи, що використовуються для виплат заборгованості з основної заробітної плати за фактично відпрацьований час фізичним особам, які перебувають у трудових відносинах з такою юридичною особою.

5.5. Загальнодержавні податки та збори

Загальнодержавні податки – це сукупність податків, що є обов'язковими до сплати на усій території України та встановлюються Податковим кодексом України. На сучасному етапі розвитку податкової системи України, до загальнодержавних податків належать: податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб; податок на додану вартість; акцизний податок; екологічний податок; рентна плата; мито.

Податок на прибуток підприємств – це прямий податок, що сплачуються юридичними особами-резидентами, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами та юридичними особами-нерезидентами, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, а також постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують агентські (представницькі) та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Базова (основна) ставка податку на прибуток підприємства з 2014 р. становить 18 % (2008-2010 рр. – 25 %, 2011 рр. – 23 %, 2012 рр. – 21 %, 2013 рр. – 29 %). Проте, для доходів нерезидентів та прирівняних до них осіб застосовуються ставки 0, 4, 6, 12, 15 і 20 % (табл. 5.4).

Податок на доходи фізичних осіб – це прямий податок, що стягується з доходів фізичних осіб (резидентів і нерезидентів), які отримують доходи з джерел їх походження в Україні (та іноземних доходів для резидентів).

Базою оподаткування є загальний оподатковуваний дохід, тобто будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду. Базою оподаткування для доходів, отриманих від провадження господарської або незалежної професійної діяльності, є чистий річний оподатковуваний дохід.

До загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку включаються:

- 1) доходи у вигляді заробітної плати, нараховані (виплачені) відповідно до умов трудового договору (контракту);
- 2) суми винагород та інших виплат, нарахованих (виплачених) відповідно до умов цивільно-правового договору;

Таблиця 5.4

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА

Елемент податку	Характеристика
платники податку	<p>1) резиденти: – суб'єкти господарювання - юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами, – управитель фонду операцій з нерухомістю щодо операцій і результатів діяльності із довірчого управління, що здійснюється таким управителем через фонд,</p> <p>2) нерезиденти є: – юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України; – постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують агентські (представницькі) та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників</p>
об'єкт оподаткування	<p>1) прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності, на податкові різниці.</p> <p>2) дохід за договорами страхування; 3) дохід (прибуток) нерезидента з джерелом походження з України; 4) дохід суб'єктів, які здійснюють випуск та проведення лотерей; 5) дохід операторів, отриманий від букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино), крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю.</p>
ставка податку	<p>18 % – базова (основна) ставка податку на прибуток підприємства; 18 % + 3 % (податок на дохід) – за договорами страхування; 18 % + 0 % (податок на дохід) – за договорами з довгострокового страхування життя, договорами добровільного медичного страхування та договорами страхування у межах недержавного пенсійного забезпечення, зокрема договорів страхування додаткової пенсії; 18 % + 10 % (податок на дохід) – від доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, 18 % + 18 % (податок на дохід) – від доходу, отриманого від букмекерської діяльності, азартних ігор (у т. ч. казино), крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю</p>
податковий період	квартал, півріччя, три квартали, рік

3) доходи від продажу об'єктів майнових і немайнових прав, зокрема інтелектуальної (промислової) власності, та прирівняні до них права, доходи у вигляді сум авторської винагороди, іншої плати за надання права на користування або розпорядження іншим особам нематеріальним активом (творами науки, мистецтва, літератури або іншими нематеріальними активами), об'єкти права інтелектуальної промислової власності та прирівняні до них права, у тому числі отримані спадкоємцями власника такого нематеріального активу;

4) частина доходів від продажу (обміну) об'єктів нерухомого та рухомого майна;

5) дохід від надання майна в лізинг, оренду або суборенду (строкове володіння та/або користування);

6) оподатковуваний дохід (прибуток), не включений до розрахунку загальних оподатковуваних доходів минулих податкових періодів та самостійно виявлений у звітному періоді платником податку або нарахований контролюючим органом;

7) сума заборгованості платника податку за укладеним ним цивільно-правовим договором, за якою минув строк позовної давності та яка перевищує суму, що становить 50 % місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, крім сум податкової заборгованості, за якими минув строк позовної давності;

8) пасивні доходи, доходи у вигляді вигравів, призів;

9) інвестиційний прибуток від проведення операцій з цінними паперами, деривативами та корпоративними правами, випущеними в інших, ніж цінні папери, формах;

10) дохід у вигляді вартості успадкованого чи отриманого у дарунок майна у межах, що оподатковується;

11) сума надміру витрачених коштів, отриманих платником податку на відрядження або під звіт та не повернутих у встановлені законодавством строки;

12) кошти або майно (нематеріальні активи), отримані як хабар, викрадені чи знайдені як скарб, не зданий державі згідно із законом, у сумах, які визначені обвинувальним вирокком суду незалежно від призначеної ним міри покарання;

13) доходи, що становлять позитивну різницю між: сумою коштів, отриманих внаслідок його відмови від участі в фонді фінансування будівництва, та сумою коштів, внесених до такого фонду, крім випадків, коли платник податку одночасно передає кошти, отримані з фонду фінансування будівництва, в управління тому самому управителю у той самий або інший фонд фінансува-

ння будівництва; сумою коштів, отриманих податку від інших осіб внаслідок відступлення на їх користь права вимоги за договором про участь у фонді фінансування будівництва, та сумою коштів, внесених до такого фонду за цим договором;

14) дохід у вигляді неустойки (штрафів, пені), відшкодування матеріальної або немайнової (моральної) шкоди;

15) сума страхових виплат, страхових відшкодувань, викупних сум або пенсійних виплат, що сплачуються платнику податку за договорами довгострокового страхування життя (у тому числі за договорами страхування довічних пенсій) та недержавного пенсійного забезпечення, за договорами пенсійного вкладу, договорами довірчого управління, укладеними з учасниками фондів банківського управління;

16) сума пенсійних внесків у межах недержавного пенсійного забезпечення відповідно до закону, страхових платежів (страхових внесків, страхових премій), у тому числі, за договорами добровільного медичного страхування та за договором страхування додаткової пенсії, внесків на пенсійні вклади, внесків до фонду банківського управління, сплачена будь-якою особою - резидентом за платника податку чи на його користь;

17) дохід, отриманий платником податку як додаткове благо.

18) дохід, отриманий платником податку за зданий (проданий) ним брутт дорогоцінних металів, крім доходу, отриманого за брутт дорогоцінних металів, проданий НБУ;

19) суми пенсій або щомісячного довічного грошового утримання, отримуваних платником податку з Пенсійного фонду України чи бюджету, якщо їх розмір перевищує десять розмірів прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (у розрахунку на місяць), встановленого на 1 січня звітного податкового року, – у частині такого перевищення, а також пенсій з іноземних джерел, якщо згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, такі пенсії підлягають оподаткуванню чи не оподатковуються в країні їх виплати;

20) інші доходи, зазначені у статті 164 Податкового кодексу України⁹⁶.

Основні елементи податку на доходи фізичних осіб наведені у табл. 5.5.

⁹⁶ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

Таблиця 5.5

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Елемент податку	Характеристика
платники податку	1) фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; 2) фізична особа - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; 3) податковий агент
об'єкт оподаткування	<i>для резидента:</i> 1) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід; 2) доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання); 3) іноземні доходи - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України. <i>для нерезидента:</i> 1) загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні; 2) доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання).
ставка податку	18 % – для доходів у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які нараховуються (виплачуються, надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами; для суми перевищення пенсії (включаючи суму її індексації), щомісячного довічного грошового утримання; для пасивних доходів; для об'єктів спадщини, що успадковується спадкоємцем від спадкодавця-нерезидента, та спадкоємцем-нерезидентом від спадкодавця-резидента; 5 % – для доходів у вигляді дивідендів по акціях та корпоративних правах, нарахованих резидентами - платниками податку на прибуток підприємств; для об'єктів спадщини, що успадковується які не підпадають під ставку 0 %; 9 % – для доходів у вигляді дивідендів по акціях та/або інвестиційних сертифікатах, корпоративних правах, нарахованих нерезидентами, ІСІ та суб'єктами господарювання, які не є платниками податку на прибуток; 0 % – для об'єктів спадщини, що успадковується членами сім'ї спадкодавця першого та другого ступенів споріднення, особою, яка є інвалідом І групи або має статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, дитиною-інвалідом

До податку на доходи фізичних осіб застосовується такий елемент податку як податкові пільги, що реалізується через систему «податкова знижка – податкові соціальні пільги».

Податкова знижка для фізичних осіб – документально підтверджена сума (вартість) витрат платника податку - резидента у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг) у

резидентів – фізичних або юридичних осіб протягом звітного року, на яку дозволяється зменшення його загального річного оподаткованого доходу, одержаного за наслідками такого звітного року у вигляді заробітної плати.

Платник податку має право включити до податкової знижки такі фактично здійснені ним витрати:

1) частину суми процентів, сплачених за користування іпотечним житловим кредитом;

2) суму коштів або вартість майна, перерахованих (переданих) у вигляді пожертвувань або благодійних внесків неприбутковим організаціям у розмірі, що не перевищує 4 % суми його загального оподаткованого доходу;

3) суму коштів, сплачених на користь вітчизняних вищих та професійно-технічних навчальних закладів для компенсації вартості здобуття середньої професійної або вищої освіти платника податку та/або члена його сім'ї першого ступеня споріднення;

4) суму коштів, сплачених на користь закладів охорони здоров'я для компенсації вартості платних послуг з лікування платника податку або члена його сім'ї першого ступеня споріднення, у тому числі для придбання ліків, а також суму коштів, сплачених інвалідом, на користь протезно-ортопедичних підприємств, реабілітаційних установ для компенсації вартості платних послуг з реабілітації, технічних та інших засобів реабілітації, наданих платнику податку або його дитині-інваліду у розмірах, що не перекриваються виплатами з фондів загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування;

5) суму витрат на сплату страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та пенсійних внесків, сплачених платником податку страховику-резиденту, недержавному пенсійному фонду, банківській установі за договорами довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення, за пенсійним контрактом з недержавним пенсійним фондом, а також внесків на банківський пенсійний депозитний рахунок, на пенсійні вклади та рахунки учасників фондів банківського управління як платника податку, так і членів його сім'ї першого ступеня споріднення;

6) суму витрат на оплату допоміжних репродуктивних технологій згідно з умовами, встановленими законодавством, але не більше ніж сума, що дорівнює 1/3 доходу у вигляді заробітної плати за звітний податковий рік; оплату вартості державних послуг, пов'язаних з усиновленням дитини, включаючи сплату державного мита;

7) суму коштів, сплачених у зв'язку із переобладнанням транспортного засобу з використанням у вигляді палива моторного сумішевого, біоетанолу, біодизелю, стиснутого або скрапленого газу, інших видів біопалива;

8) суми витрат на сплату видатків на будівництво (придбання) доступного житла, у тому числі на погашення пільгового іпотечного житлового кредиту, наданого на такі цілі, та процентів за ним.

Податкова соціальна пільга – сума, на яку платник податку з доходів фізичних осіб має право зменшити суму свого загального місячного оподаткованого доходу, отримуваного у вигляді заробітної плати тільки за одним місцем. За допомогою податкової соціальної пільги практично реалізується принцип соціальної справедливості оподаткування, оскільки податкова соціальна пільга застосовується до доходу, нарахованого на користь платника податку протягом звітного податкового місяця як заробітна плата (інші прирівняні до неї виплати, компенсації та винагороди), якщо його розмір не перевищує суми, що дорівнює розміру місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4 та округленого до найближчих 10 грн.

Податок на додану вартість (ПДВ) – це непрямий бюджетоутворюючий податок для України, який активно запроваджувався у податковій системі розвинутих економічних держав у ХХ ст. внаслідок реформування податку з обороту та податку на прибуток підприємства. Податок на додану вартість запроваджений в Україні з січня 1992 р. як податок на *добавлену* вартість згідно Закону України «Про податок на добавлену вартість» від 20.12.1991 р. № 2007-ХІІ⁹⁷. Податок на добавлену вартість визначався як частина новоствореної вартості на кожному етапі виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг, що надходить до бюджету після їх реалізації.

Основні категорії платників податку на додану вартість:

1) будь-яка особа, що провадить або планує провадити господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник ПДВ;

2) будь-яка особа, що зареєстрована або підлягає реєстрації як платник ПДВ;

⁹⁷ Про податок на добавлену вартість : Закон України від 20.12.1991 р. № 2007-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 14. Ст.184.

Таблиця 5.6

ПОДАТКОВА СОЦІАЛЬНА ПІЛЬГА: РОЗМІРИ ТА ПЛАТНИКИ

Розмір пільги	Платники податку на доходи фізичних осіб
50 %	для будь-якого платника податку
100 % у розрахунку на кожну дитину	платника податку, який утримує двох чи більше дітей віком до 18 років
150 % у розрахунку на кожну дитину	одинокую матір'ю (батьком), вдовою (вдівцем) або опікуном, піклувальником утримує дитину-інваліда
150 %	особа, віднесена законом до першої або другої категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, включаючи осіб, нагороджених грамотами Президії Верховної Ради УРСР у зв'язку з їх участю в ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи
	учень, студент, аспірант, ординатор, ад'юнкт
	інвалід I або II групи, у тому числі з дитинства
	особа, якій присуджено довічну стипендію як громадянину, що зазнав переслідувань за правозахисну діяльність, включаючи журналістів
	учасник бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни, на якого поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»
200 %	Герой України, Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці або повний кавалер ордена Слави чи ордена Трудової Слави, особа, нагороджена чотирма і більше медалями «За відвагу»
	учасник бойових дій під час Другої світової війни або особа, яка у той час працювала в тилу, та інвалід I і II групи, з числа учасників бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»
	колишній в'язень концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання під час Другої світової війни або особа, визнана репресованою чи реабілітованою
	особа, яка була насильно вивезена з території колишнього СРСР під час Другої світової війни на територію держав, що перебували у стані війни з колишнім СРСР або були окуповані фашистською Німеччиною та її союзниками
	особа, яка перебувала на блокадній території колишнього Ленінграда (Санкт-Петербург, Російська Федерація) у період з 8 вересня 1941 року по 27 січня 1944 року

Примітка: * прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому на 1 січня звітного податкового року

3) будь-яка особа, що ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон України відповідно до Митного кодексу України;

4) особа, що веде облік результатів діяльності за договором про спільну діяльність без утворення юридичної особи;

5) особа – управитель майна, яка веде окремий податковий облік з ПДВ щодо господарських операцій, пов'язаних з використанням майна, що отримане в управління за договорами управління майном;

6) особа, що проводить операції з постачання конфіскованого майна, знахідок, скарбів, майна, визнаного безхазяйним, майна, за яким не звернувся власник до кінця строку зберігання, та майна, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходить у власність держави;

7) особа, що уповноважена вносити податок з об'єктів оподаткування, що виникають внаслідок поставки послуг підприємствами залізничного транспорту з їх основної діяльності, що перебувають у підпорядкуванні платника податку;

8) особа – інвестор (оператор), який веде окремий податковий облік, пов'язаний з виконанням угоди про розподіл продукції.

Основна вимога до платників ПДВ залишається у частині граничної суми від здійснення операцій з постачання товарів/послуг, що підлягають оподаткуванню, у тому числі з використанням локальної або глобальної комп'ютерної мережі, яка протягом останніх 12 календарних місяців, сукупно перевищує 1 млн грн (без урахування ПДВ). Якщо юридична особа, не є платником податку у зв'язку з тим, що обсяги оподатковуваних операцій відсутні або є меншими від 1 млн грн, доцільне добровільно зареєструватися як платник ПДВ.

В Україні застосовується три ставки податку на додану вартість: 0 %, 20 % та 7 % (запроваджено у 2014 р.) (рис. 5.9).

З 2015 р. запроваджена система електронного адміністрування (СЕА), що забезпечує автоматичний облік сум податку, що містяться у складених та отриманих податкових накладних та розрахунках коригування, зареєстрованих в Єдиному реєстрі податкових накладних; сум податку, сплачені платниками при ввезенні товару на митну територію України; сум поповнення та залишку коштів на рахунках в системі електронного адміністрування ПДВ; сум податку, на яку платники мають право зареєструвати податкові накладні та розрахунки коригування до подат-

Основна ставка ПДВ – 20 %

7 %

операції з:

- постачання на митній території України та ввезення на митну територію України лікарських засобів, дозволених для виробництва і застосування в Україні та внесених до Державного реєстру лікарських засобів, а також медичних виробів, які внесені до Державного реєстру медичної техніки та виробів медичного призначення або відповідають вимогам відповідних технічних регламентів;
- постачання на митній території України та ввезення на митну територію України лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання, дозволених для застосування у межах клінічних випробувань

0 %

операції з:

- вивезення товарів за межі митної території України: у митному режимі експорту; реекспорту, безмитної торгівлі та вільної митної зони,
- постачання товарів:
 - а) для заправки або забезпечення морських суден, що: використовуються для навігаційної діяльності, перевезення пасажирів або вантажів за плату, промислової, риболовецької або іншої господарської діяльності, що провадиться за межами територіальних вод України; для рятування або подання допомоги в нейтральних або територіальних водах інших країн; входять до складу Військово-Морських Сил України та відправляються за межі територіальних вод України, у тому числі на якірні стоянки;
 - б) для заправки або забезпечення повітряних суден, що виконують міжнародні рейси для навігаційної діяльності чи перевезення пасажирів або вантажів за плату; входять до складу Повітряних Сил України та відправляються за межі повітряного кордону України, у т. ч. у місця тимчасового базування;
 - в) для заправки (дозаправки) та забезпечення космічних кораблів, космічних ракетних носіїв або супутників Землі;
 - г) для заправки (дозаправки) або забезпечення наземного військового транспорту чи іншого спеціального контингенту Збройних Сил України, що бере участь у миротворчих акціях за кордоном України, або в інших випадках, передбачених законодавством;
- г) магазинами безмитної торгівлі;
 - *постачання таких послуг:*
 - а) міжнародні перевезення пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом.
 - б) послуги, що передбачають роботи з рухомих майном, попередньо ввезеним на митну територію України для виконання таких робіт та вивезеним за межі митної території України платником, що виконував такі роботи, або отримувачем-нерезидентом.
 - в) послуги з обслуговування повітряних суден, що виконують міжнародні рейси

Рис. 5.9. Ставки податку на додану вартість

кових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних; інших показників, які враховуються під час обрахунку суми податку

Сума податку на додану вартість, що підлягає сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України або бюджетному відшкодуванню, визначається як різниця між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду (рис. 5.10).

До податкового кредиту відносяться суми податку, сплачені/нараховані у разі здійснення операцій з:

а) придбання або виготовлення товарів та послуг;

б) придбання (будівництво, спорудження, створення) необоротних активів (у тому числі у зв'язку з придбанням та/або ввезенням таких активів як внесок до статутного фонду та/або при передачі таких активів на баланс платника податку, уповноваженого вести облік результатів спільної діяльності);

в) отримання послуг, наданих нерезидентом на митній території України, та в разі отримання послуг, місцем постачання яких є митна територія України;

г) ввезення необоротних активів на митну територію України за договорами оперативного або фінансового лізингу;

г) ввезення товарів та/або необоротних активів на митну територію України.

Звітним (податковим) періодом для ПДВ є один календарний місяць, лише платники, які сплачують єдиний податок, можуть вибрати квартальний податковий період.

Акцизний податок – це непрямий податок на споживання підакцизних товарів (продукції), що включається до ціни таких товарів (продукції). До підакцизних товарів в Україні належать:

– спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво;

– тютюнові вироби, тютюн та промислові замітники тютюну;

– пальне;

– електрична енергія;

– автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів.

Розрізняють такі види ставок акцизного податку:

– адвалорні,

– специфічні,

– адвалорні та специфічні одночасно.

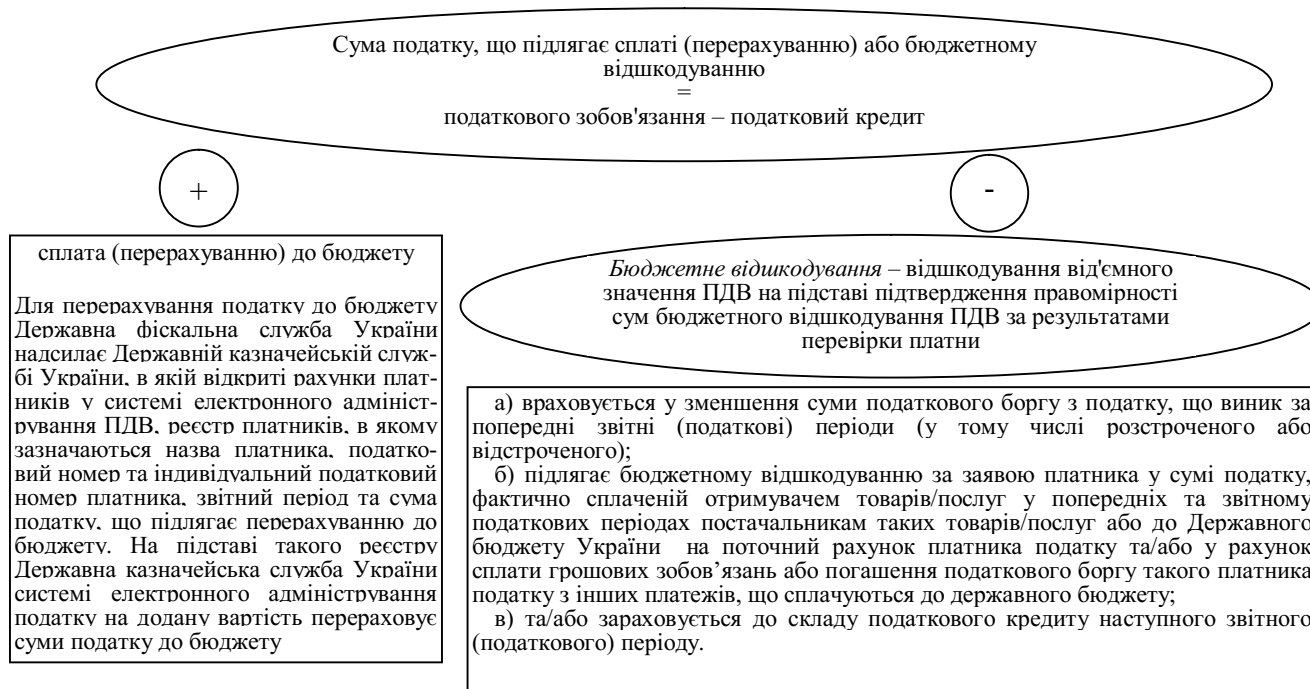

Рис. 5.10. Порядок розрахунку суми податку на додану вартість, що підлягає сплаті (перерахуванню) або бюджетному відшкодуванню

Адвалерна ставка встановлюється у відсотках чи в кратному відношенні до одиниці виміру бази оподаткування. Адвалерна ставка застосовується для оподаткування електричної енергії.

Специфічна ставка встановлюється у фіксованому грошовому розмірі на одиницю підакцизного товару. Специфічні ставки в Україні застосовуються до таких категорій підакцизних товарів як спирт етиловий та інші спиртові дистилати, алкогольні напої, пиво; пальне; транспортні засоби; кузови для автомобілів; мотоцикли та велосипеди з допоміжним двигуном; причепа та напівпричепа для тимчасового проживання у кемпінгах, типу причіпних будиночків.

Адвалерні та специфічні ставки одночасно застосовуються до оподаткування тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну.

Основні елементи акцизного податку наведені у табл. 5.7.

Таблиця 5.7

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ АКЦИЗНОГО ПОДАТКУ

Елемент податку	Характеристика
1	2
платники податку	<p>1) особа, яка виробляє підакцизні товари на митній території України, у т. ч. з давальницької сировини;</p> <p>2) особа - суб'єкт господарювання, яка ввозить підакцизні товари на митну територію України;</p> <p>3) фізична особа - резидент або нерезидент, яка ввозить підакцизні товари на митну територію України в обсягах, що підлягають оподаткуванню;</p> <p>4) особа, яка реалізує підакцизні товари (конфісковані, визнані безхазайними, товари, за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, товари, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави, якщо ці товари підлягають реалізації);</p> <p>5) особа, яка реалізує або передає у володіння, користування чи розпорядження підакцизні товари, що були ввезені на митну територію України із звільненням від оподаткування до закінчення визначеного строку;</p> <p>6) особа, на яку покладається дотримання вимог митних режимів, що передбачають звільнення від оподаткування;</p> <p>7) особа, на яку покладається виконання умов щодо цільового використання підакцизних товарів, на які встановлено ставку податку 0 грн за 1 літр 100-відсоткового спирту, 0 євро за 1000 кг нафтопродуктів у разі порушення таких умов;</p> <p>8) особа, на яку при здійсненні операцій з підакцизними товарами, які не підлягають оподаткуванню або звільняються від оподаткування, покладається виконання умов щодо цільового використання підакцизних товарів в разі порушення таких умов;</p> <p>9) особа - суб'єкт господарювання роздрібною торгівлю, яка здійснює реалізацію підакцизних товарів;</p> <p>10) оптовий постачальник електричної енергії;</p> <p>11) виробники електричної енергії, які мають ліцензію на право здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії і</p>

продають її поза оптовим ринком електричної енергії;

Продовження табл. 5.7

1	2
платники податку	12) особа - власник введеного на митну територію України вантажного транспортного засобу, що переобладнується у легковий автомобіль, з якого справляється акцизний податок; 13) особа, яка реалізує пальне
об'єкт оподаткування	<i>операції з:</i> <ul style="list-style-type: none"> - реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів; - ввезення підакцизних товарів на митну територію України; - реалізації та/або передачі в межах одного підприємства підакцизних товарів з метою власного споживання, промислової переробки, своїм працівникам, а також здійснення внесків підакцизними товарами до статутного капіталу; - реалізації конфіскованих підакцизних товарів, підакцизних товарів, визнаних безхазайними, підакцизних товарів, за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, та підакцизних товарів, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави; - реалізації або передачі у володіння, користування чи розпорядження підакцизних товарів (продукції), що були ввезені на митну територію України із звільненням від оподаткування до закінчення визначеного законодавством строку; - обсяги та вартість втрачених підакцизних товарів (продукції), що перевищують встановлені норми втрат; - реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів; - оптового постачання електричної енергії; - переобладнання введеного на митну територію України транспортного засобу у підакцизний легковий автомобіль; - реалізації будь-яких обсягів пального понад обсяги, що: отримані від інших платників акцизного податку, що підтверджені зареєстрованими акцизними накладними в Єдиному реєстрі акцизних накладних; ввезені (імпортовані) на митну територію України, що засвідчені належно оформленою митною декларацією; вироблені в Україні, реалізація яких є об'єктом оподаткування
база оподаткування	1) вартість реалізованого товару, виробленого на митній території України, за встановленими виробником максимальними роздрібними цінами з урахуванням ПДВ та акцизного податку; 2) вартість товарів, що ввозяться на митну територію України, за встановленими імпортером максимальними роздрібними цінами на товари, які він імпортує, з урахуванням ПДВ та акцизного податку; 3) вартість реалізованої електричної енергії без ПДВ; 4) вартість (з ПДВ та без урахування акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів) підакцизних товарів

Екологічний податок – це загальнообов'язковий податок, що становить основу екологічного оподаткування, тобто плату за забруднення навколишнього середовища. Підставою для сплати екологічного податку є забруднення навколишнього середовища у таких формах:

- викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;
- скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;
- розміщення відходів (крім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання);
- утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені);
- тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

Основні елементи екологічного податку наведені у табл. 5.8.

Таблиця 5.8

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ

Елемент податку	Характеристика
платники податку	суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюється забруднення навколишнього середовища
об'єкт та база оподаткування	<ul style="list-style-type: none"> – обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; – обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти; – обсяги та види (класи) розміщених відходів, крім обсягів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання; – обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк; – обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій)
податковий період	календарний квартал

Ставки екологічного податку застосовуються специфічними, тобто встановлені у фіксованому грошовому розмірі. Наприклад, ставка податку встановлена на 1 тону викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти. Ставки екологічного податку диференційовані

залежно від виду забруднюючої речовини, класу та рівня їх небезпечності, джерел забруднення та місця (зони) розміщення.

Рентна плата – це загальнодержавний податок, який справляється за користування ресурсами, такими як надра, вода, лісові ресурси, радіочастотний ресурс, магістральні нафтопроводи (рис. 5.11). Рентна плата у податковій системі України справляється як наслідок реформування спеціальних зборів за спеціальне використання відповідних ресурсів (збір за користування радіочастотним ресурсом України; збір за спеціальне використання води; збір за спеціальне використання лісових ресурсів; плата за користування надрами).

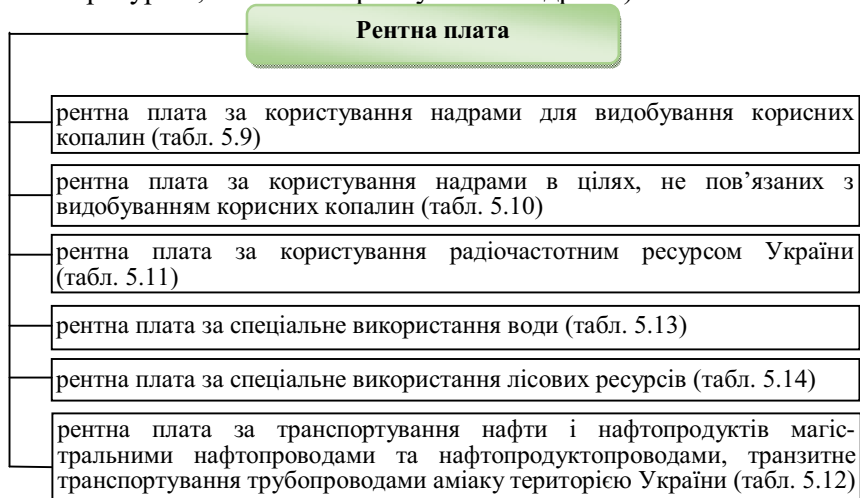

Рис. 5.11. Склад рентної плати

Базовий податковий (звітний) період для рентної плати дорівнює календарному кварталу, а для рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин за видобування нафти, конденсату, природного газу, рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України та рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України, дорівнює календарному місяцю.

Таблиця 5.9

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ
РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ ДЛЯ
ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН**

Елемент податку	Характеристика
платники податку	<p>1) суб'єкти господарювання, у т. ч. громадяни України, іноземці та особи без громадянства, зареєстровані відповідно до закону як підприємці, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами в межах конкретних ділянок надр з метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин, у т. ч. під час геологічного вивчення (або геологічного вивчення з подальшою дослідно-промисловою розробкою) в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктах (ділянках) надр;</p> <p>2) власники спеціальних дозволів;</p> <p>3) уповноважена особа - один із учасників договору про спільну діяльність, на якого згідно з його умовами покладено обов'язок нарахування, утримання та внесення податків і зборів до бюджету з єдиного поточного рахунку спільної діяльності, за умови, що один з учасників зазначеного договору має відповідний спеціальний дозвіл;</p> <p>4) землевласники та землекористувачі, крім суб'єктів підприємництва, які відносяться до фермерських господарств, що провадять господарську діяльність з видобування підземних вод на підставі дозволів на спеціальне водокористування;</p> <p>5) землевласники та землекористувачі, крім суб'єктів підприємництва, які відносяться до фермерських господарств, - громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що в межах наданих їм земельних ділянок видобувають прісні підземні води із застосуванням електричних пристроїв у обсязі понад 13 м³ на особу в місяць (за показниками лічильників);</p> <p>6) суб'єкти господарювання, які виконують роботи, для проведення яких необхідно отримання погодження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр</p>
об'єкт оподаткування	обсяг товарної продукції гірничого підприємства - видобутої корисної копалини (мінеральної сировини)
база оподаткування	вартість обсягів видобутих у податковому (звітному) періоді корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислюється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки (склад готової продукції гірничого підприємства)
ставка податку	відсоток від вартості товарної продукції гірничого підприємства - видобутої корисної копалини (мінеральної сировини)

Таблиця 5.10

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ
РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ В ЦІЛЯХ, НЕ
ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИДОБУВАННЯМ КОРИСНИХ КОПАЛИН**

Елемент податку	Характеристика
платники податку	юридичні та фізичні особи - суб'єкти господарювання, які використовують у межах території України ділянки надр для: <ol style="list-style-type: none"> 1) зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів; 2) витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції; 3) вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин; 4) зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів; 5) провадження інших видів господарської діяльності
об'єкт оподаткування	обсяг підземного простору (ділянки) надр: <ol style="list-style-type: none"> 1) для зберігання природного газу та газоподібних продуктів - активний об'єм зберігання газу в пористих чи тріщинуватих геологічних утвореннях (пластах-колекторах); 2) для зберігання нафти та інших рідких нафтопродуктів - об'єм спеціально створених та існуючих гірничих виробок (відпрацьованих і пристосованих), а також природних порожнин (печер); 3) для витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції, вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин, зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів, провадження інших видів господарської діяльності - площа підземного простору, що надана у користування в спеціально створених та існуючих гірничих виробках, а також природних порожнинах (печерах)
ставка податку	встановлюється у твердій сумі за одиницю обсягу користування надрами залежно від корисних властивостей надр і ступеня екологічної безпеки

Таблиця 5.11

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА КОРИСТУВАННЯ
РАДІОЧАСТОТНИМ РЕСУРСОМ УКРАЇНИ**

Елемент податку	Характеристика
платники податку	загальні користувачі радіочастотного ресурсу України, яким надано право користуватися радіочастотним ресурсом України в межах виділеної частини смуг радіочастот загального користування
об'єкт оподаткування	ширина смуги радіочастот, що визначається як частина смуги радіочастот загального користування у відповідному регіоні та зазначена в ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України або в дозволі на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою для технологічних користувачів та користувачів, які користуються радіочастотним ресурсом для розповсюдження телерадіопрограм

ставка податку	встановлюється у твердій сумі за 1 МГц смуги радіочастот залежно від діапазону радіочастот та регіону
----------------	---

Таблиця 5.12

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА ТРАНСПОРТУВАННЯ
НАФТИ І НАФТОПРОДУКТІВ МАГІСТРАЛЬНИМИ
НАФТОПРОВОДАМИ ТА НАФТОПРОДУКТОПРОВОДАМИ,
ТРАНЗИТНЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ ТРУБОПРОВОДАМИ АМІАКУ
ТЕРИТОРІЄЮ УКРАЇНИ**

Елемент податку	Характеристика
платники податку	суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів та надають (організують) послуги з транспортування (переміщення) вантажу трубопроводами України
об'єкт оподаткування	– для нафти та нафтопродуктів – фактичні обсяги, що транспортуються територією України; – для аміаку – сума добутків відстаней відповідних марш-рутів його транспортування (переміщення), узгоджених між платником рентної плати та замовником на обсяги аміаку, транспортованого (переміщеного) кожним маршрутом транспортування
ставка податку	встановлюється у твердій сумі (еквівалент долара США) за транспортування 1 тонни нафти магістральними нафтопроводами, 1 тонни нафтопродуктів магістральними нафтопродуктопроводами, транспортування однієї тонни аміаку за кожні 100 км відстані відповідних маршрутів його транспортування

Таблиця 5.13

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ
РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ВОДИ**

Елемент податку	Характеристика
1	2
платники податку	– первинні водокористувачі - суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їх філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи - підприємці, які використовують та/або передають вторинним водокористувачам воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів; – суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їх філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи - підприємці, які використовують воду для потреб гідроенергетики, водного транспорту і рибництва
об'єкт оподаткування	– фактичний обсяг води, який використовують водокористувачі; – фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії (для потреб гідроенергетики); – час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, пасажирським флотом (для потреб водного транспорту); – фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних

	об'єктів під час розведення риби та інших водних живих ресурсів (для потреб рибництва)
--	--

Продовження табл. 5.13

1	2
ставка податку	встановлюється у твердій сумі за 100 м ³ води за спеціальне використання поверхневих вод залежно від басейну річки; за спеціальне використання підземних вод залежно від регіону, за шахтну, кар'єрну та дренажну воду; за 10 тис. м ³ води (для потреб гідроенергетики та потреб рибництва); за 1 тоннаж-добу експлуатації (для потреб водного транспорту); за 1 м ³ води (для води, що входить виключно до складу напоїв)

Таблиця 5.14

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЛІСОВИХ РЕСУРСІВ

Елемент податку	Характеристика
платники податку	<ul style="list-style-type: none"> – лісокористувачі - юридичні особи, їх філії, відділення, інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи з джерел їх походження з України або виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, фізичні особи (крім фізичних осіб, які мають право безоплатно без видачі спеціального дозволу використовувати лісові ресурси), – фізичні особи - підприємці, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів на підставі спеціального дозволу або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами
об'єкт оподаткування	<ul style="list-style-type: none"> 1) деревина, заготовлена в порядку рубок головного користування; 2) деревина, заготовлена під час проведення заходів: <ul style="list-style-type: none"> – щодо поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей (у деревостанах віком понад 40 років - рубки догляду за лісом, вибіркові санітарні рубки, вибіркові лісовідновні рубки, рубки, пов'язані з реконструкцією, ландшафтні рубки і рубки переформування; неза-лежно від віку деревостанів - суцільні санітарні та суцільні лісовідновні рубки); – з розчищення лісових ділянок, вкритих лісовою рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо; 3) другорядні лісові матеріали (заготівля живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків та інших другорядних лісових матеріалів); 4) побічні лісові користування (заготівля сіна, випасання худоби, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету та інших побічних лісових користувань); 5) використання корисних властивостей лісів для культур-но-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і ос-вітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт
ставка податку	встановлюється у твердій сумі за 1 щільний куб. метр деревини залежно від типу лісової породи, розряду, поясу лісів

Мито – це загальнодержавний податок, що належить до податків на міжнародну торгівлю та зовнішні операції. В Україні застосовуються різні види мита (рис. 5.12), які поєднують функції фіскальної достатності та захисту національного товаровиробника.

Базою оподаткування митом для товарів, на які встановлено адвалорні ставки мита є митна вартість товарів; для товарів, на встановлено специфічні ставки мита – кількість таких товарів у встановлених одиницях виміру.

* ввізне мито встановлюється на товари, що ввозяться на митну територію України;

** вивізне мито встановлюється на українські товари, що вивозяться за межі митної території України;

*** сезонне мито встановлюється на строк 60-120 послідовних календарних днів на окремі товари;

**** спеціальне мито встановлюється як засіб захисту національного товаровиробника, у разі якщо товари ввозяться на митну територію України в обсягах та/або за таких умов, що їх ввезення заподіє або створює загрозу заподіяння значної шкоди національному товаровиробнику; як заходи у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії інших держав, митних союзів та економічних угруповань, які обмежують реалізацію законних прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України;

***** антидемпінгове мито встановлюється у разі ввезення на митну територію України товарів, які є об'єктом демпінгу, що заподіє шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди національному товаровиробнику;

***** компенсаційне мито встановлюється у разі ввезення на митну територію України товарів, які є об'єктом субсидованого імпорту, що заподіє шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди національному товаровиробнику;

***** додатковий імпорتنний збір встановлюється у разі значного погіршення стану платіжного балансу або істотного скорочення золотовалютних резервів, або досягнення ними мінімального розміру з метою забезпечення рівноваги платіжного балансу та збільшення розміру золотовалютних резервів

Рис. 5.12. Види мита

Платниками мита є:

1) особа, яка ввозить товари на митну територію України чи вивозить товари з митної території України;

2) особа, на адресу якої надходять товари, що переміщуються (пересилаються) у міжнародних поштових або експрес-відправленнях, несупроводжуваному багажі, вантажних відправленнях;

3) особа, на яку покладається обов'язок дотримання вимог митних режимів, які передбачають звільнення від оподаткування митом, у разі порушення таких вимог;

4) особа, яка використовує товари, митне оформлення яких було здійснено з умовним звільненням від оподаткування, не за цільовим призначенням та/або всупереч умовам чи цілям такого звільнення, а також будь-які інші особи, які безпідставно використовують звільнення від оподаткування митом (податкову пільгу);

5) особа, яка реалізує або передає у володіння, користування чи розпорядження товари, що були випущені у вільний обіг на митній території України із звільненням від оподаткування митними платежами;

6) особа, яка реалізує товари, транспортні засоби комерційного призначення.

Об'єктами оподаткування митом є:

1) товари, митна вартість яких перевищує еквівалент 150 євро, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі митної території України підприємствами;

2) товари, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню митними платежами;

3) товари, транспортні засоби комерційного призначення.

В Україні застосовуються такі види ставок мита: адвалорна (у відсотках до бази оподаткування), специфічна (у грошовому розмірі на одиницю бази оподаткування); комбінована, що складається з адвалорної та специфічної ставок мита. Ставки мита визначені у Законі України «Про Митний тариф України» від 19.09.2013 р. № 584-VII, проте ставки дефінансовані за видами мита, групами товарів, країнами походження товару та іншими додатковими умовами.

5.6. Місцеві податки та збори

Місцеві податки та збори – це сукупність податків, що зараховуються до відповідних місцевих бюджетів. До місцевих податків належать податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю) та єдиний податок, які обов'язково місцеві ради. Податок на майно в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки місцеві ради можуть установлювати або не установлювати в межах своїх повноважень.

До місцевих зборів належать збір за місця для паркування транспортних засобів та туристичний збір, які місцеві ради можуть установлювати або не установлювати в межах своїх повноважень.

Динаміка та структура надходження місцевих податків та зборів наведені у табл. 5.15. Структура надходжень місцевих податків та зборів у 2013-2017 рр. характеризується нестабільністю, що пов'язана зі збільшенням частки податку на майно (близько 55-60 % у 2015-2017 рр. проти 0,3-0,5 % у 2013-2014 рр.) та зменшенням частки єдиного податку (близько 40-45 % у 2015-2017 рр. проти 90-92 % у 2013-2014 рр.). Частка надходжень справляння від збору за місця для паркування транспортних засобів та туристичного збору у досліджуваному періоді не перевищувала одного відсотка.

Податок на майно – прямиий місцевий податок, що складається з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; транспортного податку та плати за землю.

Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки справляється як податок на житлову та/або нежитлову нерухомість. Пільгами за даними податком користуються фізичної особи у таких розмірах 60 м² (для квартири/квартир незалежно від їх кількості); 120 м² (для житлового будинку/будинків незалежно від їх кількості); 180 м² (для різних типів об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їх часток (у разі одночасного перебування у власності платника податку квартири/квартир та житлового будинку/будинків, у тому числі їх часток).

Основні елементи податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки наведені у табл. 5.16.

Обчислення суми податку з об'єкта/об'єктів житлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних осіб, здійснюється за місцем податкової адреси (місцем реєстрації) власника такої нерухомості у такому порядку:

а) за наявності у власності платника податку одного об'єкта житлової нерухомості, в тому числі його частки, податок

обчислюється, виходячи з бази оподаткування, зменшеної на пільгову площу та відповідної ставки податку;

б) за наявності у власності платника податку більше одного

ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА НАДХОДЖЕНЬ МІСЦЕВИХ ПОДАТКІВ ТА ЗБОРІВ У 2013-2017 РР.⁹⁸

	2013		2014		2015		2016		2017	
	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку
Надходження місцевих податків та зборів	7314	100	8056	100	27041	100	42262	100	53282	100
Податок на майно	23	0,31	45	0,56	16011	59,21	24989	59,13	29056	54,53
Збір за місця для паркування транспортних засобів	65	0,88	61	0,76	60	0,22	66	0,16	78	0,15
Туристичний збір	42	0,57	25	0,31	37	0,14	54	0,13	70	0,13
Збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності, що справлявся до 1.01.2015 р.	547	7,48	511	6,34	-42	-0,16	-15	-0,04	-5	-0,01
Єдиний податок	6641	90,79	7413	92,03	10975	40,59	17167	40,62	24083	45,20
Окремі податки і збори, що зараховуються до місцевих бюджетів (місцеві податки і збори, нараховані до 1.01.2011 р.)	-2,1	-0,03	0,5	0,01	0,2	0,001	0,1	0,00	0,3	0,001

⁹⁸ Побудовано за даними Державної казначейської служби України

Таблиця 5.16

**ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО,
ВІДМІННЕ ВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ**

Елемент податку	Характеристика
платники податку	фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості
об'єкт оподаткування	об'єкт житлової та нежитлової нерухомості, в т. ч. його частка
база оподаткування	загальна площа об'єкта житлової та нежитлової нерухомості, в т. ч. його часток
ставка податку	встановлюється за рішенням сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаних територіальних громад залежно від місця розташування (зональності) та типів таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 1,5 % розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 квадратний метр бази оподаткування
податковий період	календарний рік

об'єкта житлової нерухомості одного типу, в тому числі їх часток, податок обчислюється виходячи із сумарної загальної площі таких об'єктів, зменшеної на пільгову площу та відповідної ставки податку;

в) за наявності у власності платника податку об'єктів житлової нерухомості різних видів, у тому числі їх часток, податок обчислюється виходячи із сумарної загальної площі таких об'єктів, зменшеної на пільгову площу та відповідної ставки податку;

г) за наявності у власності платника податку об'єкта (об'єктів) житлової нерухомості, у тому числі його частки, що перебуває у власності фізичної чи юридичної особи - платника податку, загальна площа якого перевищує 300 м² (для квартири) та/або 500 м² (для будинку), сума податку збільшується на 25000 грн на рік за кожен такий об'єкт житлової нерухомості (його частку).

Обчислення суми податку з об'єкта/об'єктів нежитлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних осіб, здійснюється контролюючим органом за місцем податкової адреси (місцем реєстрації) власника такої нерухомості виходячи із загальної площі кожного з об'єктів нежитлової нерухомості та відповідної ставки податку.

Транспортний податок справляється як податок на легкові автомобілі, з року випуску яких минуло не більше 5 років та середньоринкова вартість становить понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового

(звітного) року. Така вартість визначається Міністерством економічного розвитку і торгівлі України виходячи з марки, моделі, року випуску, об'єму циліндрів двигуна, типу пального⁹⁹.

Основні елементи транспортного податку наведені у табл. 5.17.

Таблиця 5.17

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ТРАНСПОРТНОГО ПОДАТКУ

Елемент податку	Характеристика
платники податку	фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які мають зареєстровані в Україні згідно з чинним законодавством власні легкові автомобілі
об'єкт оподаткування	легкові автомобілі, з року випуску яких минуло не більше 5 років (включно) та середньоринкова вартість яких становить понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року
база оподаткування	легковий автомобіль, що є об'єктом оподаткування
ставка податку	25 000 грн за кожен легковий автомобіль
податковий період	календарний рік

Плата за землю справляється у формі земельного податку та орендної плати. Земельний податок сплачується власниками земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачами, крім таких категорій фізичних осіб: інваліди першої і другої групи; фізичні особи, які виховують трьох і більше дітей віком до 18 років; пенсіонери (за віком); ветерани війни та фізичні особи, визнані законом особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи у межах граничних норм земельних ділянок.

Базою оподаткування земельного податку є нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації та площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено. Інші елементи земельного податку та орендної плати наведені у табл. 5.18.

Єдиний податок – прямий місцевий податок, що сплачується суб'єктами господарювання, які обрали спрощену систему оподаткування, обліку та звітності.

⁹⁹ Про затвердження Методики визначення середньоринкової вартості легкових автомобілів та внесення змін у додатки 1 і 2 до Порядку визначення середньоринкової вартості легкових автомобілів, мотоциклів, мопедів : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 р. № 66. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/66-2016-%D0%BF/paran9#n9>

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЛЮ

Елемент податку	Земельний податок	Орендна плата
платники податку	<ul style="list-style-type: none"> – власники земельних ділянок, земельних часток (паїв); – землекористувачі 	орендар земельної ділянки
об'єкт оподаткування	– земельні ділянки, земельні частки (паї), які перебувають у власності або користуванні	земельна ділянка, надана в оренду
ставка податку	<ul style="list-style-type: none"> – за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 3 % від їх нормативної грошової оцінки, – для земель загального користування - не більше 1 % від нормативної грошової оцінки, – для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3 %; не більше 12 % від їх нормативної грошової оцінки за земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні суб'єктів господарювання (крім державної та комунальної форми власності); – за земельні ділянки, розташовані за межами населених пунктів, встановлюється у розмірі не більше 5 % від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по АРК або по області, а для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3 % та не більше 5 % від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по АРК або по області 	<p>не може бути меншою за розмір земельного податку:</p> <ul style="list-style-type: none"> – для земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких проведено, - у розмірі не більше 3 % їх нормативної грошової оцінки, для земель загального користування - не більше 1 % їх нормативної грошової оцінки, для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3 % та не більше 1 % їх нормативної грошової оцінки; – для земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено, - у розмірі не більше 5 % нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по АРК або по області, для сільськогосподарських угідь - не менше 0,3 % та не більше 5 % нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по АРК або по області; – не може перевищувати 12 % нормативної грошової оцінки. – може перевищувати граничний розмір орендної плати, встановлений у разі визначення орендаря на конкурентних засадах; – для пасовищ у населених пунктах, яким надано статус гірських, не може перевищувати розміру земельного податку. – для баз олімпійської, паралімпійської та дефлімпійської підготовки не може перевищувати 0,1 % нормативної грошової оцінки
податковий період		календарний рік

Одночасно зі сплатою єдиного податку, суб'єкт господарювання (юридична особа або фізична особа - підприємець) звільняється від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів:

1) податку на прибуток підприємств;

2) податку на доходи фізичних осіб у частині доходів (об'єкта оподаткування), що отримані в результаті господарської діяльності платника єдиного податку I-III (фізичної особи) групи;

3) податку на додану вартість з операцій з постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, крім податку на додану вартість, що сплачується фізичними особами та юридичними особами, які обрали ставку єдиного податку (III група, без ПДВ), а також що сплачується платниками єдиного податку IV групи;

4) податку на майно (в частині земельного податку), крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються платниками єдиного податку I-III груп для провадження господарської діяльності та платниками єдиного податку IV групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва;

5) рентної плати за спеціальне використання води платниками єдиного податку IV групи.

Особливості справляння єдиного податку, його ставки залежать від групи платника, яких налічується чотири (рис. 5.13).

Ставки єдиного податку встановлюються з дотриманням таких умов:

перша група – у відсотках (фіксовані ставки) до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб,

перша група – у відсотках (фіксовані ставки) до розміру мінімальної заробітної плати,

друга група – у відсотках до доходу (відсоткові ставки),

четверта група – у відсотках до нормативної грошової оцінки одного гектара сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду.

Фіксовані ставки єдиного податку встановлюються сільськими, селищними, міськими радами або радами об'єднаних територіальних громад з розрахунку на календарний місяць:

– для першої групи – у межах до 10 % розміру прожиткового мінімуму;

– для другої групи – у межах до 20 % розміру мінімальної заробітної плати;

– для третьої групи: 3 % доходу у разі сплати ПДВ та 5 % доходу у разі включення ПДВ до складу єдиного податку;

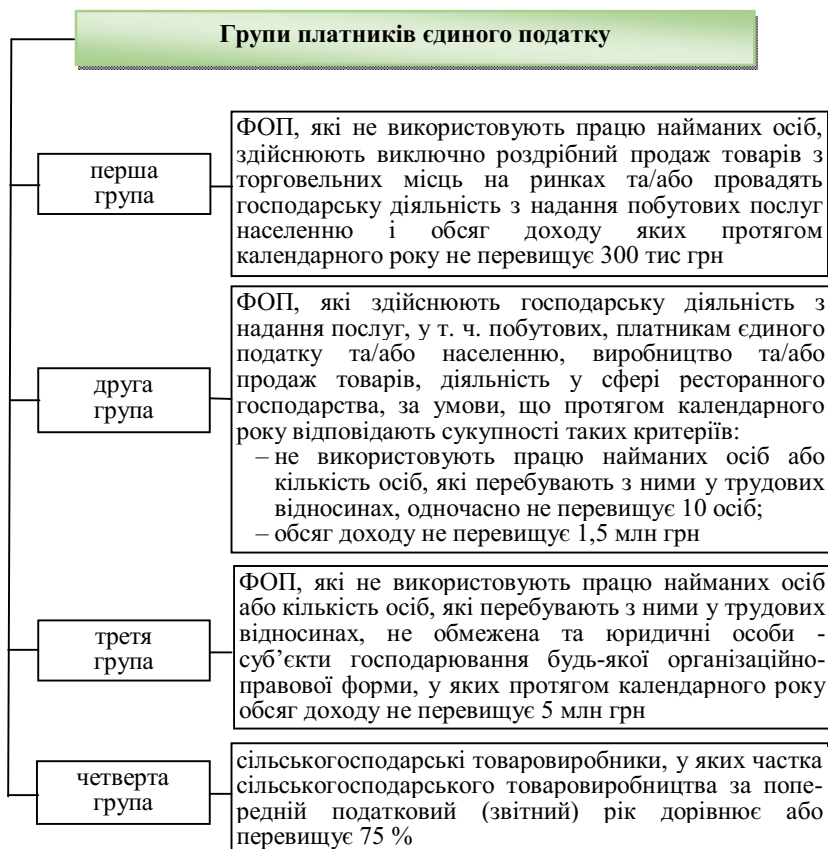

Рис. 5.13. Групи платників єдиного податку

– для четвертої групи розмір ставок податку з одного гектара сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду залежить від категорії (типу) земель, їх розташування та становить (у відсотках бази оподаткування):

1) для ріллі, сіножатей і пасовищ (крім ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, а також сільськогосподарських угідь, що перебувають в умовах закритого ґрунту) – 0,95;

2) для ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,57;

3) для багаторічних насаджень (крім багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях) - 0,57;

- 4) для багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях – 0,19;
- 5) для земель водного фонду – 2,43;
- 6) для сільськогосподарських угідь, що перебувають в умовах закритого ґрунту – 6,33.

Податковим (звітним) періодом для платників єдиного податку I, II та IV груп є календарний рік, для платників єдиного податку III групи є календарний квартал.

Платники єдиного податку I, II груп сплачують єдиний податок шляхом здійснення авансового внеску не пізніше 20 числа (включно) поточного місяця. Платники єдиного податку III групи сплачують єдиний податок протягом 10 календарних днів після граничного строку подання податкової декларації за податковий (звітний) квартал.

Платники єдиного податку четвертої групи сплачують податок щоквартально протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового (звітного) кварталу, у таких розмірах: I квартал – 10 %; II квартал – 10 %; III квартал – 50 %; IV квартал – 30 %.

Збір за місця для паркування транспортних засобів сплачують юридичні особи, їх філії (відділення, представництва), фізичні особи - підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаних територіальних громад організують та провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування є земельна ділянка, яка спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їх частини), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів.

Ставки збору за місця для паркування транспортних засобів встановлюються за кожний день провадження діяльності із забезпечення паркування транспортних засобів у гривнях за 1 м² площі земельної ділянки, відведеної для організації та провадження такої діяльності, у розмірі до 0,075 % мінімальної заробітної плати.

Туристичний збір – це місцевий збір, який сплачують іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, на якій діє

рішення сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаної територіальної громади про встановлення туристичного збору, та отримують (споживають) послуги з тимчасового проживання (ночівлі) із зобов'язанням залишити місце перебування в зазначений строк.

Ставка туристичного збору встановлюється у розмірі від 0,5 до 1 % до бази справляння збору, а саме вартості усього періоду проживання (ночівлі) за вирахуванням податку на додану вартість. До вартості проживання не включаються витрати на харчування чи побутові послуги (прання, чистка, лагодження та прасування одягу, взуття чи білизни), телефонні рахунки, оформлення закордонних паспортів, дозволів на в'їзд (віз), обов'язкове страхування, витрати на усний та письмовий переклади, інші документально оформлені витрати, пов'язані з правилами в'їзду. Податкові агенти справляють збір під час надання послуг, пов'язаних з тимчасовим проживанням (ночівлею), і зазначають суму сплаченого збору окремим рядком у рахунку (квитанції) на проживання.

РОЗДІЛ 6 БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

6.1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Сучасна фінансова наука не має єдиного підходу до визначення терміну «бюджет», відповідно, утруднює визначення близько п'ятдесяти його похідних значень, (наприклад, «бюджетування», «бюджетне планування», «бюджетна політика» тощо), що передбачають комплекс організаційних, методичних і методологічних заходів для визначення доходів і видатків на всіх стадіях бюджетного процесу. Більшість сучасних дослідників його сучасне розуміння зводять до системи економічних (грошових) відносин, виникнення та реалізація яких пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих фондів державних фінансових ресурсів.

Серед найважливіших аспектів в яких наука розглядає бюджет в сучасних економічних системах слід виділити правовий і економічний (рис. 6.1.). Трактуючи терміну «бюджет» знаходимо у Бюджетному кодексі України: бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

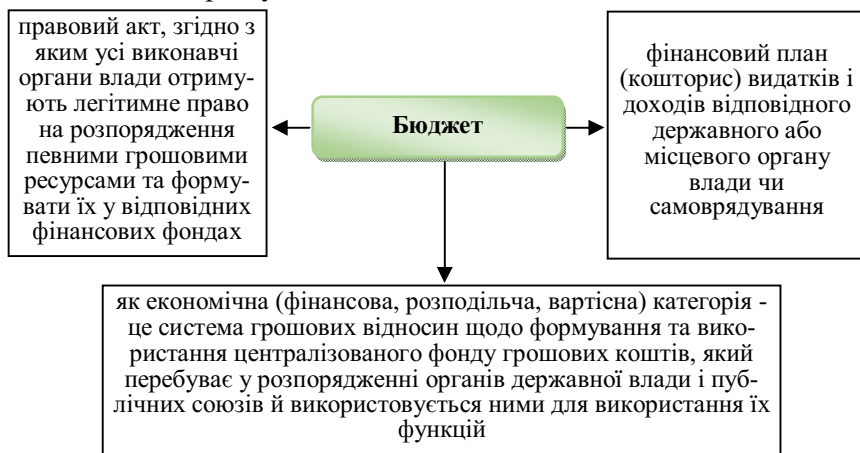

Рис. 6.1. Три аспекти бюджету

Бюджет як самостійно економічна і фінансова категорія є формою існування реальних, об'єктивно обумовлених розподільних відносин в певному інституціональному середовищі, які виконують специфічне призначення – задоволення потреб як суспільства в цілому та і його публічних союзів у фінансових ресурсах для виконання їх функцій. Із розгляду бюджету як економічної (фінансової) категорії випливають такі ознаки: історичність (що визначає його специфічні риси кожної держави); плановість (плановий характер); юридичність (набирає силу нормативного, правового акту); строковість.

Як економічна категорія *бюджет відображає* фінансові відносини щодо формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів держави. За його допомогою створюються умови для реалізації соціальних програм, програм з охорони навколишнього середовища, стимулювання науково-технічного прогресу, вирішення структурних проблем, забезпечення оборонної та інших функцій. Відповідно, і нормальне функціонування господарського механізму неможливе без удосконалення бюджетних відносин, без послідовного проведення науково-обґрунтованої фінансової політики, без наявності ефективної системи управління бюджетним процесом.

Бюджетні відносини виникають між державою, публічними союзами й суб'єктами господарювання (юридичними та фізичними особами) в процесі мобілізації та використання грошових ресурсів, які необхідні для виконання функцій держави та її публічних союзів – економічної, соціальної, управлінської та оборонної.

Сукупність законодавчо регламентованих грошових відносин між державою, з одного боку, і суб'єктами господарювання всіх форм власності та населенням, з другого, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП з метою формування й використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій формує економічний зміст бюджетних відносин. Суть бюджету, як і будь-якої економічної категорії, проявляється в його функціях (рис. 6.2.).

Функціонування бюджету здійснюється у взаємодії двох його особливих форм – доходів і видатків, і кожне з яких має специфічне суспільне призначення.

Суспільне призначення бюджетних відносин полягає в:

- *формуванні* фінансової бази діяльності держави (у процесі реалізації цієї функції забезпечується концентрація фінансових ресурсів у бюджетній системі держави);

- використання засобів для забезпечення економічних та соціальних потреб усіх членів суспільства (ця функція реалізується в процесі цільового використання бюджетних засобів).

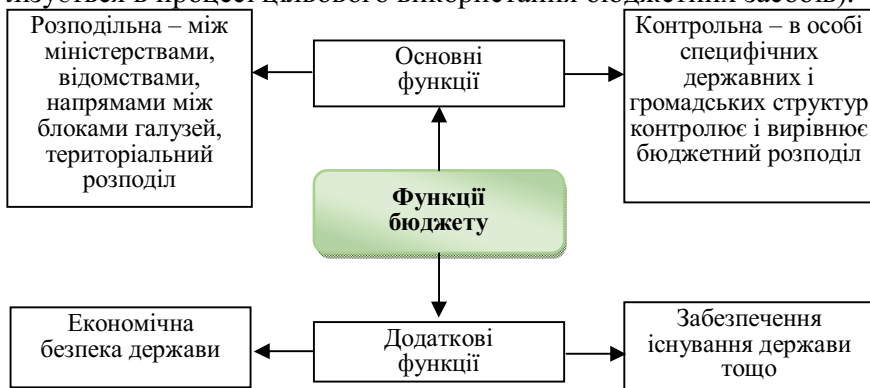

Рис. 6.2. Основні та додаткові функції бюджету

Централізація засобів має важливе економічне й політичне значення, оскільки мобілізовані доходи є одним із основних знарядь втілення в життя державних програм. Це дає змогу маневрувати ресурсами, концентрувати їх на вирішальних ділянках економічного й соціального розвитку, здійснювати єдину економічну і фінансову політику на території країни.

При переході до ринкових відносин державний бюджет зберігає свою важливу роль у вирішенні питань, які у повній мірі не може вирішити ринковий механізм (розвиток науково-міських технологій, фундаментальних досліджень, малорентабельних проте суспільно-важливих виробництв). Це визначає методи його впливу на суспільне виробництво і сферу соціальних відносин, виконуючи роль регулятора ринкових процесів. Кошти державного бюджету передусім повинні направлятися на фінансування структурної перебудови економіки, комплексних цільових програм, збільшення науково-технічного потенціалу, прискорення соціального розвитку і соціальний захист населення.

Важлива роль державного бюджету не обмежується фінансуванням матеріальної сфери виробництва. Бюджетні ресурси направляються також і на невиробничу сферу (освіту, охорону здоров'я, культуру тощо). За рахунок бюджетних та позабюджетних фондів фінансуються підприємства та організації соціально-культурного призначення. Ці видатки мають велике

значення, оскільки дають змогу державі розвивати освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальний захист населення.

Видатки бюджету на соціально-культурні заходи мають не тільки соціальне, а й економічне значення, оскільки вони є найважливішою частиною затрат на формування людського капіталу, відтворення робочої сили і підвищують матеріальний та культурний рівень життя населення.

Державний бюджет є головним фінансовим планом держави на поточний рік. З цієї точки зору, він є розписом доходів та видатків держави, який затверджується у вигляді закону Верховною Радою України.

Як фінансовий план він має передбачати виконання всіх функцій держави на загальнодержавному і місцевому рівнях – економічній, соціальній, управлінській, військової, міжетнічної, судової, міжнародної тощо.

Головне призначення бюджету – регулювати розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями, регіонами, соціальними верствами населення. Перерозподільний характер полягає у перерозподілі через бюджет доходів юридичних і фізичних осіб. Такий перерозподіл, з одного боку, є необхідним, оскільки завжди є суб'єкти, які в певний час потребують певної фінансової допомоги і підтримки. Однак, з другого боку, такий перерозподіл має бути доволі обмежений, щоб не послабити стимулів до продуктивної діяльності у тих суб'єктів, у кого вилучаються доходи, і не створювати утриманських тенденцій у тих, хто отримує у різних формах фінансування з бюджету.

Всеохоплюючий характер бюджетних відносин виявляється у тому, що вони стосуються абсолютно всіх – кожного громадянина, кожного підприємства, кожної державної структури. При цьому, як правило, бюджетні відносини мають двосторонній характер – платежі до бюджету та асигнування з нього. Оскільки на цій основі здійснюється перерозподіл доходів то взаємовідносини з бюджетом є ключовим інструментом фінансового регулювання діяльності суспільства у цілому і кожної юридичної і фізичної особи зокрема.

6.2. Бюджетний устрій та принципи побудови бюджетної системи

Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-

територіальних устроїв і врегульована нормами права. Формування бюджетної системи України відбулося внаслідок одержання незалежності та необхідності розбудовувати власну систему публічних фінансів.

Бюджетна система України на сучасному етапі її розвитку складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування, які об'єднують бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад) (рис. 6.3).

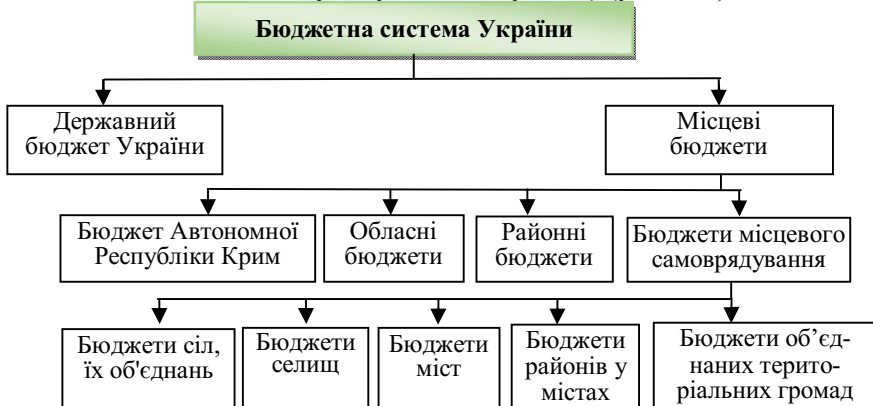

Рис. 6.3. Бюджетна система України

Як видно з рис. 6.3 бюджетна система України має дві ланки: державний бюджет та місцеві бюджети, проте відповідно до Закону України «Про бюджетну систему України» від 5 грудня 1990 р. бюджетна система складалася з трьох ланок: Державний бюджет України, республіканський бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети. Такий підхід до побудови бюджетної системи існував до 2001 р.

Бюджетна система України, як зазначалося, будується з урахуванням адміністративно-територіального устрою. Станом на 01.07.2018 р. в Україні за адміністративно-територіальним устроєм налічувалося 29 722 населених пунктів, у тому числі 1344 міських поселень, 580 об'єднаних територіальних громад¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Адміністративно - територіальний устрій України. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>

Об'єднана територіальна громада – адміністративно-територіальна одиниця в Україні, утворена відповідно до стратегії фінансової децентралізації та Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»¹⁰¹. Перші об'єднані територіальні громади почали утворюватися у другій половині 2015 р., що призвело до змін у бюджетній системі України та виокремлення нового виду бюджетів у складі бюджетів місцевого самоврядування.

Структура бюджетної системи України визначається окремо за доходами та видатками на основі офіційних статистичних даних Міністерства фінансів України, Державної казначейської служби України (рис. 6.4 та рис. 6.5)

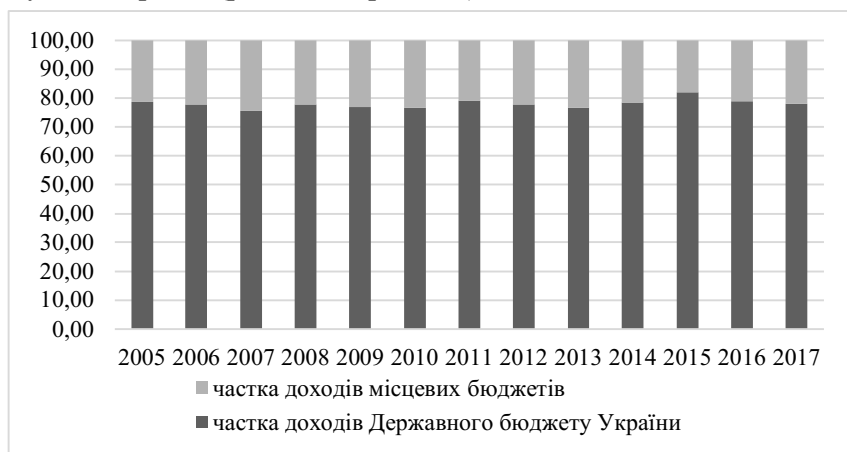

Рис. 6.4. Структура доходів Зведеного бюджету України у 2005-2017 рр., %¹⁰²

За результатами виконання показників доходів Державного бюджету України та місцевих бюджетів можна відзначити централізацію бюджетних коштів у державному бюджеті. У 2005-2017 рр. частка доходів Державного бюджету України коливалася у межах від 75,45 % до 82,00 %. Максимального значення частка Державного бюджету України була досягнута у 2015 р. з наступним зменшенням до 78-79 %, відповідно до реалізованої

¹⁰¹ Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

¹⁰² Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

політики фіскальної децентралізації. Надмірна децентралізація бюджетних коштів у державному бюджеті є наслідком зосередження бюджетоутворюючих податків, таких як податок на додону вартість, акцизний податок, податок на прибуток.

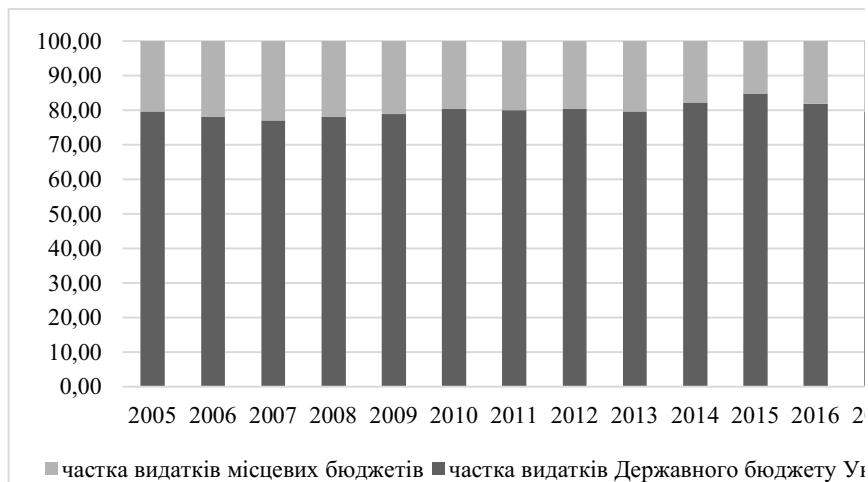

Рис. 6.5. Структура видатків Зведеного бюджету України у 2005-2017 рр., %¹⁰³

За результатами виконання видаткової частини бюджету розмір видатків Державного бюджету України перевищували розмір видатків місцевих бюджетів у чотири-шість разів. Частка видатків Державного бюджету України у 2005-2017 рр. коливалася у межах від 77,09 % до 84,86 %, що зумовлено здійсненням з державного бюджету видатків на загальнодержавне управління, соціальний захист та соціальне забезпечення, оборону, громадський порядок, безпеку та судову владу тощо.

Для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави використовують сукупність показників бюджетів як планових, так і фактичних, що називається зведений бюджет (рис. 6.6 та рис. 6.7).

За даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України, протягом 2005-2017 рр. не існувало єдиної тенденції щодо перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП) через доходи Зведеного бюджету України.

¹⁰³ Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної казначейської служби України

Зведений бюджет України

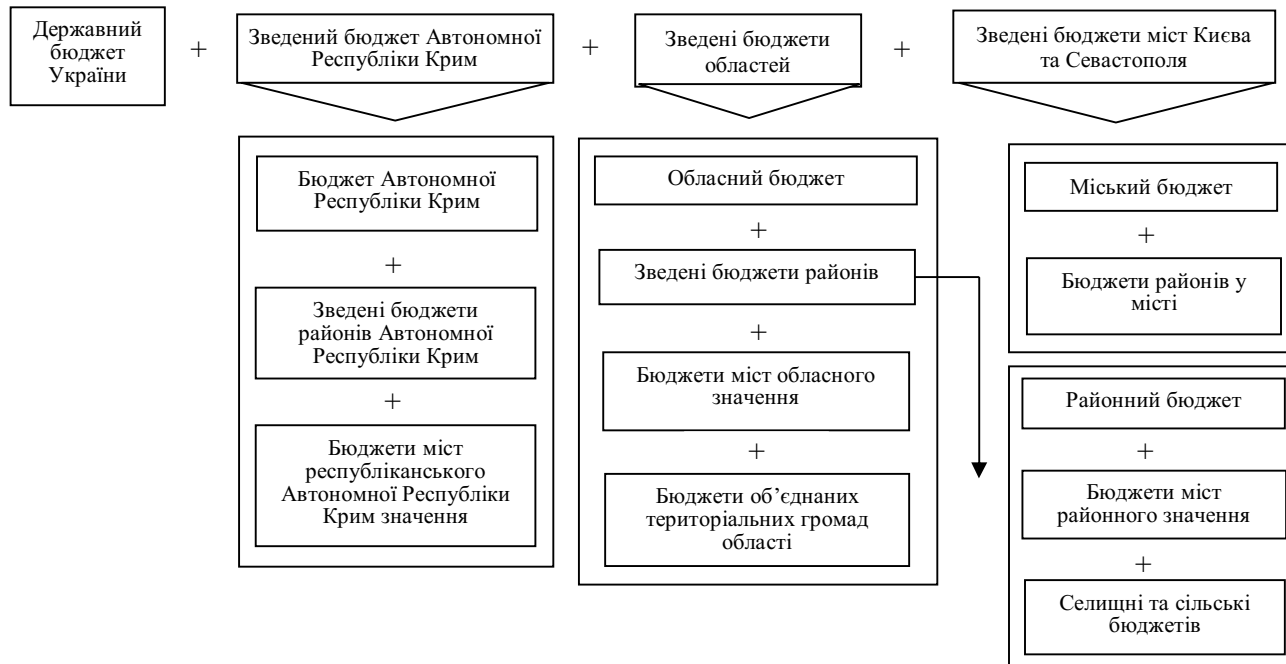

Рис. 6.6. Зведений бюджет України

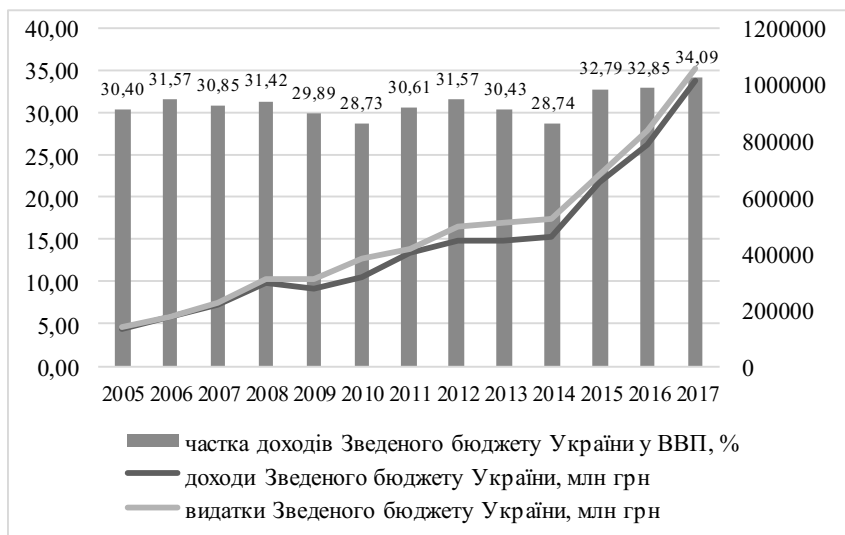

Рис. 6.7. Доходи та видатки Зведеного бюджету України у 2005-2017 рр.¹⁰⁴

Частка доходів зведеного бюджету у ВВП коливалася у межах 28-34 %, проте у 1994 р. було досягнуто максимального значення – 43,5 %. Динаміка частки доходів зведеного бюджету у ВВП свідчить про наявність щорічних коливань напрямів динаміки у 2005-2009 рр., збільшення мало місце у 2010-2012 рр. (з 28,73 % до 31,57 %), зменшення – у 2013-2014 рр. (з 31,57 % до 28,74).

З 2015 р. розпочався та триває період збільшення частки доходів зведеного бюджету у ВВП, що пов'язане зі збільшенням податкового тиску на фізичних та юридичних осіб шляхом таких змін у податковій системі як введення військового збору, введення оподаткування лікарських засобів податком на додану вартість у розмірі 7 %, оподаткування пенсій та пасивних доходів фізичних осіб, підвищення ставок акцизного податку на алкогольні та тютюнові вироби.

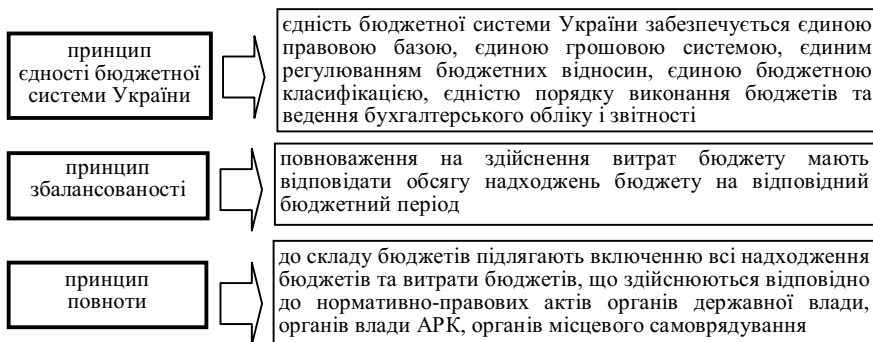
Формування бюджетної системи України було визначено Законом «Про бюджетну систему України» від 5 грудня 1990 р. та статтею 4 на принципах єдності, повноти, достовірності,

¹⁰⁴ Побудовано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України

гласності, наочності і самостійності усіх бюджетів, що входять до бюджетної системи України¹⁰⁵.

Стаття 7 Бюджетного кодексу України від 21 червня 2001 р. № 2542-III визначила більшу кількість принципів бюджетної системи України: єдності бюджетної системи України, збалансованості, самостійності, повноти, обґрунтованості, ефективності, субсидіарності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості і неупередженості, публічності та прозорості, відповідальності учасників бюджетного процесу¹⁰⁶.

У 2010 р. було прийнято новий «Бюджетний кодекс України», що скасував чинність попереднього Бюджетного кодексу з 1 січня 2011 р. і сприяв упорядкуванню бюджетного процесу. Трактуються у статті 7 Бюджетного кодексу України 2010 р. принципи бюджетної системи порівняно з попередніми залишилися майже незмінні: це принципи єдності бюджетної системи України; збалансованості; самостійності; повноти; обґрунтованості; ефективності та результативності; субсидіарності; цільового використання бюджетних коштів; справедливості й неупередженості; публічності і прозорості (рис. 6.8).

¹⁰⁵ Про бюджетну систему України: Закон України від 05.12.1990 № 512-XII URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512-12>

¹⁰⁶ Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 №2542-III URL: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2542-14>

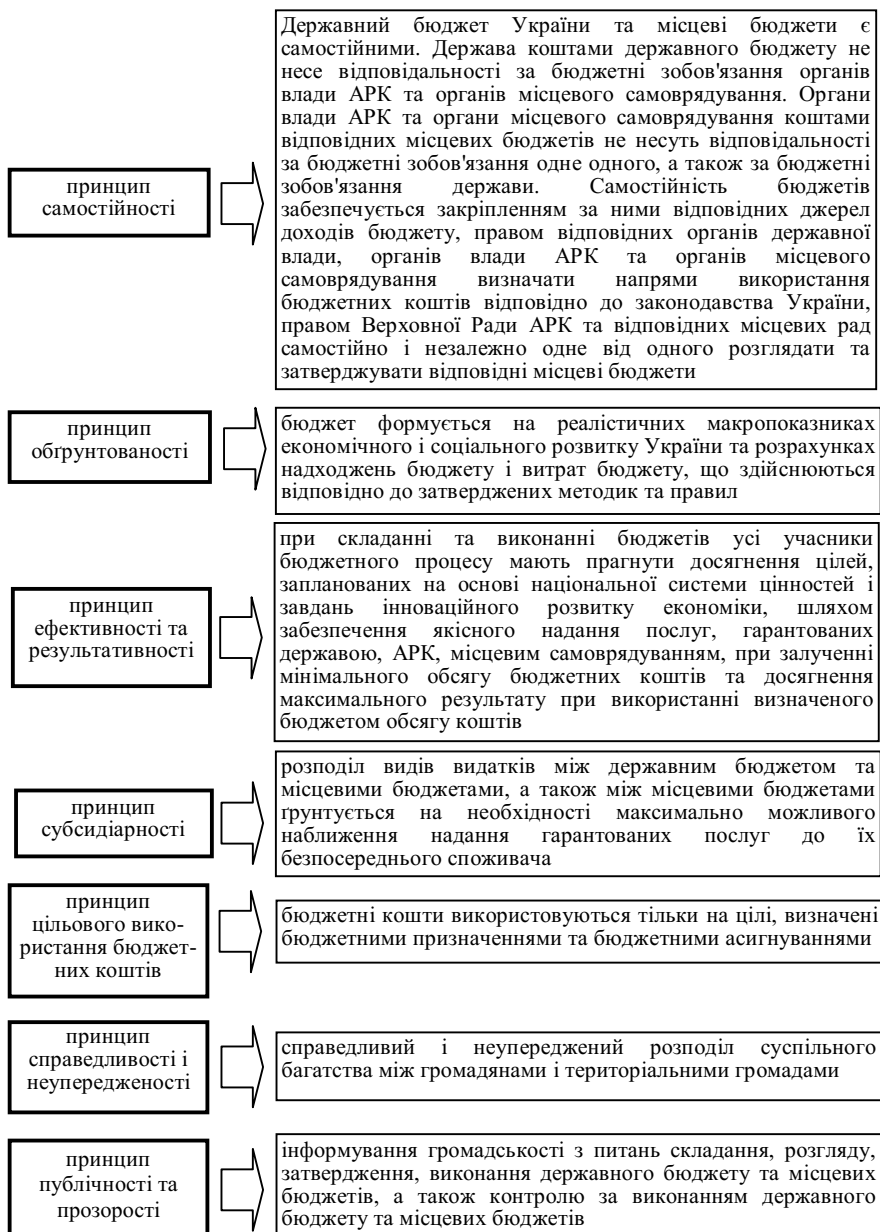

Рис. 6.8. Принципи функціонування бюджетної системи України

6.3. Бюджетний процес в Україні

Бюджетний процес – регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства¹⁰⁷. Узагальнене представлення процесу складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів наведено на рис. 6.9.

Міністерство фінансів України щороку спільно з іншими головними розпорядниками коштів державного бюджету відповідно до цілей та пріоритетів, визначених у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, прогнозних та програмних документах економічного і соціального розвитку, складає Бюджетну декларацію – документ середньострокового бюджетного планування, що визначає засади бюджетної політики і показники державного бюджету на середньостроковий період та є основою для складання проекту Державного бюджету України і прогнозів місцевих бюджетів.

Міністерство фінансів України до 15 травня року, що передує плановому, подає Бюджетну декларацію на розгляд Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України щороку, не пізніше 1 червня року, що передує плановому, схвалює Бюджетну декларацію, яка набуває статусу офіційного документа та оформлюється постановою Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України Бюджетну декларацію разом із фінансово-економічним обґрунтуванням у триденний строк з дня її схвалення. Фінансово-економічне обґрунтування має містити розрахунки і пояснення до положень і показників, визначених Бюджетною декларацією (включаючи пояснення відмінностей від Бюджетної декларації, схваленої у попередньому бюджетному періоді, орієнтовні показники витрат державного бюджету за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету із зазначенням пріоритетних напрямів).

¹⁰⁷ Бюджетний кодекс України від 8.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/paran715#n715>

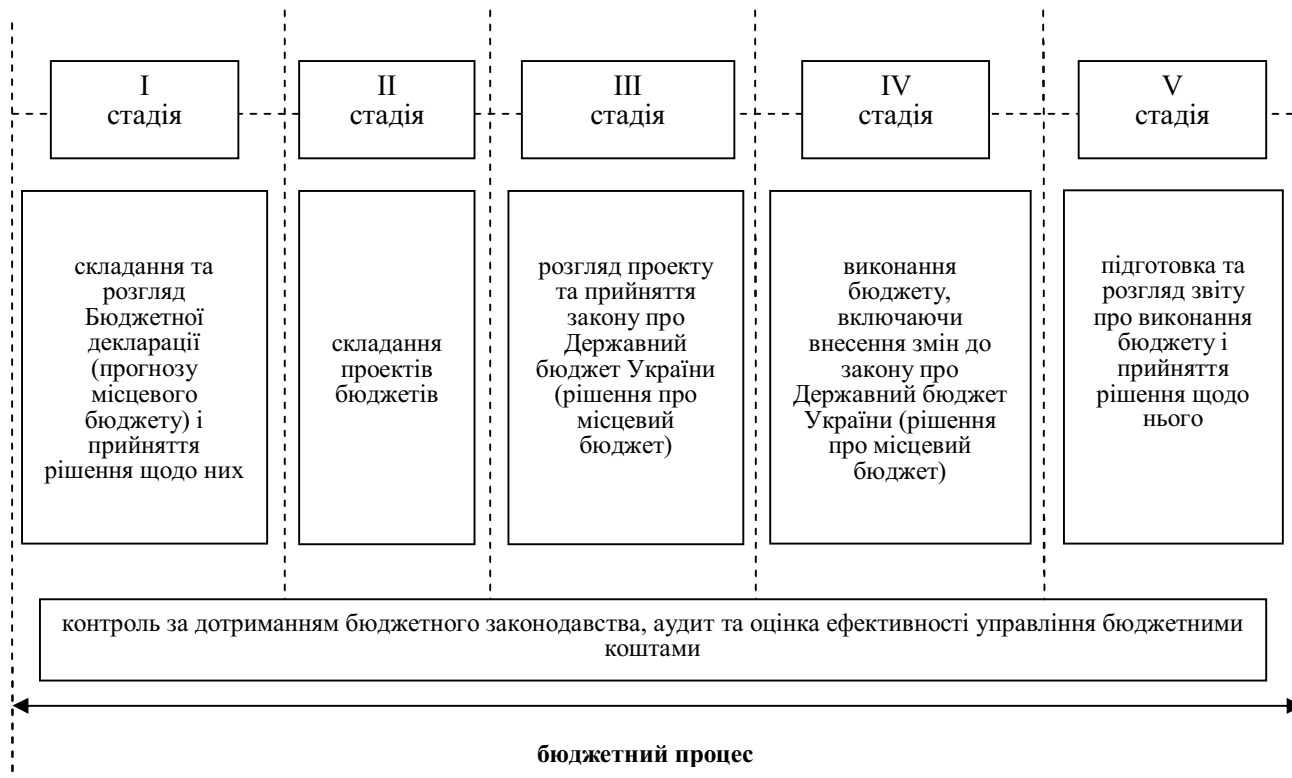

Рис. 6.9. Бюджетний процес в Україні

Бюджетна декларація містить положення щодо:

1) основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України (із зазначенням показників номінального і реального обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін та цін виробників, рівня безробіття, припущень щодо курсу гривні до долара США в середньому за рік та на кінець року, а також інших показників, врахованих під час розроблення Бюджетної декларації);

2) загальних показників доходів і фінансування державного бюджету, повернення кредитів до державного бюджету, загальних граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету;

3) частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України, пріоритетних завдань податкової політики, показників за основними видами доходів державного бюджету;

4) дефіциту (профіциту) державного бюджету, показників за основними джерелами фінансування державного бюджету, а також державного боргу, гарантованого державою боргу і надання державних гарантій;

5) розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та рівня його забезпечення;

6) пріоритетних завдань фінансового забезпечення реалізації державної політики у різних сферах діяльності (включаючи фінансове забезпечення судової влади та її незалежності);

7) обсягу державних капітальних вкладень на розроблення та реалізацію державних інвестиційних проектів із зазначенням пріоритетних напрямів таких капітальних вкладень, обсягу коштів державного фонду регіонального розвитку;

8) граничних показників видатків державного бюджету та надання кредитів з державного бюджету головним розпорядникам коштів державного бюджету, а також цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та/або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник коштів державного бюджету, та показників їх досягнення за результатами попереднього бюджетного періоду, очікуваних у поточному бюджетному періоді та прогнозних на середньостроковий період у межах визначених граничних показників;

9) взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами (включаючи положення та показники, необхідні для складання прогнозів місцевих бюджетів);

10) загальної оцінки фіскальних ризиків та їх впливу на показники державного бюджету;

11) інших питань, необхідних для складання проекту закону про Державний бюджет України.

Складання проекту Державного бюджету України, відповідно до встановлених законодавством граничних термінів окремих етапів, триває з березня до вересня місяця року, що передує плановому (рис. 6.10).

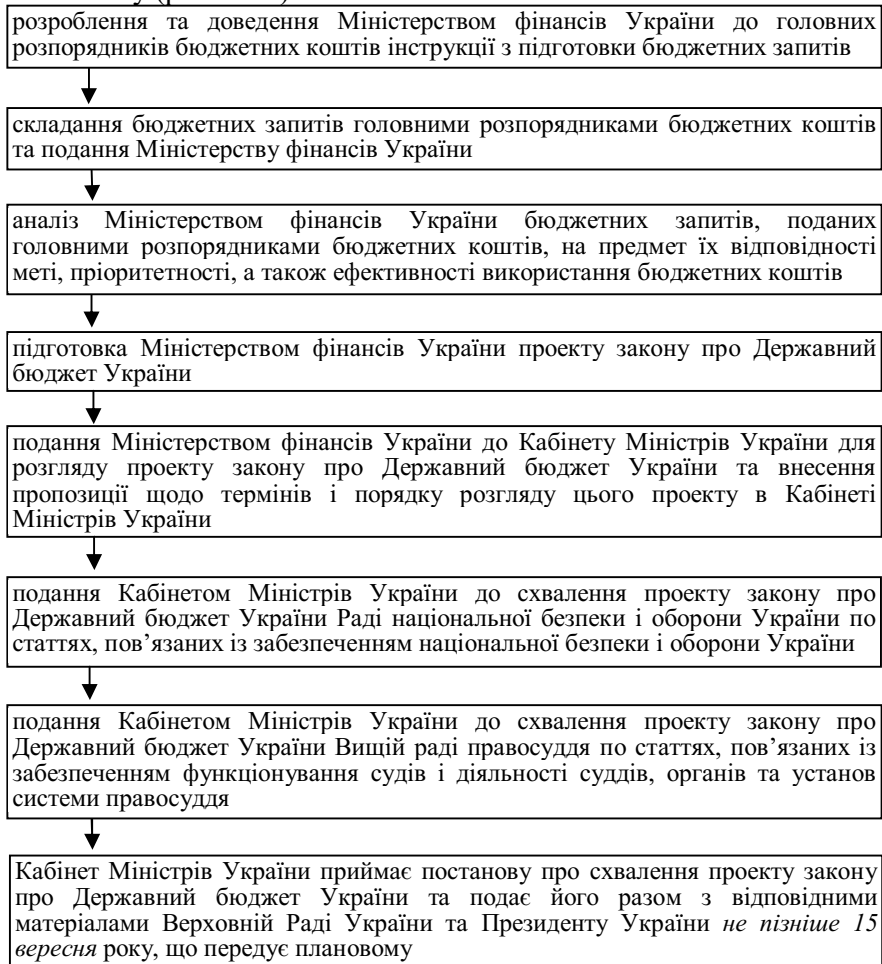

Рис. 6.10. Інфографіка складання проекту Державного бюджету України

Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання і розгляду проекту Державного бюджету України проводить аналіз бюджетного запиту, поданого головним розпорядником бюджетних коштів, на предмет його відпо-відності меті, пріоритетності, а також ефективності використання бюджетних коштів. На основі результатів аналізу, у тому числі на підставі звітів про виконання паспортів бюджетних програм, висновків про результати контро-льних заходів, проведених органами, уповноваженими на здійснення контролю за дотриманням бюджетного законодавства, Міністр фінансів України приймає рішення про включення бюджетного запиту до проекту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України.

На основі аналізу бюджетних запитів Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України та подає Кабінету Міністрів України для розгляду, вносить пропозиції щодо термінів і порядку розгляду цього проекту в Кабінеті Міністрів України.

Кабінет Міністрів України до схвалення проекту закону про Державний бюджет України подає цей проект закону: Раді національної безпеки і оборони України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України; Вищій раді правосуддя по статтях, пов'язаних із забезпеченням функціонування судів і діяльності суддів, органів та установ системи правосуддя.

Кабінет Міністрів України приймає постанову про схвалення проекту закону про Державний бюджет України та подає його разом з відповідними матеріалами Верховній Раді України та Президенту України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

Розгляд та затвердження Державного бюджету України відбувається у Верховній Раді України за спеціальною процедурою, визначеною Регламентом Верховної Ради України¹⁰⁸ (рис. 6.11).

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України у Верховній Раді розпочинається не пізніше 15 вересня року, що передує плановому. Поданий Кабінетом Міністрів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік надається народним депутатам та Рахунковій палаті не пізніше ніж за чотири дні до його представлення у Верховній Раді.

¹⁰⁸ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI.
URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

Підготовка до розгляду проекту закону про Державний бюджет України

Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради проект закону про Державний бюджет України *не пізніше 15 вересня* поточного року. Разом з проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року. Поданий Кабінетом Міністрів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік надається народним депутатам та Рахунковій палаті *не пізніше ніж за чотири дні* до його представлення у Верховній Раді

Представлення проекту закону про Державний бюджет України Верховній Раді

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік Верховній Раді пред-ставляє на її пленарному засіданні член Кабінету Міністрів України, відповідальний за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, *не пізніше ніж через п'ять днів* з дня подання його Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради

Підготовка проекту закону про Державний бюджет України до першого читання

Народні депутати, комітети формують свої пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік і *не пізніше 1 жовтня* року, що передує плановому, направляють їх до Комітету з питань бюджету. Рахункова палата за дорученням Верховної Ради проводить експертизу проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік і *до 1 жовтня* року, що передує плановому, подає свої висновки Верховній Раді. Комітет з питань бюджету *не пізніше 15 жовтня* року, що передує плановому, розглядає пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, висновки Рахункової палати і готує висновки та пропозиції до нього (які викладаються у вигляді проекту постанови Верховної Ради), а також таблицю пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні

Верховна Рада розглядає проект закону про Державний бюджет України у першому читанні *не пізніше 20 жовтня* року, що передує плановому. Розгляд у першому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік починається з доповіді голови Комітету з питання бюджету, щодо висновків і пропозицій до законопроекту та результатів його розгляду.

Продовження рис. 6.11

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік вважається прийнятим у першому читанні, якщо на підтримку під час голосування в цілому проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік проголосувала більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Схвалені Верховною Радою висновки та пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні

Кабінет Міністрів України за участю Комітету з питання бюджету, готує та у *14-денний строк, але не пізніше 3 листопада року*, що передує плановому, подає до Верховної Ради проект закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлений відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради, і порівняльну таблицю щодо їх урахування з вмотивованими поясненнями стосовно неврахованих положень Бюджетних висновків Верховної Ради. Поданий Кабінетом Міністрів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлений відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради, і порівняльна таблиця щодо їх урахування надаються народним депутатам не пізніше як за десять днів до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради. Розгляд у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік завершується *не пізніше 20 листопада року*, що передує плановому

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у третьому читанні

Комітет з питання бюджету *не пізніше 25 листопада року*, що передує плановому, готує проект закону про Державний бюджет України до третього читання. Третє читання проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік починається з доповіді голови Комітету з питання бюджету, та співповіді члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, про пропозиції щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік. Закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України *до 1 грудня року*, що передує плановому

Рис. 6.11. Інфографіка розгляду проекту та прийняття закону про Державний бюджет України

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік Верховній Раді представляє на її пленарному засіданні член Кабінету Міністрів України, відповідальний за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, не пізніше ніж через п'ять днів з дня подання його Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради. На такому пленарному засіданні за процедурним рішенням Верховної Ради можуть бути заслухані головні розпорядники коштів державного бюджету щодо мети, завдань та очікуваних результатів виконання відповідних бюджетних програм, передбачених у проекті закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Від Комітету з питання бюджету, з доповіддю щодо відповідності проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік Основним напрямом бюджетної політики на наступний бюджетний період та вимогам Бюджетного кодексу України виступає голова комітету.

За результатами обговорення проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік Верховна Рада може прийняти рішення про його відхилення у разі невідповідності вимогам Бюджетного кодексу України та/або Основним напрямом бюджетної політики на наступний бюджетний період. У разі відхилення Верховною Радою проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік Кабінет Міністрів України зобов'язаний у 7-денний строк з дня набрання чинності рішенням про його відхилення подати до Верховної Ради проект закону про Державний бюджет України на наступний рік з обґрунтуванням внесених змін. У такому разі строки підготовки і розгляду проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому та другому читаннях збільшуються на п'ять днів.

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік розглядається за процедурою *трьох читань*. У разі порушення Кабінетом Міністрів України строків подання до Верховної Ради проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, а також порушення строків подання його на друге читання строки розгляду Верховною Радою проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік обчислюються з дня його фактичного подання Кабінетом Міністрів України.

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України у першому читанні. Народні депутати, комітети формують свої пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України і не пізніше 1 жовтня року, що передує плановому, направляють їх до Комітету з питання бюджету, з урахуванням таких вимог:

1) пропозиції мають узгоджуватися з Основними напрямами бюджетної політики на наступний бюджетний період;

2) пропозиції щодо збільшення витрат та/або зменшення надходжень державного бюджету мають визначати джерела їх покриття, включаючи види та обсяги витрат, що підлягають скороченню. Такі пропозиції та пропозиції до текстових статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік не можуть призводити до збільшення державного боргу і державних гарантій порівняно з їх граничним обсягом, передбаченим у поданому Кабінетом Міністрів України проекті закону про Державний бюджет України на наступний рік;

3) пропозиції щодо зміни прогнозу доходів та фінансування бюджету можуть вноситися у разі, якщо виявлено неточності в його розрахунку Комітетом з питання бюджету, та/або Міністерством фінансів України.

Пропозиції, направлені до Комітету з питання бюджету, після 1 жовтня року, що передує плановому, та/або з порушенням встановлених вимог, не розглядаються.

Рахункова палата за дорученням Верховної Ради проводить експертизу проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік і до 1 жовтня року, що передує плановому, подає свої висновки Верховній Раді.

Комітет з питання бюджету не пізніше 15 жовтня року, що передує плановому, розглядає пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, висновки Рахункової палати і готує висновки та пропозиції до нього (які викладаються у вигляді проекту постанови Верховної Ради), а також таблицю пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи. Показники, що містяться у висновках та пропозиціях до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, мають бути збалансованими.

Проект постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, а також таблиця пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи надаються народним депутатам не пізніше ніж за два дні до розгляду Верховною Радою проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні.

Верховна Рада розглядає проект закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні не пізніше 20 жовтня року, що передує плановому. У разі якщо бюджетний

період не співпадає з календарним роком, строки розгляду встановлюються за процедурним рішенням Верховної Ради.

Розгляд у першому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік починається з доповіді голови Комітету з питань бюджету щодо висновків і пропозицій до законопроекту та результатів його розгляду.

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні проводиться за процедурою повного обговорення. Під час обговорення слово для виступу надається представникам комітетів за письмовими заявами, депутатських фракцій (депутатських груп), народним депутатам, представникам Кабінету Міністрів України та Рахункової палати. Після завершення обговорення ставиться на голосування за основу підготовлений Комітетом з питань бюджету проект постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Після прийняття за основу проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік ставляться на голосування ті включені до таблиці пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України, на розгляді та голосуванні яких наполягає народний депутат. Якщо Верховною Радою не прийнято рішення на підтримку проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік за основу, проводиться постатейне голосування таких висновків та пропозицій, а також тих включених до таблиці пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України, на розгляді та голосуванні яких наполягає народний депутат.

У разі якщо під час голосування були підтримані пропозиції, які призвели до змін висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлених комітетом, до предмета відання якого належать питання бюджету, Верховна Рада може перенести на визначений строк (але не більш як на 2 дні) голосування в цілому проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік.

Проект закону про Державний бюджет України на наступний рік вважається прийнятим у першому читанні, якщо на підтримку під час голосування в цілому проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний

бюджет України на наступний рік проголосувала більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Схвалені Верховною Радою висновки та пропозиції до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради. Якщо на підтримку під час голосування в цілому проекту постанови Верховної Ради щодо висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік не отримано необхідної кількості голосів народних депутатів, Верховна Рада може прийняти рішення про направлення цього проекту постанови до комітету, до предмета відання якого належать питання бюджету, для підготовки до повторного розгляду Верховною Радою з урахуванням зауважень, висловлених під час розгляду цього питання на пленарному засіданні Верховної Ради (з визначенням строків такої підготовки).

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України у другому читанні. Після прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у першому читанні Кабінет Міністрів України за участю уповноважених представників Комітету з питання бюджету готує та у 14-денний строк, але не пізніше 3 листопада року, що передує плановому, подає до Верховної Ради проект закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлений відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради, і порівняльну таблицю щодо їх урахування з вмотивованими поясненнями стосовно неврахованих положень Бюджетних висновків Верховної Ради.

Поданий Кабінетом Міністрів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовлений відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради, і порівняльна таблиця щодо їх урахування надаються народним депутатам не пізніш як за десять днів до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради.

Комітет з питання бюджету після подання Кабінетом Міністрів України проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, підготовленого до другого читання, готує висновок щодо врахування у цьому законопроекті Бюджетних висновків Верховної Ради. При цьому пропозиції народних депутатів, комітетів до проекту закону про Державний бюджет України, підготовленого до другого читання, не розглядаються.

Розгляд у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік завершується не пізніше 20

листопада року, що передує плановому. У другому читанні приймаються: граничний обсяг річного дефіциту (профіциту) державного бюджету, граничний обсяг державного боргу та граничний обсяг надання державних гарантій; загальна сума доходів, видатків та кредитування державного бюджету; розмір мінімальної заробітної плати на відповідний бюджетний період, розмір прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для основних соціальних і демографічних груп населення та рівень забезпечення прожиткового мінімуму на відповідний бюджетний період; бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів та інші положення, необхідні для формування місцевих бюджетів.

Розгляд у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік починається з доповіді члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, щодо доопрацьованого з урахуванням Бюджетних висновків Верховної Ради цього законопроекту.

Голова Комітету з питання бюджету доповідає висновок комітету щодо врахування Бюджетних висновків Верховної Ради у підготовленому до другого читання законопроекті. Після доповідей члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, та голови Комітету з питання бюджету проводиться обговорення та голосування щодо прийняття у другому читанні проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік з урахуванням висновку комітету, до предмета відання якого належать питання бюджету, щодо врахування у цьому законопроекті Бюджетних висновків Верховної Ради. У разі прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні проводиться голосування про прийняття цього законопроекту в цілому.

Якщо Верховною Радою не прийнято рішення про прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні, проводиться розгляд і голосування статей, на розгляді і голосуванні яких наполягають народні депутати. У разі якщо під час голосування статей показники проекту бюджету залишаються збалансованими, ставиться на голосування пропозиція щодо прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні та в цілому.

У разі якщо під час голосування статей показники проекту бюджету стали розбалансованими, Верховна Рада відкладає на

визначений строк (але не більш як на два дні) голосування щодо прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні для забезпечення збалансованості показників проекту бюджету комітетом, до предмета відання якого належать питання бюджету. Якщо не прийнято рішення про прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні за результатами голосування, Верховна Рада може прийняти рішення про направлення цього законопроекту до Кабінету Міністрів України для підготовки на повторне друге читання.

Якщо під час прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні в тексті цього законопроекту виникають суперечності і помилки, які виключають можливість застосування його норм остаточного прийняття та набрання чинності, розгляд відповідних статей законопроекту переноситься на третє читання.

Розгляд проекту закону про Державний бюджет України у третьому читанні. Відповідно до рішення Верховної Ради про прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні Комітет з питання бюджету не пізніше 25 листопада року, що передує плановому, готує його до третього читання. Комітет з питання бюджету готує пропозиції щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік, розгляд яких перенесено на третє читання, та подає порівняльну таблицю таких статей і остаточну редакцію законопроекту. Після прийняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у другому читанні пропозиції народних депутатів, комітетів до нього не розглядаються.

Третє читання проекту закону про державний бюджет на наступний рік починається з доповіді голови Комітету з питання бюджету та співповіді члена Кабінету Міністрів України, відповідального за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики, про пропозиції щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік. Після доповіді та співповіді проводиться голосування пропозицій комітету, до предмета відання якого належать питання бюджету, щодо усунення суперечностей і помилок у тексті статей проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік та прийняття проекту закону в цілому. У разі неприйняття проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік у цілому цей

законопроект за рішенням Верховної Ради направляється на повторне третє читання з визначенням строків його наступного розгляду на пленарному засіданні Верховної Ради.

Згідно з Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI¹⁰⁹, закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому. Наведені нижче дані про фактичні та регламентовані законодавством терміни прийняття Закону про Державний бюджет України (рис. 6.12) свідчать, що лише у 2004 р. Закон України «Про Державний бюджет України» був прийнятий без порушення термінів прийняття.

Особливості формування надходжень бюджету та здійснення витрат бюджету в разі несвоєчасного набрання чинності законом про Державний бюджет України регламентуються статтею 41 Бюджетного кодексу України (рис. 6.13).

Виконання бюджету, включаючи внесення змін до закону про Державний бюджет України. Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

При виконанні державного бюджету і місцевих бюджетів застосовується казначейське обслуговування бюджетних коштів на основі ведення єдиного казначейського рахунку, відкритого у Національному банку України.

Казначейське обслуговування бюджетних коштів передбачає:

- 1) розрахунково-касове обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів, а також інших клієнтів;
- 2) контроль за здійсненням бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень бюджету, взятті бюджетних зобов'язань розпорядниками бюджетних коштів та здійсненні платежів за цими зобов'язаннями;
- 3) ведення бухгалтерського обліку і складання звітності про виконання бюджетів з дотриманням національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку та інших нормативно-правових актів Міністерства фінансів України;
- 4) здійснення інших операцій з бюджетними коштами.

¹⁰⁹ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI.
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

до 2 грудня	Про Державний бюджет України на 1992 рік	18 червня 1992 р.
	Про Державний бюджет України на 1993 рік	9 квітня 1993 р.
	Про Державний бюджет України на 1994 рік	1 лютого 1994 р.
	Про Державний бюджет України на 1995 рік	6 квітня 1995 р.
	Про Державний бюджет України на 1996 рік	22 березня 1996 р.
	Про Державний бюджет України на 1997 рік	27 червня 1997 р.
	Про Державний бюджет України на 1998 рік	30 грудня 1997 р.
	Про Державний бюджет України на 1999 рік	31 грудня 1998 р.
	Про Державний бюджет України на 2000 рік	17 лютого 2000 р.
до 1 грудня	Про Державний бюджет України на 2001 рік	7 грудня 2000 р.
	Про Державний бюджет України на 2002 рік	20 грудня 2001 р.
	Про Державний бюджет України на 2003 рік	26 грудня 2002 р.
	Про Державний бюджет України на 2004 рік	27 листопада 2003 р.
	Про Державний бюджет України на 2005 рік	23 грудня 2004 р.
	Про Державний бюджет України на 2006 рік	20 грудня 2005 р.
	Про Державний бюджет України на 2007 рік	19 грудня 2006 р.
	Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України	28 грудня 2007 р.
	Про Державний бюджет України на 2009 рік	26 грудня 2008 р.
	Про Державний бюджет України на 2010 рік	27 квітня 2010 р.
	Про Державний бюджет України на 2011 рік	10 грудня 2010 р.
	Про Державний бюджет України на 2012 рік	22 грудня 2011 р.
	Про Державний бюджет України на 2013 рік	6 грудня 2012 р.
	Про Державний бюджет України на 2014 рік	16 січня 2014 р.
	Про Державний бюджет України на 2015 рік	28 грудня 2014 р.
	Про Державний бюджет України на 2016 рік	25 грудня 2015 р.
	Про Державний бюджет України на 2017 рік	21 грудня 2016 р.
	Про Державний бюджет України на 2018 рік	7 грудня 2017 р.

Рис. 6.12. Фактичні дати прийняття закону про Державний бюджет України

В органах Державної казначейської служби України бюджетним установам відкриваються рахунки у встановленому законодавством порядку. Проте власні надходження державних і комунальних вищих навчальних закладів, наукових установ та закладів культури, отримані як плата за послуги, що надаються ними згідно з основною діяльністю, благодійні внески та гранти, зараховуються на спеціальні реєстраційні рахунки, відкриті в територіальному органі Казначейства України, або на поточні рахунки у банках державного сектору.

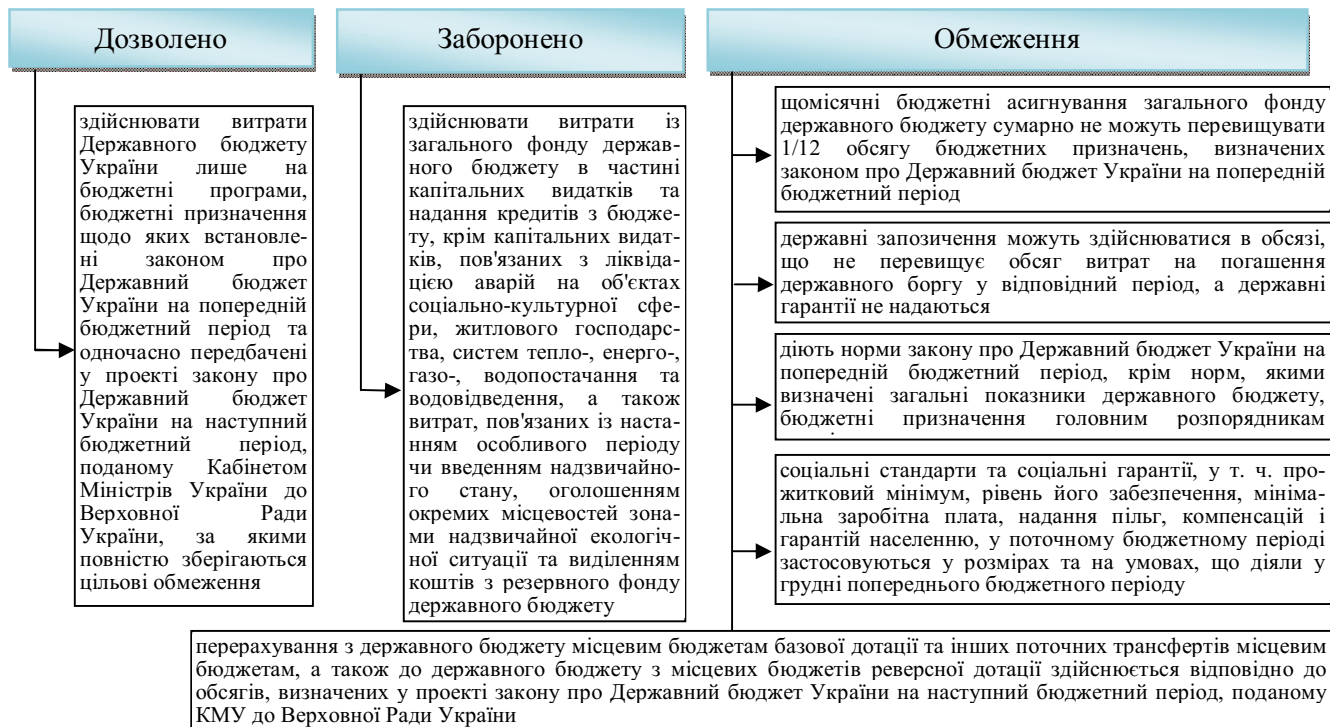

Рис. 6.13. Особливості формування надходжень бюджету та здійснення витрат бюджету в разі несвочасного набрання чинності законом про Державний бюджет України

Державний бюджет України виконується за розписом, який затверджується Міністром фінансів України, відповідно до бюджетних призначень у місячний строк з дня прийняття закону про Державний бюджет України тобто до 1 січня. До затвердження розпису Державного бюджету України Міністром фінансів України затверджується тимчасовий розпис Державного бюджету України на відповідний період. Примірник затверженого розпису Державного бюджету України передається до Рахункової палати та Комітету Верховної Ради України з питань бюджету з подальшим інформуванням про внесені до нього зміни, зумовлені внесенням змін до закону про Державний бюджет України.

Міністерство фінансів України протягом бюджетного періоду забезпечує відповідність розпису Державного бюджету України встановленим бюджетним призначенням, а також відповідність розподілу бюджетних асигнувань головним розпорядникам бюджетних коштів за загальним фондом державного бюджету за визначеними цим розписом періодами року відповідному прогнозу надходжень загального фонду державного бюджету протягом бюджетного періоду.

Зміни до закону про Державний бюджет України можуть вноситися у разі:

1) відхилення оцінки основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України від прогнозу, врахованого під час затвердження Державного бюджету України на відповідний бюджетний період;

2) перевиконання за підсумками трьох кварталів надходжень Державного бюджету України, врахованих у розписі Державного бюджету України на відповідний період, більше ніж на 15 %;

3) недоотримання за підсумками кварталу надходжень загального фонду Державного бюджету України, врахованих у розписі Державного бюджету України на відповідний період, більше ніж на 15 %;

4) необхідності збільшення обсягу коштів резервного фонду державного бюджету;

5) необхідності передачі коштів між загальним та спеціальним фондами державного бюджету;

6) перевищення очікуваного обсягу витрат на обслуговування та погашення державного боргу, витрат, пов'язаних з виконанням гарантійних зобов'язань держави, та видатків на виплати за державними деривативами над обсягом коштів, визначеним законом про Державний бюджет України на таку мету;

7) необхідності оптимізації структури витрат державного бюджету в межах загального обсягу видатків та надання кредитів, затвердженого законом про Державний бюджет України, для забезпечення ефективного виконання Державного бюджету України;

8) зміни обставин у процесі виконання Державного бюджету України, що вимагають менших бюджетних асигнувань головним розпорядникам бюджетних коштів;

9) зарахування до загального чи спеціального фонду встановленого законом нового виду доходу на період до внесення відповідних змін до Бюджетного кодексу України;

10) необхідності зменшення бюджетних асигнувань за порушення бюджетного законодавства.

Зміни до закону про Державний бюджет України можуть вноситися виключно законами про внесення змін до закону про Державний бюджет України.

Проект закону про внесення змін до закону про Державний бюджет України може розглядатися у Верховній Раді України лише у разі наявності експертного висновку Міністерства фінансів України (крім поданих Кабінетом Міністрів України проектів законів, розробником яких є Міністерство фінансів України). Проект закону про внесення змін до закону про Державний бюджет України, що передбачає зміну граничного обсягу дефіциту державного бюджету, граничного обсягу державного боргу і гарантованого державою боргу та граничного обсягу надання державних гарантій, може розглядатися Верховною Радою України лише у разі наявності експертного висновку Міністерства фінансів України (крім поданих Кабінетом Міністрів України проектів законів, розробником яких є Міністерство фінансів України) та рішення Комітету Верховної Ради України з питань бюджету щодо підтримки такого законопроекту.

Підготовка та розгляд звіту про виконання Державного бюджету України і прийняття рішення щодо нього. Не пізніше 31 грудня поточного бюджетного періоду або останнього дня іншого бюджетного періоду Казначейство України закриває всі рахунки, відкриті у поточному бюджетному періоді для виконання бюджету. За виняткових обставин Міністр фінансів України може визначити інший термін закриття рахунків, який має настати не пізніш як через п'ять робочих днів після закінчення бюджетного періоду. Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України подається Кабінетом Міністрів

України, Верховній Раді України, Президенту України та Рахунковій палаті не пізніше 1 квітня року, наступного за звітним.

Рахункова палата протягом двох тижнів з дня офіційного подання Кабінетом Міністрів України річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України готує та подає до Верховної Ради України висновки про виконання закону про Державний бюджет України з оцінкою ефективності управління коштами державного бюджету, а також пропозиції щодо усунення порушень, виявлених у звітному бюджетному періоді, та вдосконалення бюджетного процесу загалом.

Розгляд звіту про виконання закону про Державний бюджет України відбувається за процедурою повного обговорення. Річний звіт про виконання закону про Державний бюджет України у Верховній Раді представляє член Кабінету Міністрів України, відповідальний за формування та реалізацію державної фінансової і бюджетної політики. Із співдоповідями про виконання закону про Державний бюджет України виступають голова Комітету з питань бюджету та Голова Рахункової палати. На такому пленарному засіданні за процедурним рішенням Верховної Ради можуть бути заслухані головні розпорядники коштів державного бюджету щодо результатів виконання бюджетних програм за звітний період. За результатами розгляду Верховна Рада приймає рішення щодо річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України.

6.4. Видатки бюджету та їх класифікація

Відповідно до статті 2 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 № 2456-VI, видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування; компенсація частини суми штрафних (фінансових) санкцій, що перераховується покупцям (споживачам) за рахунок штрафних (фінансових) санкцій, застосованих органами, що контролюють справляння надходжень бюджету, за наслідками проведеної перевірки за зверненням або скаргою покупця (споживача) про

порушення платником податків установленого порядку проведення розрахункових операцій¹¹⁰.

Видатки бюджету класифікують за такими ознаками:

I. *За рівнями бюджетної системи* – видатки, які здійснюються з державного бюджету; видатки, які здійснюються з місцевих бюджетів. Розподіл видатків між рівнями бюджетної системи визначається виключно Бюджетним кодексом України та реалізується з дотриманням принципу субсидіарності, а саме: розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

II. *За періодичністю зарахування* – систематичні та разові видатки. До систематичних видатків належать видатки на заробітну плату та нарахування, оплата комунальних послуг та енергоносіїв, стипендії та інші соціальні трансферти населенню.

III. *За змістом* – видатки загального фонду бюджету та видатки спеціального фонду бюджету. Основною ознакою видатків спеціального фонду є здійснення видатків за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету. До видатків спеціального фонду державного бюджету належали видатки на придбання Фондом соціального захисту інвалідів автомобілів для інвалідів та інші заходи щодо соціального захисту інвалідів, державну підтримку заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів, реалізацію програм допомоги Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ, що включає заходи щодо розвитку галузі енергетики; розвиток мережі та утримання автомобільних доріг загального користування, фінансову підтримку заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу, будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних Сил України, підтримку у безпечному стані енергоблоків та об'єкта «Укриття» та заходи щодо підготовки до зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС тощо.

IV. *За функціями, з виконанням яких пов'язані видатки та кредитування бюджету* (функціональна класифікація видатків та кредитування бюджету) – загальнодержавні функції; оборона; громадський порядок, безпека та судова влада; економічна

¹¹⁰ Бюджетний кодекс України від 8.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-171>

діяльність; охорона навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіта; соціальний захист та соціальне забезпечення (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

ФУНКЦІОНАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДАТКІВ (УЗАГАЛЬНЕНА)

Код	Найменування
0100	Загальнодержавні функції
0200	Оборона
0300	Громадський порядок, безпека та судова влада
0400	Економічна діяльність
0500	Охорона навколишнього природного середовища
0600	Житлово-комунальне господарство
0700	Охорона здоров'я
0800	Духовний та фізичний розвиток
0900	Освіта
1000	Соціальний захист та соціальне забезпечення

Функціональна класифікація видатків та кредитування бюджету має такі рівні деталізації: 1) розділи, в яких систематизуються видатки та кредитування бюджету, пов'язані з виконанням функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування; 2) підрозділи та групи, в яких конкретизуються видатки та кредитування бюджету на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування.

V. Економічна класифікація – поточні та капітальні видатки.

Економічна класифікація видатків бюджету застосовується для розмежування видатків бюджетних установ та одержувачів бюджетних коштів за економічними характеристиками з детальним розподілом за їх предметними ознаками (заробітна плата, нарахування, усі види господарської діяльності, виплати (трансферти) населенню тощо). За економічною класифікацією видатки бюджету поділяються на поточні та капітальні (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

ЕКОНОМІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДАТКІВ (УЗАГАЛЬНЕНА)

Код	Найменування
1	2
2000	Поточні видатки
2100	Оплата праці і нарахування на заробітну плату
2110	Оплата праці
2120	Нарахування на оплату праці
2200	Використання товарів і послуг
2210	Предмети, матеріали, обладнання та інвентар
2220	Медикаменти та перев'язувальні матеріали

Продовження табл. 6.2

1	2
2230	Продукти харчування
2240	Оплата послуг (крім комунальних)
2250	Видатки на відрядження
2260	Видатки та заходи спеціального призначення
2270	Оплата комунальних послуг та енергоносіїв
2280	Дослідження і розробки, окремі заходи по реалізації державних (регіональних) програм
2400	Обслуговування боргових зобов'язань
2410	Обслуговування внутрішніх боргових зобов'язань
2420	Обслуговування зовнішніх боргових зобов'язань
2600	Поточні трансферти
2610	Субсидії та поточні трансферти підприємствам (установам, організаціям)
2620	Поточні трансферти органам державного управління інших рівнів
2630	Поточні трансферти урядам іноземних держав та міжнародним організаціям
2700	Соціальне забезпечення
2710	Виплата пенсій і допомоги
2720	Стипендії
2730	Інші виплати населенню
2800	Інші поточні видатки
3000	Капітальні видатки
3100	Придбання основного капіталу
3110	Придбання обладнання і предметів довгострокового користування
3120	Капітальне будівництво (придбання)
3130	Капітальний ремонт
3140	Реконструкція та реставрація
3150	Створення державних запасів і резервів
3160	Придбання землі та нематеріальних активів
3200	Капітальні трансферти
3210	Капітальні трансферти підприємствам (установам, організаціям)
3220	Капітальні трансферти органам державного управління інших рівнів
3230	Капітальні трансферти урядам іноземних держав та міжнародним організаціям
3240	Капітальні трансферти населенню
9000	Нерозподілені видатки

За економічною класифікацією, поточні видатки становили більше 90 % видатків Зведеного бюджету України, проте частка поточних видатків щороку зменшується. Основними складовими поточних видатків були оплата праці, виплата пенсій і допомоги, виплати населенню, обслуговування боргових зобов'язань. Капітальні видатки об'єднували видатки на придбання основного капіталу та капітальні трансферти. Частка капітальних трансфер-

тів збільшувалася щорічно та досягла максимального значення у 2016 р. – 8,7%, що свідчить про недостатнє фінансування капітальних видатків.

VI. *За бюджетними програмами* (програмна класифікація видатків та кредитування бюджету).

VII. *За ознакою головного розпорядника бюджетних коштів* (відомча класифікація видатків та кредитування бюджету).

Поділ видатків на групи, підгрупи та види для ведення аналітичного обліку видатків державного та місцевих бюджетів регламентується статтею 10 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 № 2456-VI¹¹¹ та Наказом Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» від 14.01.2011 № 11¹¹²).

Склад та структура бюджетних видатків повинна відповідати суспільним потребам, які, в свою чергу, відповідають потребам соціально-економічного розвитку суспільства та особливостями реалізації державою, покладених на неї функцій. Слід підкреслити, що склад та структура видатків бюджету щороку затверджується у Законі України «Про Державний бюджет України» та рішеннях про місцеві бюджети. Таким чином, щороку відбувається коригування напрямів та обсягів фінансування функцій як держави, так і органів місцевого самоврядування.

Структура видатків Зведеного бюджету України за функціональною класифікацією наведена у табл. 6.3.

Найбільшу частку у видатках Зведеного бюджету України займають видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення, що підтверджує пріоритетність соціальної функції держави. У 2016 р. видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення досягли максимального значення – 30,91 % зі зменшенням у 2017 р. до 27,04 % видатків зведеного бюджету. Напрямами фінансування соціального захисту за рахунок видатків бюджету є виплата пенсій окремим категоріям громадян (військовослужбовці рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та члени їхніх сімей, військовослужбовці та особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ тощо), виплата доплат, надбавок, підвищень до пенсій; фінансування державних програм соціальної допомоги (грошова допомога особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, та особам, яким надано

¹¹¹ Бюджетний кодекс України від 8.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-171>

¹¹² Про бюджетну класифікацію: Наказ Міністерства фінансів України 14.01.2011 № 11. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11>

тимчасовий захист; компенсації на медикаменти; програма протезування; програми і заходи із соціального захисту осіб з інвалідністю, у тому числі програми і заходи Фонду соціального захисту інвалідів; відшкодування збитків, заподіяних громадянам; заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, та розміщенням іноземців і осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України; щорічна разова грошова допомога ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань; довічні державні стипендії; кошти, що передаються до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування; програми соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, інші види цільової грошової допомоги.

За рахунок бюджетних коштів фінансуються державні та місцеві програми стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, а також програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян.

До складу видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення належать видатки на компенсацію дефіциту коштів Пенсійного фонду України, що спрямовуються на фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (перевищення видатків над доходами, у тому числі з урахуванням резерву коштів Пенсійного фонду України). У 2017 р. з Державного бюджету України на фінансування дефіциту Пенсійного фонду України було спрямовано 133 458,63 млн грн або 15,90 % видаткової частини.

Видатки на соціальну сферу не обмежуються видатками на соціальний захист та соціальне забезпечення, до них також належать видатки на освіту, охорону здоров'я, духовний та фізичний розвиток. Видатки на освіту займають друге місце за абсолютними та відносними показниками (від 15,49 % до 20,84 % протягом 2013-2017 рр.). Видатки на освіту класифікуються за рівнями освіти: дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, а також післядипломна та позашкільна, заходи із позашкільної роботи з дітьми. Видатки на освіту передбачають фінансування права на безкоштовну дошкільну та середню загальну освіту, а також фінансування державного та регіонального замовлень на підготовку робітничих кадрів у професійно-технічних навчальних закладах та підготовку кадрів вищими навчальними закладами.

Таблиця 6.3

ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА ВИДАТКІВ ЗВЕДЕНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ У 2013-2017 РР.¹¹³

	2013		2014		2015		2016		2017	
	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку
Загальнодержавні функції	61 702	12,18	76 846	14,69	117 642	17,30	134 257	16,06	166295	15,73
Оборона	14 844	2,93	27 365	5,23	52 016	7,65	59 359	7,10	74360	7,04
Громадський порядок, безпека та судова влада	39 409	7,78	44 865	8,58	54 963	8,08	72 057	8,62	88485	8,37
Економічна діяльність	50 838	10,04	43 638	8,34	56 257	8,27	66 191	7,92	102883	9,73
Охорона навколишнього природного середовища	5 594	1,10	3 482	0,67	5 530	0,81	6 255	0,75	7349	0,70
Житлово-комунальне господарство	8 055	1,59	17 809	3,40	15 700	2,31	17 548	2,10	27187	2,57
Охорона здоров'я	61 569	12,16	57 150	10,92	71 001	10,44	75 503	9,03	102392	9,69
Духовний та фізичний розвиток	13 661	2,70	13 858	2,65	16 228	2,39	16 898	2,02	24342	2,30
Освіта	105 541	20,84	100 110	19,14	114 193	16,80	129 438	15,49	177916	16,83
Соціальний захист та соціальне забезпечення	145 166	28,67	138 005	26,38	176 340	25,94	258 326	30,91	285762	27,04
Всього	506 379	100,00	523 126	100,00	679 871	100,00	835 832	100,00	1056973	100,00

¹¹³ Побудовано за даними Державної казначейської служби України

Видатки на охорону здоров'я доповнюють систему соціальних видатків. Близько 10 % видатків зведеного бюджету України спрямовуються на первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (багатопрофільні лікарні та поліклініки, що виконують специфічні загальнодержавні функції), спеціалізовану, високоспеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу, санаторно-реабілітаційну допомогу, санітарно-епідеміологічний нагляд (лабораторні центри, заходи боротьби з епідеміями) та інші програми в галузі охорони здоров'я.

Інша група видатків пов'язана з політичними функціями держави та об'єднує видатки на загальнодержавні функції, оборону, безпеку. Частка видатків на загальнодержавні функції збільшилася протягом останніх років та становила близько 16-17 % у 2015-2017 рр. Видатки на загальнодержавні функції об'єднують видатки на вищі органи державного управління, органи місцевої влади та місцевого самоврядування, проведення виборів та референдумів, обслуговування боргу та економічну допомогу зарубіжним країнам. Збільшення видатків на загальнодержавні функції в Україні стало переважно наслідком нарощення державного боргу та необхідністю здійснення видатків на його обслуговування.

Додатковою ознакою класифікації видатків бюджету є їхня належність/не належність до складу захищених видатків. Згідно з статтею 55 Бюджетного кодексу України, захищеними видатками бюджету визнаються видатки загального фонду бюджету, обсяг яких не може змінюватися при здійсненні скорочення затверджених бюджетних призначень.

Станом на 2018 р. захищеними видатками бюджету визначаються видатки загального фонду на:

- оплату праці працівників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання медикаментів та перев'язувальних матеріалів;
- забезпечення продуктами харчування;
- оплату комунальних послуг та енергоносіїв;
- обслуговування державного (місцевого) боргу;
- поточні трансферти населенню;
- поточні трансферти місцевим бюджетам;
- підготовку кадрів вищими навчальними закладами I-IV рівнів акредитації;

- забезпечення осіб з інвалідністю технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення для індивідуального користування;

- фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки;

- роботи та заходи, що здійснюються на виконання Загальнодержавної програми зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, та роботи з посилення бар'єрних функцій зони відчуження;

- компенсацію процентів, сплачуваних банкам та/або іншим фінансовим установам за кредитами, отриманими громадянами на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла;

- заходи, пов'язані з обороноздатністю держави, що здійснюються за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету;

- здійснення розвідувальної діяльності;

- оплату послуг з охорони державних (комунальних) закладів культури;

- оплату енергосервісу;

- виплати за державними деривативами.

Отже, система видатків бюджету повинна відповідати потребам економічного розвитку та забезпечувати соціальну стабільність суспільства. Для України актуальною залишається проблема оптимізації видаткової частини бюджету в напрямках забезпечення виконання державою одночасно всіх функцій (політична, оборонна, правоохоронна, економічна, соціальна, культурна (духовна), екологічна, інформаційна) та їх фінансування.

6.5. Джерела формування та класифікація доходів бюджету

Для фінансування видатків бюджету держава повинна акумулювати відповідний розмір коштів. При цьому існує пряма залежність між розміром видаткової та дохідної частин бюджету, оскільки від розміру видатків залежить розмір доходів, що мають бути акумульовані в бюджеті.

Відповідно до статті 2 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 № 2456-VI, доходи бюджету – податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти,

плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ)¹¹⁴.

Визначення сутності категорії «доходи бюджету» повинно включати наступні складові: розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту; мета формування доходної частини бюджету – це виконання державою та органами місцевого самоврядування своїх функцій; законодавча врегульованість процесу формування доходів бюджету. Таким чином, доходи бюджету – це частина фінансових ресурсів, що створюються в процесі перерозподілу валового внутрішнього продукту й зосереджуються в бюджеті на основі правових норм для виконання державою (місцевим самоврядуванням) своїх функцій.

Доходи бюджету можна класифікувати за такими ознаками:

I. *За рівнями бюджетної системи* – доходи, які зараховуються до державного бюджету; доходи, які зараховуються до місцевих бюджетів. До доходів Державного бюджету України включається військовий збір, податок на додану вартість, акцизний податок, ввізне мито, вивізне мито, єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України, портовий (адміністративний) збір та частина податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб, рентної плати, екологічного податку, чистого прибутку (доходу) державних унітарних підприємств та їх об'єднань тощо. Розподіл доходів між місцевими бюджетами наведений у п. 9.2.

II. *За групами, підгрупами та видами* – податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом та трансферти (відповідно до статті 9 Бюджетного кодексу України від 08.07.2010 № 2456-VI¹¹⁵ та Наказу Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» від 14.01.2011 № 11¹¹⁶).

III. *За періодичністю зарахування* – систематичні та разові доходи. До систематичних доходів належать більшість податкових та неподаткових надходжень, до разових – доходи від операцій з капіталом та трансферти.

IV. *За змістом* – доходи загального фонду бюджету та доходи спеціального фонду бюджету. Джерелами формування доходів спеціального фонду Державного бюджету України є акцизний

¹¹⁴ Бюджетний кодекс України від 8.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-171>

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Про бюджетну класифікацію: Наказ Міністерства фінансів України 14.01.2011 № 11. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11>

податок з вироблених в Україні та з ввезених на митну територію України пального і транспортних засобів; ввізне мито на нафтопродукти і транспортні засоби та шини до них; судовий збір та надходження від звернення застави у дохід держави; плата за проїзд автомобільними дорогами транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, вагові або габаритні параметри яких перевищують нормативні; екологічний податок, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або за тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк; власні надходження бюджетних установ та надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву; надходження в рамках програм допомоги Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ тощо.

До надходжень спеціального фонду місцевих бюджетів належать: надходження бюджету розвитку місцевих бюджетів; кошти від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва; концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності, які мають цільове спрямування; частина екологічного податку, відрахування частини вартості питної води суб'єктами підприємницької діяльності, які здійснюють реалізацію питної води через системи централізованого водопостачання з відхиленням від відповідних стандартів, що зараховуються до бюджетів міст, селищ та сіл, бюджетів об'єднаних територіальних громад; власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок відповідного місцевого бюджету; субвенції, що надаються з інших бюджетів за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду таких бюджетів; надходження в рамках програм допомоги і грантів Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ.

V. *За методами формування* бюджету доходи бувають від прямого вилучення доходів з державного сектору економіки; від державних угідь, майна і послуг; від перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб за допомогою податків.

VI. *За джерелами формування* – зовнішні і внутрішні. Формування зовнішніх доходів бюджету відбувається за рахунок надходжень від міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів, а внутрішніх – від перерозподілу фінансових ресурсів у межах держави.

Наказ Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію» від 14.01.2011 № 11 визначає поділ доходів бюджету для ведення аналітичного обліку надходжень до державного та місцевих бюджетів за такими розділами:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій з капіталом;
- 4) трансферти¹¹⁷.

Динаміка та структура доходів Зведеного бюджету України наведені у табл. 6.4.

Податковими надходженнями визнаються встановлені законами України про оподаткування загальнодержавні податки і збори та місцеві податки і збори. За допомогою податкових надходжень формується близько 80 % доходів Зведеного бюджету України, що підтверджує їх пріоритетність серед інших джерел формування доходів бюджету. Структурні зміни у складі доходів бюджету у 2016-2017 рр. свідчать про збільшення частки податкових надходжень (83,13 % у 2016 р. та 81,43 % у 2017 р. проти 77,85 % у 2015 р.) з одночасним зменшенням неподаткових надходжень (15,20 % у 2017 р. проти 21,50 % у 2015 р.). Незначні коливання частки мали місце щодо доходів від операцій з капіталом, трансфертів, цільових фондів, проте відносний показник не перевищував одного відсотка.

Податкові надходження відповідно до бюджетної класифікації згруповані у дев'ять груп: податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості; податки на власність; рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів; внутрішні податки на товари та послуги; податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції; окремі податки і збори, що зараховуються до місцевих бюджетів; збори на паливно-енергетичні ресурси; місцеві податки; інші податки та збори.

Неподаткові надходження акумулюються у дохідній частині бюджету, доповнюючи податкові та інші надходження. Основна відмінність від податків полягає в іншому методі формування. Якщо податкові надходження формуються на основі перерозподілу частини доходів фізичних та юридичних осіб, частини витрат на споживання на користь держави, то неподаткові надходження формуються від продуктивної діяльності держави та від надання нею послуг.

¹¹⁷ Про бюджетну класифікацію: Наказ Міністерства фінансів України 14.01.2011 № 11. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-11>

**ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА ДОХОДІВ ЗВЕДЕНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ
У 2013-2017 РР.¹¹⁸**

	2013		2014		2015		2016		2017	
	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку
Податкові надходження	353 968	79,94	367 512	80,58	507 636	77,85	650 787	83,13	828159	81,43
Неподаткові надходження	84 981	19,19	80 613	17,68	140 154	21,50	125 503	16,03	154552	15,20
Доходи від операцій з капіталом	1 637	0,37	2 016	0,44	1 800	0,28	1 594	0,20	2160	0,21
Трансферти	1 529	0,35	5 383	1,18	1 882	0,29	4 198	0,54	1631	0,16
Цільові фонди	673	0,15	544	0,12	559	0,09	783	0,10	30467	3,00
Всього	442789	100	456067	100	652030	100	782860	100	1016970	100

¹¹⁸ Побудовано за даними Державної казначейської служби України

Досвід формування неподаткових надходжень України свідчить про надходження дивідендів (доходу), нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна власність; кошти, що перераховуються Національним банком України відповідно до Закону України «Про Національний банк України»; плата за надання адміністративних послуг; судовий збір та власні надходження бюджетних установ.

Неподаткові надходження відповідно до бюджетної класифікації згруповані у три групи:

- 1) доходи від власності та підприємницької діяльності;
- 2) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності;
- 3) інші неподаткові надходження.

Доходи від операцій з капіталом – це друга група доходів бюджету після неподаткових надходжень, що формуються неподатковим методом. Формування доходів від операцій з капіталом відбувається у разі реалізації державного майна, запасів, землі чи нематеріальних активів.

Доходи від операцій з капіталом відповідно до бюджетної класифікації згруповані у чотири групи:

- 1) надходження від продажу основного капіталу;
- 2) надходження від реалізації державних запасів товарів;
- 3) кошти від продажу землі і нематеріальних активів;
- 4) податки на фінансові операції та операції з капіталом.

Трансферти – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Трансферти відповідно до бюджетної класифікації згруповані у три групи:

- 1) трансферти від органів державного управління;
- 2) трансферти від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ .

РОЗДІЛ 7 БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Теоретичні засади бюджетного дефіциту, його види

Протягом усієї історії розвитку, починаючи з давніх часів, держави стикалися з дефіцитом як явищем економічного життя – дефіцитом продуктів, дефіцитом ресурсів у казні правителя, дефіцитом бюджету. Його поглиблення призводило до зростання цін, збільшення податків, боргового ярма, знецінення грошей, і сформувало у свідомості людей стійке негативне сприйняття самого факту його існування. У ХХ ст. були обґрунтовані позитивні ефекти бюджетних дефіцитів, і це був один із факторів, який сприяв їх перетворенню на хронічне явище державних фінансів. У сучасному світі бюджетні дефіцити залишаються предметом бурхливих обговорень і дискусій, активно впливають на фіскальну політику національних урядів, є об'єктом міжнародного регулювання.

За своєю економічною сутністю *бюджетний дефіцит* – це сума перевищення видатків бюджету над його доходами. З точки зору *форми*, він є сальдовим показником з від'ємним значенням, який показує негативне співвідношення між бюджетними доходами і видатками.

Для кращого розуміння сутності бюджетного дефіциту доцільно порівняти два стани бюджету – збалансований і дефіцитний. *Збалансований бюджет* означає, що уряд покриває видатки бюджету за рахунок отриманих ним доходів. Коли виникає *від'ємне сальдо бюджету*, уряд повинен вирішити, чи приводити обсяги видатків у відповідність з обсягами доходів бюджету (тобто чи балансувати бюджет), чи шукати необхідні джерел покриття дефіциту. Економічний зміст бюджетного дефіциту полягає в тому, що в бюджеті недостатньо *доходів* для покриття загальної суми видатків бюджету. З іншого боку, невірним буде сказати, що бюджету не вистачає *грошей*. Насправді, йому бракує саме *доходів*.

За наявності бюджетного дефіциту уряд вдається до нарощування бюджетних ресурсів понад наявні доходи і використовує з цією метою, перш за все, державні запозичення. Тому за умов дефіцитного бюджету уряд має більше грошових ресурсів, ніж він отримав би за умови бюджетної збалансованості (рис.7.1).

Рис. 7.1. Співвідношення доходів і видатків у збалансованому і дефіцитному бюджетах

Фактично збалансований бюджет змушує уряд витратити кошти лише в межах отриманих бюджетом доходів, тоді як наявність бюджетного дефіциту дозволяє йому за рахунок особливих джерел (які не є доходами бюджету) акумулювати в бюджеті більше грошових ресурсів, а отже й витратити більше. Це фінансове явище називається експансією держави, тому що вона збільшує обсяги державного споживання. Як видно з рис. 7.1, видатки бюджету в умовах дефіциту більші за обсяг видатків збалансованого бюджету на суму, яка дорівнює джерелам покриття бюджетного дефіциту.

Факт існування бюджетного дефіциту характеризує *особливий стан державних фінансів*:

- бюджетний дефіцит означає, що уряд має недостатньо *доходів*, щоб покрити видатки бюджету;

- дефіцитний бюджет свідчить про те, що уряд звертається до специфічних джерел фінансових ресурсів, які покривають від'ємний розрив між доходами і видатками. Їх специфіка полягає у тому, що ці фінансові ресурси, хоча й надходять до бюджету, але не є його доходами;

- додаткові фінансові ресурси, які фінансують дефіцит бюджету, дозволяють збільшити частку державного споживання (поточного та інвестиційного) в національній економіці порівняно із ситуацією збалансованого бюджету;

- наявність бюджетного дефіциту говорить про те, що масштаби фінансової діяльності держави більші, ніж обсяг акумульованих у бюджеті доходів. Ця експансія відбувається завдяки джерелам фінансування дефіциту;

– фінансові можливості уряду покращуються завдяки існуванню бюджетного дефіциту. Якби уряд балансував бюджет, він змушений був би використовувати менший обсяг фінансових ресурсів або ж посилювати податковий тиск для адекватного фінансового забезпечення своєї діяльності. Дефіцит дозволяє не робити ні того, ні іншого;

– негативні наслідки розширення фінансових можливостей уряду за рахунок бюджетного дефіциту і джерел його фінансування полягають у зростанні державного боргу і боргових ризиків, зменшенні державного майна, накопиченні інфляційного потенціалу національної економіки, погіршенні сальдо платіжного балансу.

Отже, бюджетний дефіцит має позитивні і негативні аспекти, які можуть кількісно і якісно характеризувати стан державних фінансів.

Кількісні параметри бюджетного дефіциту зазвичай виражаються:

- 1) в абсолютних величинах – в грошових одиницях,
- 2) відносно валового внутрішнього продукту – у процентах.

Абсолютний розмір бюджетного дефіциту показує не тільки розмір перевищення видатків бюджету над його доходами, але й обсяг необхідних джерел для його покриття (табл. 7.1).

Дефіцит як частка ВВП свідчить, наскільки великим він є відносно річної економічної потужності національної економіки, а також демонструє масштаби експансії державного сектору у його співвідношенні з приватним сектором (рис. 7.2).

Розрахунок розміру бюджетного дефіциту не є питанням, на яке існує однозначна відповідь. *З одного боку*, загальна логіка розрахунку дефіциту досить проста – від суми доходів бюджету потрібно відняти суму його видатків. Дзеркальним відображенням цієї формули є сума джерел фінансування бюджетного дефіциту (без урахування обсягів платежів, спрямованих на погашення основної суми державного боргу).

$$S_B = Rev - Exp,$$

де S_B – це дефіцит або профіцит (сальдо бюджету); Rev – бюджетні доходи; Exp – бюджетні видатки.

$$S_B = Fin - D,$$

де Fin – це джерела фінансування бюджетного дефіциту; D – платежі на погашення основної суми державного боргу.

Таблиця 7.1

**ДЕФИЦИТ/ПРОФІЦИТ ЗВЕДЕНОГО, ДЕРЖАВНОГО ТА МІСЦЕВИХ
БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ У 1997-2016 РР., МЛН ГРН**

	Зведений бюджет України	в тому числі	
		держаний бюджет	місцеві бюджети
1997	-6 200,7	-6 303,0	102,3
1998	-2 279,9	-2 113,7	-166,1
1999	-1944,5	-1 965,3	20,8
2000	969,3	697,3	272,0
2001	-593,4	-680,7	87,3
2002	1 635,3	1 119,4	516,0
2003	-506,7	-1 043,1	536,4
2004	-11 009,0	-10 216,5	-792,5
2005	-7 806,3	-7 945,7	139,3
2006	-3 700,8	-3 776,6	75,8
2007	-7 701,7	-9 842,9	2 141,2
2008	-14 124,5	-12 502,0	-1 622,5
2009	-37 258,1	-35 517,2	-1 740,9
2010	-64 684,9	-64 265,5	-419,4
2011	-23 057,9	-23 557,6	499,7
2012	-50 785,7	-53 445,2	2 659,5
2013	-63 590,3	-64 706,7	1 116,4
2014	-72 030,5	-78 052,8	6 022,3
2015	-30 898,2	-45 167,5	14 269,3
2016	-54 813,9	-70 262,1	15 448,2

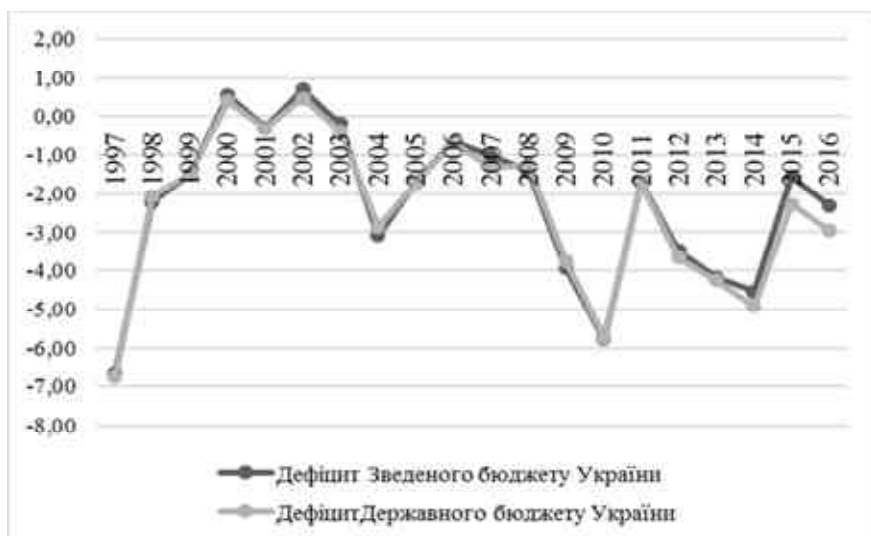

Рис. 7.2. Дефіцит/профіцит Зведеного та Державного бюджетів України у 1997-2016 рр., %

З іншого боку, самі доходи і видатки бюджету визначають порізному, що надалі спричинює відмінності в кількісних оцінках дефіциту. Можна назвати три підходи до їх визначення:

По-перше, бюджетні доходи і видатки визначаються, виходячи з даних бюджетного обліку та звітності. Основу для цього створює бюджетна класифікація, відповідно до якої відбувається планування бюджету, облік його виконання та формування бюджетної звітності.

По-друге, доходи і видатки бюджету можна поррахувати, виходячи із даних макроекономічного рахівництва — Системи національних рахунків. Макроекономічні рахунки укладаються на принципах, які відмінні від бюджетного обліку, а тому розміри доходів, видатків і сальдо бюджету будуть відрізнятися від аналогічних показників бюджетної звітності.

По-третє, окрім офіційної бюджетної класифікації та бюджетної звітності, а також макроекономічних рахунків, науковці та аналітики розробляють різноманітні аналітичні групування та класифікації доходів і видатків бюджету для проведення досліджень державних фінансів і макроекономіки в цілому. Результати розрахунку сальдо бюджету на основі аналітичних групувань дають відмінний від офіційних даних розмір дефіциту.

Особливості визначення розміру бюджетного дефіциту також зумовлені й вибором бази розрахунку. Залежно від виду бюджету (або бази розрахунку) можна визначити: а) дефіцит державного бюджету, б) дефіцит місцевого бюджету, в) дефіцит зведеного бюджету, г) дефіцит, визначений за аналітичним балансом.

Отже, бюджетний дефіцит можна розрахувати за кожним видом бюджету, який входить до складу бюджетної системи країни, а також за бюджетом, який не існує як окремий фінансовий фонд, а є аналітичною таблицею — балансом. Наприклад, такою аналітичною таблицею може бути зведений бюджет, зведений бюджет з урахуванням доходів і видатків позабюджетних фондів, баланс сектору загального державного управління (складається за даними Системи національних рахунків — СНР). Показники дефіциту, розраховані за вище названими бюджетами (аналітичними таблицями — балансами) корисні для макрофінансового аналізу стану уряду, результатів його політики, співвідношення урядового сектору економіки з іншими секторами. Крім того, аналітики можуть складати бюджет, показники якого скориговані відповідно до циклічних коливань економіки (вони дозволяють визначити, чи є дефіцит бюджету результатом циклічних коливань, чи, навпаки,

результатом ухвалених урядом рішень); бюджет, у якому доходи і видатки (і відповідно, бюджетний дефіцит) визначені не касовим методом, а методом нарахувань (такий показник краще характеризує реальний фінансовий стан бюджету, оскільки враховує взяті, але ще не виконані зобов'язання бюджету); бюджет, з дохідної частини якого виключені отримані урядом трансферти (демонструє, наскільки *власні* доходи, отримані урядом, покривають видатки бюджету). Розрахунок бюджетного дефіциту також може проводитися на основі інших бюджетів як аналітичних балансів.

Таким чином, не існує єдиного чи «правильного» розрахунку бюджетного дефіциту. Розмаїття показників бюджетного дефіциту збагачує макрофінансовий аналіз, оскільки дозволяє виявити різні сторони бюджетної розбалансованості.

Складність сфери державних фінансів та специфіка фіскальної політики держави зумовлюють багатогранність бюджетного дефіциту як фінансового явища. Він може бути викликаний різними причинами, набувати різної якості, виникати за різних соціально-економічних і політичних обставин, призводити до різних наслідків. Тому виділяють різні *види бюджетного дефіциту*.

1) Залежно від виду бюджету розрізняють дефіцит державного бюджету, дефіцит місцевого бюджету, дефіцит зведеного бюджету (для країн з федеративним устроєм – дефіцит федерального бюджету, дефіцит бюджету члена федерації, наприклад, бюджету штату).

2) Якщо у складі бюджету формуються окремі фонди, то відповідно можна говорити про сальдо кожного з них. Таким чином, видами бюджетного дефіциту будуть дефіцит загального фонду бюджету і дефіцит спеціального фонду бюджету; дефіцит поточного бюджету і дефіцит бюджету розвитку. Законодавство може затвердити вимогу щодо відсутності дефіциту за окремими фондами бюджету. Так, доброю практикою державного фінансового менеджменту є недопущення дефіциту поточного бюджету. Одночасно бюджет розвитку фактично завжди є дефіцитним, а фінансування його видатків здійснюється за рахунок державних запозичень. В Україні існує законодавча вимога щодо збалансованості спеціального фонду бюджету, щоб забезпечити витрачання коштів із заздалегідь визначеним цільовим призначенням виключно в межах цих надходжень.

3) Залежно від характеру виникнення розрізняють активний і пасивний бюджетний дефіцит. Цей підхід виходить із тієї ролі, в

якій опиняється держава, коли допускає бюджетний дефіцит. Активний дефіцит виникає тоді, коли уряд через збільшення видатків бюджету стимулює сукупний попит. При цьому фіскальна політика спрямовується як на сприяння зростанню сукупних інвестицій (через бюджетні капіталовкладення, політику прискореної амортизації), так і на стимулювання поточного споживання (зниження ставок податків, введення податкових пільг, свідоме нарощування поточних бюджетних видатків). Зазначені політичні заходи є дискреційними, а роль держави – активною.

Пасивний дефіцит – це дефіцит, що виникає як наслідок економічного спаду, зниження виробництва і зайнятості. Бюджетний дефіцит є результатом автоматичних змін, які відбуваються в макроекономічному середовищі, що призводять до падіння доходів економічних агентів та відповідно держави, а також до зростання соціальних трансфертів, які уряд змушений виплачувати через безробіття і зниження рівня життя.

Концепція активного й пасивного бюджетного дефіциту відіграє важливу роль в аналізі регульовальної ролі держави. На її основі можна дати оцінку політиці уряду, його вплив на вирішення проблем розвитку національної економіки. Активний бюджетний дефіцит завжди свідомо використовується державою як інструментом впливу — уряд спеціально створює його для активного впливу на економічну кон'юнктуру. Пасивний дефіцит є вимушеним: уряд має пристосовуватися і пасивно підпорядковуватися економічній динаміці.

4) Бюджетний дефіцит може бути запланованим (або очікуваним) та фактичним. Запланований бюджетний дефіцит щорічно затверджується парламентом у Законі про державний бюджет. Граничний розмір бюджетного дефіциту є одним із найважливіших показників, необхідних для складання проекту бюджету. Фактичний дефіцит визначається за даними звітів про виконання бюджету. При цьому може виявитися, що утворився незапланований бюджетний дефіцит (або неочікуваний).

Аналіз бюджетного дефіциту за запланованим і фактичним показниками дає можливість оцінити, наскільки якісним є бюджетне планування, а також ефективність системи виконання бюджету. Крім того, можна визначити вплив непередбачених на стадії планування бюджету змін економічної кон'юнктури, соціальних, політичних, природних, техногенних та інших чинників на виконання запланованих бюджетних показників.

5) За терміном дії бюджетний дефіцит може бути тимчасовим або постійним (хронічним). Оскільки історичний досвід підтверджує постійну схильність бюджетів до дефіцитів, сучасний державний фінансовий менеджмент застосовує різні інструменти жорсткого їх обмеження, змушуючи державу дотримуватися фінансової дисципліни. Найбільш дієвим на сьогодні вважається запровадження конституційної норми з вимогою до уряду балансувати бюджет держави.

6) За формою прояву розрізняють відкритий і прихований бюджетний дефіцит. Показники дефіциту, які відображаються у щорічному законі про бюджет, звітності про виконання бюджету та в бюджетній статистиці, характеризують відкритий бюджетний дефіцит. З іншого боку, уряд може затримувати фінансування запланованих у бюджеті призначень унаслідок недоотримання запланованих доходів. Таким чином, обсяг здійснених витратків буде меншим за заплановані обсяги, а розмір дефіциту – штучно заниженим. Крім того, недофінансування бюджетних установ (бюджетне фінансування на рівні, який нижчий, ніж реальні потреби на поточне утримання об'єктів фінансування) має такий самий ефект, і веде до штучного зниження обсягів бюджетних витратків, а отже й показує кращий розмір бюджетного дефіциту в офіційних документах. Таким чином, виникають підстави стверджувати, що уряд має прихований дефіцит бюджету. Оцінити його розміри можна на основі експертних оцінок.

7) Виникнення та поглиблення бюджетного дефіциту може бути зумовлене не тільки поточною фіскальною політикою, але й діями попередніх урядів. Якщо у минулому бюджет мав хронічний дефіцит, то доводилося позичати кошти для його покриття. У поточному періоді уряд змушений платити процентні платежі кредиторам. Ці витратки бюджету поглиблюють розмір дефіциту. Щоб зрозуміти вплив державного боргу (або, інакше кажучи, фіскальної політики попередніх періодів) на бюджетний баланс, розраховують первинний і операційний бюджетний дефіцит. Первинний дефіцит показує, яким був би бюджетний дефіцит за відсутності витрат на сплату процентів за державними борговими зобов'язаннями, і розраховується як різниця між доходами бюджету та його видатками, із загального обсягу яких виключено процентні платежі по державному боргу. Якщо уряд проводить політику, спрямовану на скорочення державного боргу, він має формувати у бюджеті первинний надлишок.

На основі первинного бюджетного дефіциту розраховується операційний дефіцит. З цією метою, сума процентних платежів кредиторам держави коригується на темпи інфляції. Це необхідно враховувати, оскільки у відносинах з кредиторами часто використовуються коригувальні коефіцієнти, які дають можливість компенсувати їм втрату вартості сум процентів унаслідок інфляції.

8) Залежно від зв'язку з економічним циклом виділяють циклічний і структурний бюджетний дефіцит. Ці показники дефіциту розраховуються для аналізу макроекономічної ситуації. Циклічний спад в економіці призводить до скорочення бюджетних доходів, унаслідок чого загострюється бюджетний дефіцит, який і називають циклічним. Щоб не допустити звуження сукупного попиту, уряд не скорочує видатки бюджету, а навіть може збільшити їх обсяги. Отже, фактичний дефіцит перевищить розмір циклічного дефіциту. Різниця між фактичним і циклічним показниками дефіциту показує розмір експансійного впливу бюджету (цей вплив називають циклічним ефектом бюджету).

Структурний бюджетний дефіцит – це показник, який розраховують як різницю між фактичними бюджетними видатками і потенційними доходами бюджету, які уряд міг би отримувати за чинних умов оподаткування при повній зайнятості ресурсів (перш за все, робочої сили).

Циклічно скориговані показники бюджетного дефіциту використовують для аналізу фіскальної політики уряду. Важливо, щоб вона була антициклічною, а не проциклічною. Наприклад, якщо відбувається економічне зростання, а уряд при цьому додатково стимулює економіку через зниження податків та збільшення бюджетного фінансування, це означає, що проводиться проциклічна фіскальна політика. Вона призведе до швидкого накопичення інфляційного потенціалу та перегріву економічної кон'юнктури. Натомість, коли економіка зростає, відповідальною політикою уряду буде стримування економіки (збільшення податкового тиску та зменшення видатків бюджету), щоб загальмувати перегрів економіки.

7.2. Причини виникнення та зростання бюджетного дефіциту

На бюджет держави та його збалансованість впливає значна кількість факторів макроекономічного середовища, соціальна та політична ситуація, якість державного управління і політика, яку проводить держава. Дефіцит може свідчити про дуже різні факти, наприклад, про низьку фінансову дисципліну уряду, про популістські заходи, схвалені парламентом, про складний стан національної економіки, про активну державну підтримку сукупного попиту, про масштабні програми стимулювання національної економіки тощо. Належне розуміння якості дефіциту потребує вивчення економічних, соціальних і політичних обставин, за яких відбувається його утворення та зростання.

До причин виникнення та поглиблення бюджетного дефіциту відносяться:

1) зростання ролі держави в суспільному розвитку, темпи якого відстають від її фіскальної спроможності;

2) стимулювальна бюджетно-податкова політика уряду, яка зумовлює появу активного бюджетного дефіциту;

3) економічна криза, що призводить до утворення дефіциту як результату дії автоматичних стабілізаторів;

4) боргова спіраль;

5) надзвичайні обставини; 6) старіння нації;

7) демократія;

8) корупція;

9) тіньова економіка.

На практиці, ці причини можуть діяти одночасно.

Зростання ролі держави в суспільному розвитку. Соціально-економічний розвиток призводить до зміни ролі держави в ньому. Наприкінці XIX ст. відбувалося швидке зростання економіки, що було в центрі уваги вчених-економістів. Економічний радник Отто фон Бісмарка, видатний учений А. Вагнер, аналізуючи статистичні дані, виявив тенденцію постійного зростання державних видатків і сформулював всесвітньо відому закономірність, яку нині називають законом Вагнера. Суть його у тому, що зі зростанням ВВП на душу населення відбувається постійне збільшення державних видатків. Спостерігаючи бурхливий розвиток промисловості, А. Вагнер зробив припущення, що за таких умов видатки бюджетів зростатимуть швидше (як абсолютно, так і відносно), ніж обсяги

виробництва і національні доходи. Отже, створюються об'єктивні передумови для хронічного бюджетного дефіциту.

Причини значного зростання бюджетних видатків А. Вагнер убачав як в економічному, так і в соціальному прогресі суспільства. Розвиток економіки викликає посилення нерівності, соціальних суперечностей та необхідність подолання цих проблем через правове врегулювання, суд, захист, підтримку правопорядку тощо; технологічні зміни у виробництві потребують масової освіти та масштабних капіталовкладень, у забезпеченні чого провідну роль відіграє держава; соціальний поступ і необхідність розвитку таких сфер, як охорона здоров'я, освіта, культура є об'єктивними вимогами суспільного розвитку, і їх фінансування здійснюється державою. Це була одна з перших спроб пояснити значне посилення державної активності. Дослідження А. Вагнера підтверджувалися висновками й інших учених того часу.

Не менш потужний вплив на розширення фінансового господарства держави у ХХ ст. справила гонка озброєнь, яка поглинала величезний обсяг національних доходів провідних країн світу. У часи холодної війни видатки на оборону, військово-промисловий комплекс, озброєння, військові ядерні й космічні програми тощо займали провідне місце в бюджетах промислово розвинутих країн світу. Радянські вчені серед основних причин бюджетного дефіциту капіталістичних країн називали саме масштабні військові видатки.

Загострення терористичної загрози, військових конфліктів, а також необхідність забезпечувати кібербезпеку на початку ХХІ ст. продовжують тиснути на бюджети держав фактично усіх країн світу, і не дозволяють скоротити масштаби державної діяльності.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що вище описані процеси свідчать про експансію держави, розширення її частки в національній економіці. При цьому фіскальні можливості уряду завжди обмежені, і, як зазначав А. Вагнер, відстають від темпів розширення державної активності. Це протиріччя є вагомою причиною формування бюджетних дефіцитів.

Стимулювальна бюджетно-податкова політика. Держава може свідомо ухвалювати бюджет з дефіцитом з метою стимулювання сукупного попиту, досягнення повної зайнятості, подолання кризових явищ, підтримки сукупної пропозиції, антициклічного регулювання тощо. Таким чином, дефіцит виступає активним інструментом фіскальної політики, що є

традиційним кейнсіанським підходом до бюджетно-податкової політики держави. Для досягнення зазначених вище цілей держава збільшує бюджетні видатки (як поточні, так і капітальні) і знижує податковий тиск. Ці заходи мають створити мультиплікаційний ефект (дія мультиплікатора інвестицій та мультиплікатора зайнятості). Одна з основних передумов успішної реалізації мультиплікаційного ефекту — наявність значно недовикористаних економічних ресурсів, а також високий рівень безробіття. Важливою є реакція приватного сектору на бюджетні дефіцити й активну фіскальну політику держави. Якщо підприємці не довіряють політиці уряду, вони можуть відреагувати на стимулювальні заходи через вивезення капіталу за кордон. Крім того, низькі стимули до виробничої діяльності (або інші чинники) можуть сприяти не розвитку національної економіки, а значному припливу імпорту. Це зведе нанівець зусилля держави щодо досягнення поставлених політичних цілей.

Свідомий бюджетний дефіцит, який планується урядом у рамках фіскальної політики, як уже зазначалося, називають активним. Він характеризує економічну політику кейнсіанського типу. Її проведення урядами провідних країн світу в післявоєнний період сприяло розробленню й упровадженню масштабних соціальних програм, трансфертних платежів, розвитку системи державних закупівель, широкому фінансуванню медичних та освітніх послуг, розвитку державних капіталовкладень.

Світова фінансова криза 2008 р. актуалізувала антикризові заходи кейнсіанського типу. Уряди провідних країн світу здійснювали масштабні програми бюджетної підтримки фінансового сектору (через прямі трансферти, бюджетні кредити, придбання акцій і т. п.) з метою недопущення його краху. Зростання безробіття також вимагає вжиття заходів щодо недопущення різкого звуження сукупного попиту. Головним джерелом фінансування цих заходів стали державні позики. Інакше кажучи, бюджетний дефіцит виявився основним інструментом досягнення стабілізації у процесі антикризового регулювання.

Економічна криза. Кризові явища в економіці, падіння ВВП або низький його рівень призводять до того, що держава не в змозі отримати достатньо доходів для виконання покладених на неї функцій. Оскільки видатки уряду є відносно сталими і не можуть бути довільно скорочені, у бюджеті виникає дефіцит. При цьому причини падіння ВВП можуть бути дуже різноманітними: циклічні економічні спади, структурна

розбалансованість економіки, внутрішні й зовнішні шоки, неефективне управління та невиважена державна політика тощо.

Державні фінанси існують не ізольовано, а тому зазнають впливу загальних соціально-економічних процесів, їх циклічних коливань. Автоматичні вбудовані стабілізатори – податки і бюджетні видатки – під час рецесії, коли скорочується виробництво і зростає безробіття, викликають, з одного боку, скорочення податкових надходжень, з другого – збільшення виплат на допомогу у зв'язку з безробіттям та інших бюджетних видатків. Тому бюджетний дефіцит, який виникає під час криз як результат автоматичної дії вбудованих стабілізаторів називають пасивним.

Яскравим прикладом впливу цілого комплексу негативних факторів на кризове падіння ВВП можуть бути країни пострадянського простору, де крах командно-адміністративної системи господарювання викликав надмірний бюджетний дефіцит. Низький рівень виробництва ВВП, який характерний нині для вітчизняної економіки, і в період відсутності криз не дає змоги акумулювати достатній обсяг бюджетних доходів, необхідний для належного виконання державою її функцій. Значний тіньовий сектор ще більше ускладнює ситуацію з бюджетними дефіцитами.

Боргова спіраль. Тривале існування бюджетного дефіциту призводить до постійного зростання державного боргу. Відповідно зростають витрати на сплату процентів кредиторам держави. У бюджетах багатьох країн світу державні видатки з обслуговування боргу перетворилися на вагому статтю бюджетних видатків, поглиблюючи негативну розбалансованість бюджету. Таким чином, причиною виникнення бюджетного дефіциту може бути сам бюджетний дефіцит, будучи задіяним у механізм боргової спіралі (рис. 7.2).

Боргова спіраль перетворює бюджетний дефіцит через обслуговування державного боргу на причину бюджетного дефіциту у такий спосіб: бюджетний дефіцит – державні запозичення – державний борг – платежі за боргом – бюджетний дефіцит.

Надзвичайні події. Стихійні лиха, техногенні аварії, екологічні катастрофи, військові конфлікти, тероризм призводять до бюджетних дефіцитів. Збільшення частоти виникнення надзвичайних подій, особливо природного характеру, та їх масштабні руйнівні наслідки об'єктивно потребують фінансування заходів з їх подолання. Обсяги страхових відшкодувань, які виплачують страхові компанії, далеко не вирішують усіх питань.

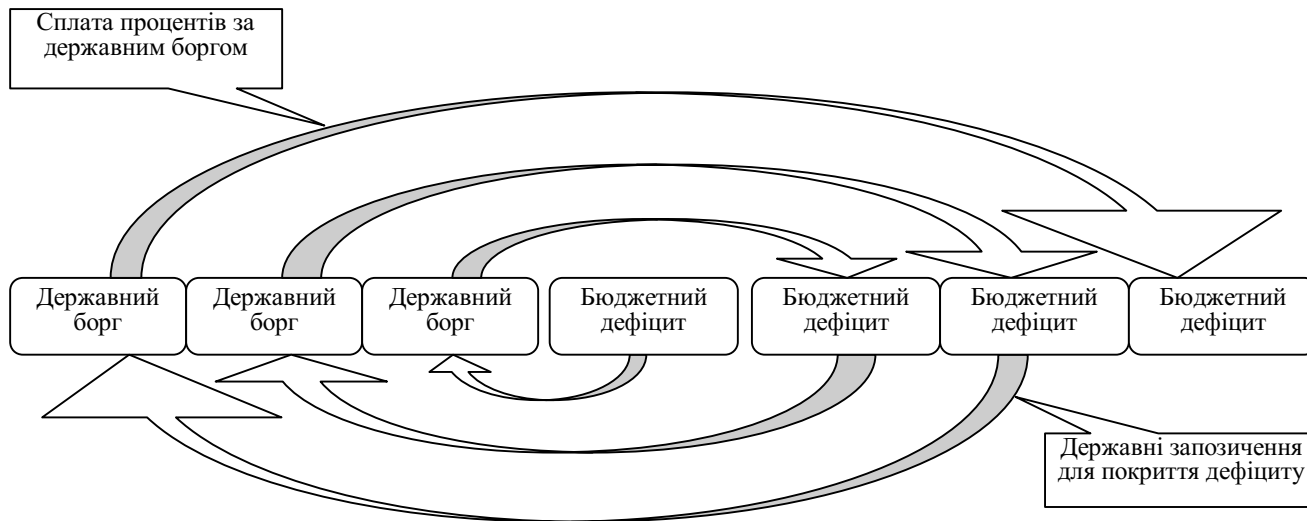

Рис 7.2. Боргова спіраль

Бюджетне фінансування стає головним джерелом ліквідації наслідків природних, техногенних та екологічних катаклізмів. Це викликає появу в бюджеті незапланованих значних видатків, а також може спричинити звуження дохідної бази, тобто веде до дефіциту бюджету.

Із закінченням холодної війни та розпадом СРСР з'явилася надія, що військові видатки в бюджетах провідних країн світу різко скоротяться, і це дасть можливість балансувати бюджет, але вона виявилася марною. Посилення напруження на міжнародній арені, соціальне невдоволення, заворушення, загроза тероризму і боротьба з ним сприяли збереженню військових видатків на надзвичайно високому рівні. Отже, ця причина бюджетного дефіциту продовжує існувати.

Старіння нації. У багатьох країнах світу одним із чинників дефіцитності бюджетів являються негативні демографічні процеси, пов'язані зі збільшенням частки людей пенсійного віку у структурі населення. Роль держави в сучасному суспільному розвитку надзвичайно вагома: вона бере на себе вирішення широкого кола питань з усіх сфер життєдіяльності суспільства, одне з найважливіших з них – соціальний захист і соціальне забезпечення. Тому під впливом розгортання процесів старіння нації, коли частка осіб пенсійного віку в структурі населення починає стрімко зростати, а частка працездатних осіб має стійку тенденцію до зниження, різко підвищується навантаження на державні фінанси, причому як на доходи, так і на видатки. З одного боку, старіння нації викликає зменшення дохідної бази бюджету, насамперед через податок на доходи фізичних осіб, який нині є одним з найбільших джерел податкових доходів. Надходження від цього податку скорочуються через зменшення кількості осіб працездатного віку. З другого боку, старіння нації посилює тиск на видаткову частину бюджету, що пов'язано з необхідністю фінансування дефіциту пенсійного бюджету, збільшенням програм соціальної допомоги у зв'язку зі старістю, підвищенням фінансування охорони здоров'я тощо. Вирішення всіх цих проблем ускладнюється тим, що пропозиції підвищення податків на фонд заробітної плати викликають суспільне невдоволення так само, як і бажання скоротити соціальні трансферти чи зменшити бюджетне фінансування соціальної сфери.

Негативний вплив процесів старіння нації прогнозувався досить давно. Розрахунки показували, що негативні зміни у віковій структурі населення загрожують масштабним зростанням

бюджетних дефіцитів і, зрештою, дефолтом державних фінансів. У зв'язку з цим провідні європейські країни розпочали розроблення програм реформування схем соціального страхування, а особливо державного пенсійного страхування, ще в 1980-х роках. Уся складність питання та низька ефективність вжитих заходів у контексті цих реформ проявилася внаслідок світової фінансової кризи. Старіння нації залишається однією з вагомих причин бюджетних дефіцитів. Зняти цей тягар можна було б через переорієнтацію на приватні схеми пенсійного забезпечення, але це ускладнюється серйозними ризиками, що особливо зросли під впливом світової фінансової кризи.

Демократія. В аналізі причин бюджетного дефіциту важливим є політичний аспект. В умовах демократії процедури голосування сприяють бюджетним дефіцитам. Розвиток демократії призвів до того, що політики, прагнучи бути переобраними на наступний термін або набути певної репутації і популярності, відстоюють прийняття популістських рішень у податково-бюджетній сфері. Вони спрямовані на зменшення рівня оподаткування і збільшення соціальних трансфертів та обсягу надання безоплатних державних послуг населенню. Крім того, відстоюючи інтереси великого капіталу, представники законодавчої влади можуть лобіювати надання податкових пільг, державних субсидій, гарантованих урядом кредитів, контрактів на виконання державних замовлень тощо, які не мають належного економічного підґрунтя. Видатний американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Б'юкенен розглядав дефіцит як засіб «купівлі» голосів виборців, оскільки досить легко добитися політичної підтримки через зростання державних видатків, не вдаючись при цьому до непопулярних заходів щодо збільшення податків. Усе це є вагомою причиною виникнення або поглиблення бюджетного дефіциту.

Корупція. Корумпований бюрократичний апарат держави, так само, як і його низький професійний рівень, призводять до прийняття неефективних рішень та управлінських дій у сфері бюджету, що стають причиною бюджетного дефіциту. Наприклад, можуть прийматися рішення щодо надання завищених обсягів бюджетного фінансування; фінансування державою проектів, здійснення яких є недостатньо обґрунтованим (необґрунтованим); вибору тих учасників тендеру на виконання державного замовлення або інвестиційного проекту, які представили не найкраще співвідношення «ціна–якість» тощо. Це призводить до неефективного використання бюджетних коштів,

завищення обсягу видатків бюджету, їх нераціональної структури, недоотримання бюджетом доходів і т. п.

Низька якість бюджетного планування та обґрунтування бюджетних показників може спричинити значні відхилення між запланованими і фактичними показниками бюджету та викликати появу неочікуваного бюджетного дефіциту. Відсутність належного наукового обґрунтування державної політики, неврахування наукових рекомендацій вітчизняних учених, які найкраще розуміють закономірності та специфіку національної економіки, зумовлює прийняття парламентом та урядом нормативних актів, політичних заходів, проектів, які можуть мати непередбачувані, у тому числі вкрай негативні, наслідки. Це все позначається на динаміці ВВП, від якої безпосередньо залежить динаміка бюджетного дефіциту.

Тіньова економіка. Значна частка тіньового сектору підриває дохідну базу функціонування держави і веде до зростання бюджетного дефіциту. Якщо уряд стримує дефіцит, то через недоотримання доходів самим бюджет, відбувається недостатнє фінансування установ, які утримуються за рахунок бюджету, і громадян, яким держава виплачує допомоги.

7.3. Шляхи мінімізації бюджетного дефіциту та джерела фінансування

У процесі управління бюджетом виникає необхідність, перш за все, зменшити розмір бюджетної розбалансованості. Після цього, той обсяг видатків, який не може бути покритий доходами бюджету (або, інакше кажучи, бюджетний дефіцит) має бути профінансований через залучення додаткових джерел понад наявні у бюджеті доходи.

Інструменти, які дозволяють зменшити розмір бюджетного дефіциту є досить обмеженими і зводяться до збільшення доходів та скорочення видатків бюджету. При цьому держава може вдаватися як до безпосереднього збільшення бюджетних доходів і скорочення видатків у поточному періоді, так і опосередковано цьому сприяти у рамках стратегії подолання бюджетного дефіциту.

По-перше, якщо проводиться політика, спрямована на стимулювання розвитку економіки, збільшення темпів зростання ВВП, збалансований галузевий і територіальний розвиток національної економіки, скорочення безробіття, то це неодмінно призведе до зростання доходів бюджету, перш за все, подат-

кових, а також до скорочення видатків, передусім на соціальні допомоги внаслідок зростання добробуту, виплат з безробіття, дотування підприємств, платежів по державному боргу.

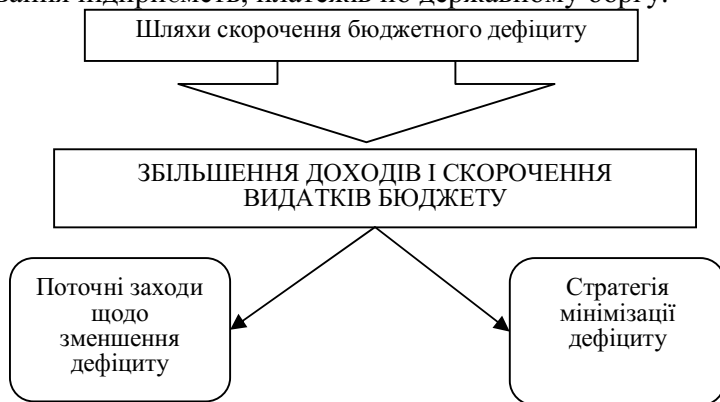

Рис 7.3. Шляхи скорочення бюджетного дефіциту

Таким чином, уряд у непрямий спосіб сприяє скороченню дефіциту бюджету через створення умов для розширення податкової бази та скорочення видатків бюджету. До заходів, які сприяють подоланню дефіциту також належать створення привабливого інвестиційного клімату, підвищення ефективності бюджетних видатків, підвищення якості державного управління, реформування державного сектору економіки тощо.

Описана стратегія боротьби з дефіцитом бюджету розрахована на перспективу, так як ефект від неї може з'явитися у середньо- і довгостроковому періоді. Крім того, у короткостроковому періоді вона може призвести навіть до поглиблення дефіциту. Так, наприклад, формування сприятливого інвестиційного клімату потребує зниження податкового тиску, а підвищення якості державного управління вимагає додаткових витрат, пов'язаних із реформуванням, що за інших рівних обставин, поглибить бюджетний дефіцит.

Важливим інструментом у стратегії боротьби із дефіцитом виступає контроль за рівнем державного боргу. Законодавче закріплення граничного рівня державного боргу змушує уряди обмежувати обсяги бюджетного дефіциту, для покриття якого проводяться державні запозичення.

По-друге, поточні заходи, які здатні в межах одного бюджетного року мінімізувати дефіцит або збалансувати бюджет, вимагають підвищення ставок існуючих податків, уведення

нових податків і зборів, скорочення видатків бюджету. Оскільки до найбільш вагомих бюджетних видатків належать виплати соціальних допомог та фінансування соціально-культурної сфери, то зазвичай саме вони підлягають скороченню. Крім того, уряди вдаються до зменшення дотування державних підприємств, звільнення зайнятих у державному секторі та обмеження розмірів заробітної плати у цьому секторі, підвищення пенсійного віку тощо, що дозволяє знизити навантаження на видаткову частину бюджету.

Для покращення показників балансу центрального (державного) бюджету уряд може передати повноваження на фінансування окремих видатків до бюджетів нижчого рівня (до місцевих бюджетів). Це не знижує дефіцит у державному секторі, але дозволяє покращити фінансові показники центрального уряду.

Окрім скорочення розмірів бюджетного дефіциту, на практиці використовуються інструменти, які не дозволяють урядам доволіно збільшувати дефіцит. До них належать секвестр видатків бюджету, принцип pay-as-you-go (PAYGO) та фіскальні правила.

Протягом бюджетного року у процесі виконання бюджету виникає необхідність забезпечити дотримання затвердженого граничного рівня бюджетного дефіциту. Найбільш відомим інструментом, який використовують для цього є бюджетний секвестр. Його виникнення пов'язане із федеральним бюджетом США, де у 1985 р. було прийнято закон про збалансований бюджет і надзвичайний контроль за дефіцитом, який широко відомий як закон Гремма–Рудмена–Холлінгза. Він передбачав, що якщо при виконанні бюджету перевищено граничний розмір запланованого показника бюджетного дефіциту через недоотримання запланованих доходів, то необхідно провести секвестр – скорочення усіх видатків бюджету пропорційно до обсягів недоотриманих доходів. Коли в законодавстві передбачено механізм секвестру, парламент у законі про бюджет затверджує перелік тих видатків, на які, виходячи з їх важливості, не поширюватиметься рішення про скорочення. До них, як правило, належать видатки на оплату праці зайнятих у бюджетному секторі, витрати бюджету на харчування і медикаменти, соціальні трансферти, видатки на обслуговування державного боргу та деякі інші.

При розробленні проекту бюджету та подальшому його обговоренні в парламенті політики можуть лобіювати рішення про зниження податків, надання податкових пільг, фінансування

нових державних програм, збільшення видатків на ті чи інші цілі. Все це напряму поглиблює бюджетний дефіцит і веде до необґрунтованих політичних рішень. Щоб бюджетна політика була обґрунтованою, держава має функціонувати в межах наявних бюджетних доходів із дотриманням граничних показників дефіциту. Для забезпечення цього при ухваленні бюджетних рішень може бути застосований так званий принцип PAVGO. Він означає, що будь-які пропозиції щодо скорочення доходів / збільшення видатків мають висуватися лише тоді, коли одночасно вноситься пропозиція до відповідного зменшення інших видатків бюджету / збільшення доходів.

Фіскальні правила представляють собою нормативно затверджені цільові обмеження, які встановлюються щодо бюджетних та боргових показників діяльності уряду, та які діють на постійній основі. Їх призначення полягає в обмеженні зростання масштабів державного сектору, раціоналізації ухвалених бюджетних рішень, а також забезпечення передбачуваності фіскальної політики держави. До фіскальних правил належить такі законодавчо затверджені граничні показники відносно ВВП як бюджетні видатки, бюджетний дефіцит, державний борг. Можна навести приклади фіскальних правил: Бюджетний кодекс України затвердив граничний розмір державного боргу на рівні 60 % ВВП; Маастрихтський договір встановив, що державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП, а бюджетний дефіцит – 3 % ВВП. Ознакою фіскальних правил є те, що вони не затверджуються щорічно, а діють на постійній основі. При ухваленні рішень про доходи і видатки бюджету та здійснення державних запозичень політики змушені дотримуватися законодавства і заданих фіскальними правилами рамок, які фактично обмежують бюджетну розбалансованість.

Якщо після заходів, спрямованих на збалансування бюджету, він залишається дефіцитним, тоді необхідно шукати джерела його фінансування (або джерела покриття дефіциту). Бюджетний дефіцит характеризує стан бюджету як фінансового фонду держави. З касової точки зору бюджет не може мати перевищення вихідних грошових потоків над вхідними. Тому, коли мова йде про бюджетний дефіцит (перевищення видатків над доходами), це означає, що той обсяг видатків, який не може бути покритий доходами бюджету має бути профінансований через залучення додаткових джерел понад наявні у бюджеті доходи. У зв'язку з цим, центральну роль при розгляді сутності бюджетного дефіциту та у практиці управління бюджетом

відіграє розуміння того, що саме є бюджетними доходами, з одного боку, та, з іншого боку, – які фінансові ресурси не належать до доходів, а є способом фінансування дефіциту.

Щоб розібратися з цим, необхідно звернутися до бюджетної класифікації, в якій існує чітке розмежування надходжень і доходів бюджету. Усі грошові ресурси, які надходять до бюджету – це бюджетні надходження. Їх загальний обсяг поділяється на доходи бюджету та інші надходження – джерела фінансування дефіциту. Виокремити доходи з усієї сукупності бюджетних надходжень можна на основі (1) критерію заборгованості та (2) критерію постійності:

1) якщо надходження коштів до бюджету відбувається на основі кредиту, тобто з'являється вимога повернення цих коштів, то вони не можуть бути доходами бюджету. Отже, зі складу доходів бюджету виключається весь обсяг державних запозичень, хоча вони й формують бюджетні ресурси;

2) якщо джерело формування бюджету має постійний характер, то отримані з нього кошти будуть формувати доходи бюджету. Наприклад, дарунки, отримані бюджетом трансферти, міжнародна допомога тощо мають разовий або тимчасовий характер, а тому відповідно до критерію постійності, такі кошти не варто класифікувати як доходи бюджету.

У бюджетній практиці для визначення того, що включати до складу доходів бюджету, орієнтуються на критерій заборгованості, тоді як критерій постійності застосовують переважно для аналітичних групувань. У фінансовому плані (бюджеті) надходження, які не є доходами бюджету, розглядаються як джерела фінансування дефіциту і записуються окремо – «нижче лінії», яка розмежовує доходи і фінансування бюджету. Тут же вказуються платежі на погашення державного боргу.

До складу джерел фінансування бюджетного дефіциту звичайно належать:

- внутрішні й зовнішні запозичення,
- приватизаційні надходження,
- надходження від грошової емісії,
- інші джерела (наприклад, зменшення вільного залишку готівки за бюджетом, залучення коштів із депозитних рахунків уряду, кошти від продажу цінних паперів, що перебувають у власності уряду).

Грошова емісія як джерело фінансування бюджетного дефіциту заборонена законодавством більшості країн світу, оскільки має потужний інфляційний вплив на економіку. У

розвинутих країнах взаємовідносини між центральними банками і урядом набули такого розвитку, що перші є реально незалежними органами, тому грошова емісія часто розглядається не як функція уряду, а як функція органів грошово-кредитного регулювання (центрального банку). Фактично це виводить надходження від грошової емісії з безпосереднього підпорядкування бюджету. Але уряд може позичати кошти у центрального банку, і таким чином у непрямий спосіб залучати емісійні ресурси до бюджету. З цієї причини в більшості країн законодавчо заборонене пряме кредитування уряду центральним банком країни, а також придбання ним на первинному ринку державних цінних паперів, емітованих національним урядом.

Інша ситуація складається в країнах з ринками, що формуються, де непоодинокими є випадки прямого фінансування бюджету з боку центральних банків. Крім того, уряд може «передавати» у прихованій формі частину своїх бюджетних доходів і видатків центральним банкам. Наприклад, центральні банки можуть надавати за деякими державними програмами кредити на пільгових умовах за рахунок своїх резервів. Операції такого роду мають відкрито відбиватися відображаються в бюджеті у складі видатків, а отже, і позначатися на розмірі бюджетного дефіциту. Якщо цього не відбувається, то показник дефіциту буде заниженим, а центральний банк виявиться задіяним у квазібюджетній діяльності (це діяльність, пов'язана з виконанням операцій, які аналогічні по суті справляння податків або ж наданню субсидій, але які не відбиваються відображаються в бюджеті, а здійснюються за рахунок інших суб'єктів, переважно центрального банку). Завдяки квазібюджетним операціям уряд має можливість знизити у прихованій формі свої потреби у запозиченнях.

Поширеною практикою останніх десятиліть стало здійснення приватизації державного майна. Надходження від реалізації матеріальних активів, які належать державі, традиційно були бюджетними доходами. Проте, ураховуючи, що уряд втрачає свої активи (тобто стає біднішим), а також беручи до уваги масштабність і разовий характер надходжень від приватизації, традиційно розрахований бюджетний дефіцит неадекватно відбиватиме потреби у запозиченнях. Тому грошові ресурси, отримані бюджетом у результаті реалізації державного майна, дедалі частіше розглядають як джерела фінансування дефіциту, а не як бюджетні доходи.

Звичайно наймасштабнішим джерелом фінансування бюджетного дефіциту є державні запозичення – внутрішні й зовнішні. Кредиторами держави на внутрішньому ринку виступають, перш за все, банки, страхові компанії, інвестиційні фонди, які купують державні цінні папери. Крім того, уряд може продавати цінні папери напряму громадянам. До зовнішніх кредиторів належать іноземні банки, страхові компанії, інвестиційні фонди, іноземні уряди, міжнародні валютно-фінансові організації.

Основним інструментом залучення запозичень до бюджету виступають облігаційні позики – позики, які здійснюються через емісію та розміщення на фінансових ринках державних цінних паперів. У випадку, коли на цінні папери уряду немає попиту на ринку, то їх купує центральний банк (якщо це не заборонене законодавством). Коли держава має проблеми з виходом на фінансові ринки, або якщо національний фінансовий ринок є нерозвиненим, тоді важливим джерелом фінансування бюджетного дефіциту є позики, отримані від іноземних донорів (урядів інших країн та міжнародних фінансових організацій).

Постійне використання боргового методу формування бюджетних ресурсів і рефінансування боргу зумовили хронічний характер дефіцитів. Приблизно з кінця 1960-х років це призвело до виникнення ефекту самозростання державного боргу (боргової спіралі), коли потреба у коштах для обслуговування державного боргу змушує уряд звертатися до нових державних запозичень, тобто утворювати нові борги, а процентні платежі кредиторам стали однією з найбільш вагомих причин бюджетного дефіциту.

Відповідно до вітчизняного бюджетного законодавства для фінансування бюджетного дефіциту в Україні призначені насамперед державні внутрішні й зовнішні запозичення. При цьому емісійні кошти НБУ не можуть бути джерелом фінансування дефіциту або утворення профіциту.

7.4. Концептуальні підходи до бюджетного дефіциту у фінансовій політиці держави

Бюджетний дефіцит виступає одним із центральних показників, які характеризують стан державних фінансів, а також дозволяють оцінити бюджетно-податкову та боргову політику уряду. Науковці розробили різні підходи до бюджетного дефіциту у фінансовій політиці держави, більшість з яких застосовувалась на практиці.

Представники економічних шкіл та напрямів по-різному ставляться до дефіциту бюджету та управління ним. Досліджуючи еволюцію підходів до проблеми бюджетного дефіциту, насамперед варто згадати концепцію «здорових фінансів». Основу даної концепції становить положення про ефективність і самодостатність ринкових механізмів, необхідність мінімізації економічної ролі держави та запобігання її втручання в дію «невидимої руки» ринку. Саме тому прихильники «здорових фінансів» вимагали збалансованості доходів і видатків держави. А. Сміт, Д. Рікардо та інші класики політичної економії та їх послідовники наголошували на необхідності збалансованості бюджету, яка є свідченням «здорових фінансів» держави. Це означає, що уряд здійснює свою діяльність у межах доходів, вилучених з приватного сектору, не створює боргів, для обслуговування яких державі потрібно отримати ще більше доходів (податків), що негативно вплинуло б на накопичення капіталу (джерело багатства нації), а також він не вдається до грошової емісії, яка прямо загрожує знеціненню грошей.

Пізніше у зв'язку зі зміною ролі держави в суспільному розвитку та поглядів науковців на це питання, було обґрунтовано доцільність існування бюджетного дефіциту в межах бюджетних капіталовкладень. Цей підхід дістав назву «золотого правила» державних фінансів, згідно з яким бюджетний дефіцит не повинен перевищувати розміру бюджетних інвестицій. За таких умов держава сприяє зростанню капіталу в національній економіці та забезпечує свою платоспроможність у майбутньому, що необхідно для обслуговування та погашення державного боргу. «Золоте правило» державних фінансів і нині застосовується в сучасній бюджетній практиці. Хоча, як свідчить досвід, прив'язка бюджетного дефіциту до обсягів бюджетних інвестицій не забезпечує уряд від зростання дефіциту.

Перелом у ставленні науковців до бюджетного дефіциту відбувся завдяки кейнсіанській теорії. Видатний англійський економіст Дж.М. Кейнс розробив теоретичну концепцію, у якій проаналізував причини кризи надвиробництва та обґрунтував шляхи виходу з неї, спрямовані на досягнення ефективного сукупного попиту (коли сукупні заощадження дорівнюють сукупним інвестиціям). У центрі уваги Дж.М. Кейнса опинився бюджет держави. Головним інструментом боротьби з надвиробництвом, на його переконання, мало стати нарощування поточних і капітальних бюджетних видатків (фінансування суспільних робіт, збільшення виплат у зв'язку з безробіттям і

різних видів соціальної допомоги, державні закупівлі, бюджетні інвестиції тощо). Це збільшило б сукупний попит та створило б мультиплікаційний ефект, а прогресивна система оподаткування повинна була перешкоджати дії основного психологічного закону. Отже, бюджетний дефіцит, який неминуче виникає за умов такої політики, стає бажаним і позитивним явищем. Після подолання кризи Дж.М. Кейнс передбачав повернення до традиційної фінансової політики і до балансування бюджету.

Розглянуті пропозиції Дж.М. Кейнса мали статичний характер – стосувалися лише періоду кризи. Прихильники та послідовники науковця розвинули його теорію через пропагування ідеї проводити політику стимулювання сукупного попиту на постійній основі. Вони розробили низку теоретичних концепцій фіскальної політики уряду, невід’ємним елементом яких був бюджетний дефіцит. Серед них: концепція дефіцитного фінансування, функціональні фінанси, концепція циклічного балансування бюджету, концепція структурного бюджетного запасу, бюджет повної зайнятості.

Ідеї Дж.М. Кейнса розвинулися в концепцію дефіцитного фінансування, яка на кілька десятиліть стала основою відповідної політики (табл. 7.2). Її центральна ідея полягає в постійному (а не лише під час кризи) «накачуванні» сукупного попиту за допомогою збільшення видатків бюджету. Тому даний підхід також називають концепцією «бюджетного накачування». Мета політики дефіцитного фінансування — недопущення кризи надвиробництва через постійне забезпечення урядом достатнього платоспроможного попиту, а в кінцевому підсумку – досягнення повної зайнятості. Бюджетні видатки (і поточні, і капітальні) перетворюються при цьому на основний інструмент компенсації недостатнього рівня сукупного попиту, а їх фінансування опосередковується бюджетним дефіцитом, який покривається як державними запозиченнями, так і за допомогою сеньйоражу.

Фактично необмежене дефіцитне фінансування на практиці призводить до порушення законів грошового обігу, несе в собі значні інфляційні та боргові ризики, неконтрольоване розростання державного сектору. Тому така політика стала асоціюватися з безвідповідальною поведінкою уряду, а дана концепція потребувала уточнення та коригування. Інакше кажучи, необхідно було висунути додаткові ідеї, розробити принципи, правила, які допомогли б раціоналізувати фіскальну політику та обмежили б негативні ефекти, спричинені постійними бюджетними дефіцитами.

Таблиця 7.2

ПОЛІТИКА ДЕФІЦИТНОГО ФІНАНСУВАННЯ

Мета	Стимульовальний вплив на сукупний попит, максимальна зайнятість робочої сили і виробничих потужностей
Інструмент	бюджетні видатки
Джерело фінансування	бюджетні дефіцити, які покриваються через державні запозичення і грошову емісію
Механізм дії	через механізм мультиплікатора інвестицій та мультиплікатора зайнятості
Основні передумови застосування	<ul style="list-style-type: none"> • відносно закрыта ринкова економіка, • незайняті економічні ресурси, • вільне ринкове ціноутворення, • конкуренція (запобігання монопольному ціноутворенню)

Політика дефіцитного фінансування в сучасній глобалізованій економіці є малоефективною. Це пояснюється насамперед транснаціональною мобільністю факторів виробництва (робочої сили, капіталів) та особливостями функціонування плаваючих валютних курсів. Під їх впливом реакцією на дефіцитне фінансування може бути збільшення імпорту (а не зростання внутрішньої пропозиції), погіршення інфляційних очікувань, зростання боргових ризиків, відплив капіталів, погіршення курсу національної грошової одиниці.

На початку 1940-х років всесвітньо відомим економістом Абба Лернером була розроблена *концепція функціональних фінансів*. Її суть зводилася до ідеї функціонального підпорядкування фінансової політики держави двом головним завданням — підтримка цінової стабільності та забезпечення повної зайнятості. Уряд, розробляючи політичні заходи, не повинен зважати на бюджетний баланс (дефіцит/надлишок): якщо для досягнення двох зазначених вище цілей потрібний бюджетний дефіцит, то уряд має допускати його; а якщо потрібний бюджетний надлишок, то формувати профіцитний бюджет.

А. Лернер сформулював три закони функціональних фінансів:

1. Відповідальність уряду за досягнення базових завдань (повна зайнятість і стабільні ціни). Оподаткування здійснюється так, щоб запобігти інфляції. Бюджетний дефіцит при цьому не має значення, а просто є наслідком заходів, спрямованих на вирішення двох базових завдань.

2. Державні запозичення від приватного сектору необхідні лише для обмеження обсягу грошових ресурсів і витрат цього сектору. Таке завдання може виникнути, наприклад, якщо зростає інфляція.

3. Якщо бюджетний дефіцит не може бути покритий через запозичення приватних заощаджень, уряд мусить звертатися до грошової емісії, а будь-яке перевищення доходів над видатками бюджету має супроводжуватися або вилученням грошових ресурсів з обігу, або викупом державних боргових зобов'язань з метою поповнення грошових запасів приватного сектору.

Отже, закони функціональних фінансів фактично не установлюють жодних фінансових обмежень, які дисциплінували б поведінку як уряду, так і політиків.

На практиці виявилось, що одночасно досягти на кожній із фаз економічного циклу повної зайнятості та низької інфляції фактично неможливо. Зокрема, висока зайнятість робочої сили та виробничих потужностей зумовлює високі темпи зростання економіки, а отже й грошової маси, яка потрібна для обслуговування дедалі зростаючих потреб обігу. Унаслідок цього прагнення до повної зайнятості неминує супроводжуватися посиленням інфляції. Тому концепція функціональних фінансів реально не була втілена в державній фінансовій політиці, хоча до аналізу ідей А. Лернера постійно звертаються науковці, розглядаючи можливі позитивні ефекти від їх застосування.

Після другої Світової війни кейнсіанські ідеї широко застосовувалися на практиці фактично в усіх промислово розвинутих країнах і стали основою для виникнення та розвитку різноманітних теоретичних концепцій. У результаті бюджетні дефіцити стали вагомим інструментом фінансової політики і використовувалися для вирішення різнопланових завдань. Зокрема, вони зайняли важливе місце в теорії економічного зростання і в теорії циклічного регулювання економіки.

Учені-економісти, досліджуючи чинники економічного зростання, висунули припущення, що головним серед них є обсяг сукупних капіталовкладень (сума приватних і державних інвестицій). Ці погляди широко пропагувалися, зокрема представниками школи Харрода–Домара. У фінансовій політиці багатьох західних країн у 1950–1960-х років значного поширення набув капітальний бюджет, який формувався як окремий фонд у складі бюджету держави. Якщо видатки капітального бюджету спрямовуються на здійснення державних інвестицій, то джерелами його формування зазвичай виступають державні запозичення,

тобто даний бюджет є дефіцитним. Така практика наближує державні фінанси до економічних принципів функціонування приватної сфери: запозичення спрямовуються в розбудову капітальних активів, експлуатація яких має сприяти економічному зростанню, а також принести дохід, за рахунок якого обслуговуватиметься державний борг без підвищення податків. У цьому контексті бюджетні дефіцити стають складовим елементом механізму досягнення економічного зростання. З іншого боку, державні капіталовкладення переважно мають низьку рентабельність, або ж взагалі не окупаються, тому що їх призначення – побудувати і підтримувати в належному стані економічну та соціальну інфраструктуру (мости, дороги, будівлі соціального призначення – школи, поліклініки, бібліотеки тощо).

Важливим завданням фінансової політики західних країн у післявоєнний період було пом'якшення циклічних коливань. При проведенні антициклічної політики бюджетне сальдо показує, як впливає уряд на економічну активність. У різних країнах вироблені й застосовуються різні підходи до цієї проблеми, одним з них є *концепція циклічного балансування бюджету*.

Теорію економічного циклу розробляли вчені США, Західної Європи, Японії. Бюджет держави є річним фінансовим планом. Антициклічна політика вимагає його узгодження з фазами економічного циклу. Основна ідея полягає у згладжуванні пікових фаз циклу, в ідеалі — у вирівнюванні його траєкторії і досягненні поступового економічного зростання без спадів і без перегріву економічної кон'юнктури. Учені висловили припущення, що бюджет як потужний інструмент макрофінансового регулювання зданий впливати на економічний цикл, створюючи антициклічний вплив.

Всесвітньо відомий американський економіст Елвін Хансен (якого називали «американським Кейнсом») розробив механізм державних регулювальних антициклічних заходів, які поєднували вбудовані стабілізатори та дискреційні заходи й активно застосовувалися на практиці. Відповідно до них, на фазі піднесення уряд дискреційно має стримувати економічну кон'юнктуру через такі фіскальні інструменти, як підвищення податків і згортання програм бюджетного фінансування, скорочення виплат у зв'язку з безробіттям та інших видів соціальної допомоги. У такий спосіб у бюджеті має утворитися профіцит. На фазі спаду уряд повинен стимулювати економіку за допомогою зниження податків, збільшення бюджетного фінансування, нарощування державних закупівель, бюджетних

інвестицій, збільшення виплат у зв'язку з безробіттям та інших соціальних трансфертів. Безпосередній наслідок цих заходів – бюджетний дефіцит. В ідеальній моделі антициклічного регулювання сума бюджетних дефіцитів за роки піднесення має дорівнювати сумі бюджетних надлишків за період спаду (ідея стокгольмської економічної школи), але на практиці такого ніколи не досягається.

Отже, у межах концепції циклічного балансування бюджету сформувалася ідея накопичення профіцитів з метою їх використання в роки спаду для підтримання кон'юнктури (передусім через зниження податків) і/або для погашення державного боргу. Цей підхід дістав назву *концепції структурного бюджетного запасу*. Вона виявилася актуальною і в ХХІ ст. Так, наприклад, низка країн, які експортують природні ресурси, на тлі зростання світових цін на нафту почала свідомо формувати структурні бюджетні запаси (державний стабілізаційний фонд), які передбачено використовувати у несприятливі періоди розвитку та для вирішення найгостріших національних проблем.

Застосування циклічних концепцій на практиці спричинило чимало труднощів. По-перше, політики постійно виправдовували бюджетні дефіцити необхідністю впливу на економічний цикл, що посилювало хронічний характер дефіцитів. По-друге, бюджетна розбалансованість далеко не завжди сприяла тим цілям, заради яких були схвалені дефіцити, – вони часто виявлялися проциклічними. По-третє, незбіг тривалості та глибини економічного піднесення і спаду фактично унеможливило отримання однакової суми дефіцитів і профіцитів бюджету, тобто його балансування за цикл. По-четверте, жодна з циклічних бюджетних концепцій не визначила чітких критеріїв виокремлення фаз економічного циклу, що важливо, оскільки бюджетний план складається на рік, тоді як економічний цикл має більшу тривалість.

Нині актуальною для практики є ідея *циклічно нейтрального бюджету*. Вона полягає в тому, що будь-які заходи фінансової політики уряду, які стосуються бюджетних доходів і видатків, не повинні бути проциклічними. Антициклічний характер бюджетних дефіцитів отримує більш позитивні оцінки, а проциклічність засуджується. Зокрема, в ЄС проводиться постійний моніторинг податково-бюджетної політики країн-учасниць із застосуванням показника циклічно скоригованого бюджетного балансу. Порівнюючи його з фактичними

показниками бюджетного дефіциту/надлишку, можна судити про антициклічний/проциклічний характер політичних заходів та розмір фіскального імпульсу.

Один із найбільш відомих підходів до бюджетного дефіциту було вироблено в рамках *концепції бюджету повної зайнятості*. Вона почала розроблятися в США в кінці 1940-х років, а спроба її практичного втілення була здійснена в 1970-х роках. Бюджет повної зайнятості – це бюджет, що включає потенційний обсяг бюджетних доходів і відповідний їм обсяг видатків. Потенційні доходи бюджету – це доходи, які були б отримані в умовах функціонування економіки з повною зайнятістю ресурсів (робочої сили і виробничих потужностей). Вони розраховуються на основі потенційного ВВП (ВВП, який був би за повної зайнятості) і служать для обґрунтування розмірів видаткової частини бюджету. Ідея полягає в тому, що фактичні бюджетні видатки уряду мають здійснюватися на рівні потенційних доходів. Це сприятиме формуванню такого розміру сукупного попиту, який вимагатиме залучення до виробництва всіх вільних ресурсів. Якщо економічна система буде збалансованою (функціонуватиме за повної зайнятості), тоді і бюджет виявиться збалансованим. Таким чином, відповідно до цієї концепції бюджет здатний простимулювати економіку до рівня повної зайнятості, а бюджетний дефіцит є виправданим і діє як інструмент досягнення повної зайнятості.

Приблизно з початку 1970-х років провідні країни світу визнали необхідність щорічного збалансування бюджету. Насамперед це пояснювалося фінансовою нестабільністю, яка фактично повністю вийшла з-під державного контролю. Неокейнсіанські рецепти виявилися неефективними у боротьбі з галопуючою інфляцією, а некероване руйнування стабільності грошово-кредитної сфери загрожувало підірвати основи функціонування економіки. Крім того, видатки на обслуговування масштабного державного боргу, який утворився внаслідок хронічних бюджетних дефіцитів, стають найшвидше зростаючою й однією з найбільших статей центральних бюджетів провідних країн світу. Зважаючи на широку відкритість національних економік та інтегрованість фінансових ринків розвинутих країн у світовий фінансовий ринок, значний обсяг ресурсів спрямовується за кордон іноземним власникам зобов'язань національного уряду. Це, у свою чергу, поглиблює дефіцит платіжного балансу і послаблює національну валюту.

На початку 1980-х років західні політики і практики наголошували на тому, що національні уряди вже не можуть належно визначати ефективність своїх економічних заходів, оскільки у зв'язку з широкою відкритістю національних економік суспільне відтворення відбувається одночасно як усередині країни, так і за її межами. Якщо додатково збільшувати за рахунок бюджетного дефіциту платоспроможний попит населення, то в умовах відкритої економіки це призведе не до поживлення національного виробництва, а до зростання внутрішніх цін і до імпорту товарів, а бюджетне субсидування вітчизняних підприємств і компаній однаково сприятиме як внутрішньому інвестуванню, так і вивозу капіталу за кордон. І в першому, і в другому випадку відбудеться порушення рівноваги платіжного і торговельного балансу. У результаті складається ситуація, коли використання в окремій країні кейнсіанських рецептів регулювання економіки, а особливо некейнсіанських ідей забезпечення високих і стійких темпів економічного зростання через вплив на платоспроможний попит, стає неможливим.

Сьогодні провідні фінансисти – і теоретики, і практики – вважають бюджетний дефіцит звичайним явищем. Водночас його пов'язують з ризиками, передусім з державним боргом та інфляцією. Теоретичним обґрунтуванням фінансової політики з 1970-х років став неокласичний напрям економічної думки, з позицій якого бюджетний дефіцит розглядається виключно як негативне явище. Апологет неокласицизму лауреат Нобелівської премії, професор М. Фрідмен віддавав безумовну перевагу грошово-кредитному регулюванню економічного розвитку, і зведенню до мінімуму дискреційних бюджетно-податкових інструментів економічного регулювання. Монетаризм на декілька десятиліть визначив характер фінансової політики багатьох держав світу. Розбалансованість бюджету традиційно розглядається монетаристами як фактор прямого втручання держави в ринкову економіку, який викривлює дію ринкових механізмів і перешкоджає ефективному функціонуванню економічної системи. Сучасні макроекономічні дослідження доводять, що дефіцит бюджету через його зв'язок з державним боргом і відповідно борговими платежами негативно впливає на платоспроможність уряду у довгостроковому контексті, сприяє витісненню приватних інвестицій і погіршує економічні перспективи тривалого розвитку.

РОЗДІЛ 8

МІСЦЕВІ ФІНАНСИ, БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ

8.1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції

Підґрунтям правової та організаційної самостійності органів місцевого самоврядування є матеріальна і фінансова основи, до яких належать: рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

У Законі України «Про місцеве самоврядування України» є норми, що легітимізують фінансову незалежність місцевого самоврядування. Зокрема, до них належать:

- самостійність розробки, розгляду, затвердження і виконання місцевих бюджетів;

- встановлення місцевих податків і зборів та величини їх ставок у межах, визначених законодавством;

- здійснення місцевих запозичень та отримання позик місцевим бюджетам;

- передача коштів з відповідного місцевого бюджету до інших місцевих бюджетів;

- розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на депозитах;

- утворення цільових фондів, які є складовою спеціального фонду відповідного місцевого бюджету;

- розпорядження комунальною власністю;

- встановлення у порядку і в межах, визначених законодавством, тарифів на послуги, які надають підприємства та організації комунальної власності;

- право на створення комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ;

- виступати гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад.

Процес формування місцевих фінансів України супроводжується значними труднощами, пов'язаними з численними факторами. Один із них – необхідність ліквідації деформацій у фінансовій системі, що сформувалися в попередній період. Інший фактор, який стримує формування місцевих фінансів, – відсутність

сучасного управлінського досвіду організації фінансової системи, сформованого правового поля, політичної культури і традицій, без яких не можуть існувати фінанси місцевих органів влади.

Місцеві фінанси – це система формування, розподілу й використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них завдань і функцій. Фінанси місцевих органів влади як системи охоплюють кілька основних взаємопов'язаних структурних елементів. Це – видатки, доходи, способи їх формування, місцеві фінансові інститути, суб'єкти й об'єкти системи та відносини між суб'єктами системи, системою й іншими ланками фінансової системи держави.

Становлення фінансів місцевих органів влади в Україні є процесом становлення особливої системи фінансових відносин. Утвердження згаданих відносин безпосередньо пов'язане з діяльністю суб'єктів цих відносин. Головними суб'єктами таких відносин в Україні є система місцевого самоврядування та держава в особі її органів центральних органів влади (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України).

Об'єктами такої системи відносин є фінансові ресурси, які мобілізуються, розподіляються й використовуються місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій. Фінансові ресурси місцевих органів влади створюються як у фондовій, так і в не фондовій формах. Основними фінансовими фондами місцевих органів влади є місцеві бюджети, резервні, цільові фонди. Ресурси, що залучаються місцевими органами влади у вигляді банківських кредитів, перебувають у нефондовій формі.

Місцеві фінанси виконують такі функції:

– *розподільча функція* місцевих фінансів полягає в тому, що до фінансових ланок місцевих органів влади мобілізується значна частина валового внутрішнього продукту. Через них здійснюється розподіл і перерозподіл цієї частини валового внутрішнього продукту. Отже, місцеві фінанси є інструментом регулювання економічного й соціального розвитку держави.

– *фіскальна функція* дозволяє забезпечувати фінансовими ресурсами розв'язання завдань, покладених на місцеві органи влади. Місцеві органи влади мають право в межах чинного законодавства встановлювати місцеві податки та збори, надавати пільги зі сплати податків, що надходять до місцевих бюджетів.

– *соціально-економічна функція*. Місцеві фінанси є інструментом забезпечення економічного зростання країни. Вплив фінансів місцевих органів влади на економічне зростання здійснюється через капітальні витрати, діяльність на ринках позичкового капіталу, нерухомості, землі.

8.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів

Закономірністю функціонування місцевих фінансів є становлення системи самостійних місцевих бюджетів. Основну роль в цьому процесі відіграють доходи, видатки та способи, на основі яких вони формуються. Основу самостійності місцевого бюджету складають доходи.

Згідно зі статтею 64 Бюджетного кодексу України до *доходів загального фонду бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад* належать:

1) 60 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на відповідній території (крім території міст Києва та Севастополя);

1⁻¹) 40 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на території міста Києва та зараховується до бюджету міста Києва; 100 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на території міста Севастополя та зараховується до бюджету міста Севастополя;

2) 37 % рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування;

3) 45 % рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя користувачами води за місцем її забору;

4) 25 % рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату), що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;

4⁻¹) 2 % рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до районних

бюджетів за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

4⁻²) 3 % рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до бюджетів міст республіканського АРК та обласного значення, бюджетів об'єднаних територіальних громад за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

4⁻³) 5 % рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату), що зараховується до бюджетів міст республіканського АРК та обласного значення, бюджетів об'єднаних територіальних громад за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

5) плата за використання інших природних ресурсів, що зараховується до міських бюджетів міст Києва та Севастополя;

6) державне мито, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцем вчинення дій та видачі документів;

7) акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів, що зараховується до бюджетів об'єднаних територіальних громад, міських бюджетів;

8) 10 % податку на прибуток підприємств (крім податку на прибуток підприємств державної власності), який зараховується до бюджету міста Києва;

9) податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності;

10) податок на майно, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

11) єдиний податок, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

12) збір за місця для паркування транспортних засобів, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

13) туристичний збір, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

14) плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями, виконавчими органами відповідних місцевих рад, яка зараховується відповідно до районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування; інші доходи, що підлягають

зарахуванню до бюджетів об'єднаних територіальних громад, районних, міських бюджетів відповідно до законодавства.

Згідно зі Статтею 66 Бюджетного кодексу України до *доходів загального фонду бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів* належать:

1) 15 % податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) на відповідній території;

1⁻¹) 10 % податку на прибуток підприємств;

1⁻²) податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності;

3) 45 % рентної плати за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення), що зараховуються до бюджету АРК та обласних бюджетів користувачами води за місцем її забору;

4) 25 % рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату);

4⁻¹) 2 % рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до бюджету АРК, обласних бюджетів за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

5) плата за використання інших природних ресурсів, що зараховується до бюджету АРК та обласних бюджетів;

6) акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), що сплачується платниками, які зареєстровані в АРК, – до доходів бюджету АРК;

7) орендна плата за водні об'єкти (їх частини), що надаються в користування на умовах оренди Радою міністрів АРК, обласними державними адміністраціями, яка зараховується відповідно до бюджету АРК, обласних бюджетів;

8) частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до бюджету, у порядку, визначеному Верховною Радою АРК та обласними радами;

9) плата за розміщення тимчасово вільних коштів бюджету АРК та обласних бюджетів (крім коштів, отриманих вищими та професійно-технічними навчальними закладами від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих

за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право);

10) плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються Радою міністрів АРК, обласними державними адміністраціями, яка зараховується відповідно до бюджету АРК та обласних бюджетів;

11) плата за ліцензії та сертифікати, що зараховується до бюджету АРК та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;

12) плата за ліцензії на виробництво спирту етилового, коньячного і плодового, спирту етилового ректифікованого виноградного, спирту етилового ректифікованого плодового, спирту-сирцю виноградного, спирту-сирцю плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, що зараховується до бюджету АРК та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності;

13) плата за ліцензії на право роздрібною торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами, що зараховується до бюджету АРК та обласних бюджетів ліцензіатами за місцем здійснення діяльності; інші доходи, що підлягають зарахуванню до бюджету АРК та обласних бюджетів відповідно до законодавства.

Згідно зі статтею 69 Бюджетного кодексу України до *доходів загального фонду бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів* належать:

1) податок на прибуток підприємств та фінансових установ комунальної власності;

2) рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення; рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; рентна плата за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення; рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування);

3¹) 1% рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

3²) 5 % рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення (крім рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату), що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів;

4) податок на майно, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

5) єдиний податок, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

6) збір за місця для паркування транспортних засобів;

7) частина розміру плати за видачу ліцензії на провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей, яку встановлює Кабінет Міністрів України, яка сплачується ліцензіатами до бюджетів місцевого самоврядування за місцем розташування відповідного пункту розповсюдження державної лотереї;

8) частина чистого прибутку (доходу) комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до бюджету, у порядку, визначеному відповідними місцевими радами;

9) плата за розміщення тимчасово вільних коштів бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів;

10) плата за ліцензії на певні види господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних місцевих рад, яка зараховується до відповідного бюджету;

11) штрафні санкції за порушення законодавства про патентування;

12) адміністративні штрафи, що накладаються місцевими органами виконавчої влади та виконавчими органами місцевих рад або утвореними ними адміністративними комісіями;

13) штрафні санкції внаслідок невиконання укладених розпорядником бюджетних коштів договорів з суб'єктами господарювання на придбання товарів, робіт і послуг за рахунок коштів бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів;

14) надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності, засновником яких є міські (міст районного значення), селищні та сільські ради;

15) орендна плата за водні об'єкти (їх частини), що надаються в користування на умовах оренди місцевими радами, яка зараховується відповідно до бюджетів місцевого самоврядування;

16) акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів, що зараховується до бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів; інші доходи, що підлягають зарахуванню до бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів відповідно до законодавства.

Згідно зі статтею 69-1 Бюджетного кодексу України до *надходжень спеціального фонду місцевих бюджетів* належать:

1) надходження бюджету розвитку місцевих бюджетів;

2) кошти від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, що зараховуються у розмірі: 100 % – до бюджетів міст Києва та Севастополя, 25 % – до бюджету АРК та обласних бюджетів, 75 % – до бюджетів міст республіканського АРК та обласного значення, бюджетів об'єднаних територіальних громад, 15 % – до районних бюджетів, 60 % – до бюджетів міст районного значення, селищ і сіл;

3) концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності, які мають цільове спрямування;

4) 70 % грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності, в тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад – 50 %, обласних бюджетів та бюджету АРК – 20 %, бюджетів міст Києва та Севастополя – 70 %;

5) 55 % екологічного податку, у тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад – 25 %, обласних бюджетів та бюджету АРК – 30 %, бюджетів міст Києва та Севастополя – 55 %;

6) власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок відповідного місцевого бюджету;

7) цільові та добровільні внески підприємств, установ, організацій і громадян до республіканського АРК та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища;

8) надходження до цільових фондів, утворених Верховною Радою АРК та місцевими радами;

9) субвенції, що надаються з інших бюджетів за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду таких бюджетів;

10) повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів індивідуальним сільським забудовникам;

11) повернення кредитів, наданих з місцевих бюджетів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на

будівництво (реконструкцію) та придбання житла, а також пеня і відсотки за користування ними;

12) надходження в рамках програм допомоги і грантів ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ;

13) інші надходження, визначені законом про Державний бюджет України.

Статтею 82 Бюджетного кодексу України встановлено види видатків бюджетів:

1) видатки на забезпечення конституційного ладу, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, які не можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню;

2) видатки, які визначаються функціями держави і можуть бути передані на виконання місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їх виконання на основі принципу субсидіарності;

3) видатки на реалізацію прав та обов'язків місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України.

Перший вид видатків на здійснення повноважень та функцій, які відповідно до Конституції України закріплені за державою, виконуються безпосередньо органами законодавчої, виконавчої та судової влади, а також державними підприємствами, установами, організаціями та закладами, і не можуть бути передані на виконання органам місцевого самоврядування. Ці повноваження та функції є власними повноваженнями і функціями держави. Через те, що їх виконання не може бути передано органам місцевого самоврядування, видатки також не можуть бути передані до бюджетів відповідно органів місцевого самоврядування.

Другий вид видатків на здійснення повноважень, які виконуються місцевими державними адміністраціями на відповідній території. Окремі повноваження органів виконавчої влади також можуть передаватися законом органам місцевого самоврядування. При цьому держава зобов'язана фінансувати здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України.

Відповідно до принципу субсидіарності, органи, що надають послуги громадянам, мають бути максимально наближені до безпосередніх споживачів цих послуг. Додержуючись принципу субсидіарності, функції держави доцільно передавати на виконання органам влади місцевого самоврядування у випадках,

коли це дозволить покращити ефективність їх виконання, не збільшуючи при цьому обсягу необхідних для цього видатків. Вважається, що функції, які пов'язані з наданням населенню основних соціальних послуг (комунальні послуги, послуги дошкільної та загальної середньої освіти, первинної медичної допомоги тощо), найбільш якісно надають органи, максимально наближені до безпосереднього споживача таких послуг.

Повноваження та функції держави, які згідно із законодавством України передаються на виконання органам влади органам місцевого самоврядування, називаються делегованими державними повноваженнями.

Третій вид видатків на здійснення повноважень – це видатки, пов'язані з фінансуванням повноважень та функцій на реалізацію прав та обов'язків місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» такі повноваження називаються власними повноваженнями органів місцевого самоврядування. Виконання власних повноважень органів місцевого самоврядування може передаватися від одних органів місцевого самоврядування іншим за відповідним рішенням цих органів. Тому видатки на виконання власних повноважень органів місцевого самоврядування також можуть передаватися з одного місцевого бюджету до іншого.

Розмежування видів видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання гарантованих послуг та наближення їх до безпосереднього споживача (рис. 8.1).

Видатки першої групи здійснюються з бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ, міст та бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Видатки другої групи здійснюються з бюджетів міст обласного значення, а також районних бюджетів та бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Видатки третьої групи здійснюються з обласних бюджетів.

Статтею 89 Бюджетного кодексу України встановлено, що з бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад здійснюються видатки, які враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, на:

- 1) освіту:
 - а) дошкільну освіту;

Рис.8.1. Критерії розмежування видів видатків між місцевими бюджетами

б) загальну середню освіту: загальноосвітні навчальні заклади (у тому числі: загальноосвітні навчальні заклади усіх ступенів, спеціалізовані школи (школи-інтернати), ліцеї (ліцеї-інтернати), гімназії (гімназії-інтернати), колегіуми (колегіуми-інтернати), вечірні (змінні) школи; навчально-виховні комплекси;

в) навчальні заклади для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні навчальні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі будинки, навчально-реабілітаційні центри, дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї та сім'ї патронатних вихователів;

г) інші державні освітні програми;

г) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації державної та комунальної власності відповідно до програм соціально-економічного розвитку регіонів);

д) позашкільну освіту;

е) професійно-технічну освіту з бюджетів міст обласного значення - обласних центрів (на оплату послуг з підготовки кваліфікованих робітників на умовах регіонального замовлення у

професійно-технічних та інших навчальних закладах державної та/або комунальної власності, які розташовані на території зазначених міст);

2) охорону здоров'я:

а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарні широкого профілю, спеціалізовані медико-санітарні частини, пологові будинки, поліклініки і амбулаторії, загальні стоматологічні поліклініки, а також дільничні лікарні, медичні амбулаторії, фельдшерсько-акушерські та фельдшерські пункти, центри первинної медичної (медико-санітарної) допомоги);

б) програми медико-санітарної освіти (міські та районні центри здоров'я і заходи з санітарної освіти);

в) інші державні програми медичної та санітарної допомоги (територіальні медичні об'єднання, центри медичної статистики, автотіпідприємства санітарного транспорту, інші програми і заходи);

3) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) державні програми соціального забезпечення: притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг); центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів; центри професійної реабілітації інвалідів, компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги;

б) державні програми соціального захисту;

в) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

г) районні та міські програми і заходи щодо реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, у тому числі утримання та програми районних і міських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

4) державні культурно-освітні та театральні-видовищні програми (сільські, селищні та міські палаци і будинки культури, клуби, центри дозвілля, інші клубні заклади та бібліотеки; театри, районні (міські) бібліотеки або централізовані бібліотеки районної (міської) централізованої бібліотечної системи, музеї, виставки, палаци і будинки культури, школи естетичного виховання дітей, включаючи заклади та установи комунальної

власності, яким надано статус академічних, національних, зоопарки комунальної власності);

5) фізичну культуру і спорт: утримання та навчально-тренувальна робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів (крім шкіл обласного значення), заходи з фізичної культури і спорту та фінансова підтримка місцевих осередків всеукраїнських громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості і спортивних споруд місцевого значення.

У статті 90 Бюджетного кодексу розрізняються видатки, які здійснюються з обласних бюджетів і враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, – це видатки на:

1) освіту:

а) загальну середню освіту для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: спеціальні загальноосвітні навчальні заклади для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, загальноосвітні санаторні школи-інтернати; загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні навчальні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі будинки, навчально-реабілітаційні центри;

б) професійно-технічну освіту (на оплату послуг з підготовки кваліфікованих робітників на умовах регіонального замовлення у професійно-технічних та інших навчальних закладах державної та/або комунальної власності);

в) вищу освіту (на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів на умовах державного та/або регіонального замовлення у вищих навчальних закладах державної та/або комунальної власності);

г) післядипломну освіту (на оплату послуг з підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах регіонального замовлення);

г) позашкільну освіту (заходи і заклади національного, державного, обласного значення з позашкільної роботи з дітьми);

д) інші державні освітні програми;

2) охорону здоров'я:

а) консультативну амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарні обласного значення), центри екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, станції екстреної (швидкої) медичної допомоги;

б) спеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (спеціалізовані лікарні, поліклініки, включаючи

стоматологічні, центри, диспансери, госпіталі для ветеранів війни, будинки дитини, станції переливання крові);

в) санаторно-курортну допомогу (санаторії для хворих на туберкульоз, санаторії для дітей та підлітків, санаторії медичної реабілітації);

г) інші державні програми медичної та санітарної допомоги (медико-соціальні експертні комісії, бюро судмедекспертизи, центри медичної статистики, територіальні медичні об'єднання, автопідприємства санітарного транспорту, бази спецмедпостачання, центри здоров'я і заходи санітарної освіти, регіональні заходи з реалізації державних програм, інші програми і заходи);

3) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) державні програми соціального захисту та соціального забезпечення: виплати компенсації реабілітованим; дитячі будинки-інтернати; навчання та трудове влаштування інвалідів; будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів; будинки-інтернати для дітей-інвалідів; центри з нарахування та здійснення соціальних виплат; притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; пільгове медичне обслуговування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; компенсаційні виплати інвалідам на бензин (пальне), ремонт, техобслуговування автотранспорту та транспортне обслуговування, а також на встановлення телефонів інвалідам I і II груп; відшкодування витрат на поховання учасників бойових дій та інвалідів війни; центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центри професійної реабілітації інвалідів;

б) обласні програми і заходи з реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, в тому числі утримання та програми обласних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

в) інші державні соціальні програми;

4) культуру і мистецтво:

а) державні культурно-освітні програми (національні, державні, та обласні заповідники, бібліотеки, музеї та виставки, включаючи заклади та установи комунальної власності, яким надано статус національних);

б) державні театральні-видовищні програми (філармонії, художні, музичні колективи і ансамблі, театри, концертні і циркові організації, палаци, будинки культури, інші заклади національного, державного і обласного значення, інші заклади та

заходи в галузі мистецтва, включаючи заклади та установи комунальної власності, яким надано статус національних);

в) інші державні культурно-мистецькі програми;

5) фізичну культуру і спорт:

а) програми з розвитку фізичної культури і спорту (утримання та навчально-тренувальна робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів обласного значення, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів олімпійської підготовки, центрів фізичного здоров'я населення обласного значення, штатних спортивних команд резервного спорту, заходи з фізичної культури і спорту обласного значення, включаючи підготовку збірних команд регіону до участі у спортивних змаганнях державного рівня, фінансова підтримка обласних осередків всеукраїнських громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості і спортивних споруд обласного значення);

б) програми з розвитку фізичної культури, спорту, фізкультурно-спортивної реабілітації інвалідів (центри обласного значення з розвитку фізичної культури і спорту інвалідів, дитячо-юнацькі спортивні школи для інвалідів усіх типів; проведення заходів з фізкультурно-спортивної реабілітації інвалідів, навчально-тренувальних зборів і змагань обласного значення з фізичної культури і спорту інвалідів, підготовка збірних команд регіону до участі у спортивних змаганнях державного рівня);

б) програми природоохоронних заходів місцевого значення, заходи з проведення лабораторно-діагностичних, лікувально-профілактичних робіт, утримання ветеринарних лікарень та ветеринарних лабораторій, співфінансування (50 відсотків) проектів ліквідації підприємств вугільної і торфодобувної промисловості та витрат на утримання водовідливних комплексів у безпечному режимі, проекти реструктуризації та ліквідації об'єктів підприємств гірничої хімії, підземного видобутку залізної руди, консервації ртутного виробництва, утримання водовідливних комплексів.

До видатків пов'язаних з виконанням власних повноважень місцевого самоврядування, що можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів, та не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, згідно зі статтею 91 Бюджетного кодексу належать видатки на:

1) місцеву пожежну охорону;

2) муніципальні формування з охорони громадського порядку;

3) органи місцевого самоврядування;

4) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

б) місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення;

в) програми соціального захисту малозабезпеченої категорії учнів професійно-технічних навчальних закладів;

г) центри обліку та заклади соціального захисту для бездомних осіб, центри соціальної адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань;

г) компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремих категорій громадян;

д) компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги;

е) надання ветеранським організаціям фінансової підтримки та кредитування;

5) місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів;

6) культурно-мистецькі програми місцевого значення;

7) програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації;

8) місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту;

9) типове проектування, реставрацію та охорону пам'яток архітектури;

10) транспорт, дорожнє господарство:

а) регулювання цін (тарифів) на перевезення пасажирів у пасажирському транспорті за рішенням місцевого органу виконавчої влади та органу місцевого самоврядування відповідно до наданих повноважень;

б) експлуатацію дорожньої системи місцевого значення (у тому числі роботи, що проводяться спеціалізованими монтажно-експлуатаційними підрозділами);

в) будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах, а також капітальний та поточний ремонт вулиць і доріг населених пунктів та інших доріг, які є складовими автомобільних доріг державного значення (як співфінансування на договірних засадах);

11) заходи з організації рятування на водах;

12) обслуговування місцевого боргу;

13) програми природоохоронних заходів місцевого значення, заходи програм у сфері житлово-комунального господарства з будівництва та реконструкції водопровідних та каналізаційних очисних споруд, доочищення питної води, модернізації систем теплопостачання, заміни природного газу альтернативними видами палива, модернізації та ремонту ліфтового господарства, реконструкції та ремонту житлових будинків, оснащення житлового фонду будинковими засобами обліку енергоносіїв та споживання води, капітального ремонту, реконструкції, будівництва мереж зовнішнього освітлення вулиць, капітального ремонту гуртожитків, що передаються у власність територіальних громад, впровадження енергозберігаючих технологій;

14) управління комунальним майном;

15) регулювання земельних відносин;

16) заходи у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в межах повноважень, встановлених законом;

17) заходи та роботи з мобілізаційної підготовки місцевого значення;

18) проведення місцевих виборів у випадках, передбачених законом, та республіканських АРК і місцевих референдумів;

19) членські внески до асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань;

20) підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад та посадових осіб місцевого самоврядування;

21) інші програми, пов'язані з виконанням власних повноважень, затверджені відповідною місцевою радою.

Важливе значення для забезпечення самостійності місцевих бюджетів має порядок використання вільних бюджетних коштів, які утворюються в місцевих бюджетах на початок бюджетного року і не враховуються при затвердженні бюджету поточного року. Вони поєднують вільний залишок коштів, додатково одержані суми в процесі виконання бюджету, суми перевищення доходів над видатками. Вільні бюджетні кошти не можуть бути вилученими органами державної виконавчої влади вищого рівня. Вільні бюджетні кошти можуть використовуватися місцевими органами влади на господарські заходи, для надання бюджетних позичок, на придбання акцій або інших цінних паперів, на покриття дефіциту бюджету тощо.

8.3. Фінансове вирівнювання та міжбюджетні трансфerti

Основним завданням бюджетного вирівнювання є подолання вертикальних і горизонтальних фіскальних дисбалансів.

Під *вертикальними фіскальними дисбалансами* розуміють невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня публічної влади, регіонального або місцевого, і обсягами завдань та обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенції між центральною і владою публічних союзів різних рівнів. Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань, його усунути можна шляхом:

- центральна влада або вищого територіального рівня може взяти частину обов'язків із надання державних і громадських послуг і тим самим зменшити коло обов'язків того рівня влади, в якого виник вертикальний фіскальний дисбаланс;

- запровадження тим рівнем влади, який має вертикальний фіскальний дисбаланс, додаткових податків;

- передача центральною владою частини своїх податків територіальному рівню влади, що має такий дисбаланс;

- надання центральною владою грантів, субсидій та інших трансфертів.

Конкретний вибір шляху усунення вертикальних фіскальних дисбалансів визначається політикою бюджетного регулювання.

Горизонтальний фіскальний дисбаланс – це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць одного рівня обсягу завдань, котрі на них покладаються і що забезпечуються іншими територіальними одиницями цього рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс виникає тоді, коли одна або кілька територій того ж рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів. Ці дисбаланси можуть виникати й тому, що деякі території мають більші потреби, ніж інші. Ще однією причиною горизонтальних дисбалансів може бути більш висока вартість державних і громадських послуг у межах одних територій порівняно з іншими.

Головним інструментом горизонтального вирівнювання є спеціальні фонди вирівнювання. Кошти цих фондів у формі універ-

сальних трансфертів розподіляються між бюджетами публічних союзів згідно з певними критеріями потреб у коштах цих бюджетів.

Збалансування доходів і видатків бюджетів, фінансове вирівнювання бюджетної забезпеченості відповідних територій публічних союзів здійснюється за допомогою методів бюджетного регулювання. Вибір методів бюджетного регулювання залежить від того, яким чином розподілені доходи між рівнями бюджетної системи відповідно до повноважень між державною і владою публічних союзів різних рівнів.

У бюджетній практиці України використовуються два методи бюджетного регулювання:

– метод відсоткових відрахувань від загальнодержавних податків та доходів, які надходять на території місцевого бюджету;

– надання фінансової допомоги бюджетам у певній визначеній сумі (у вигляді міжбюджетних трансфертів).

Статтею 96 Бюджетного кодексу України визначено види міжбюджетних трансфертів. базова дотація; субвенції; реверсна дотація; додаткові дотації. Трансферти, що надаються з Державного бюджету України місцевим бюджетам наведені на рис. 8.2.

Порядок та умови надання субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам визначаються Кабінетом Міністрів України. У Державному бюджеті України затверджується обсяг міжбюджетних трансфертів окремо для кожного з відповідних місцевих бюджетів, якщо є підстави для надання та отримання відповідних міжбюджетних трансфертів.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності обласних бюджетів, визначено статтею 98 Бюджетного кодексу, здійснюється окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб з урахуванням таких параметрів:

- 1) кількість населення;
- 2) надходження податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб, за останній звітний бюджетний період;
- 3) індекси податкоспроможності відповідного обласного бюджету, що визначаються окремо за надходженнями податку на прибуток підприємств та податку на доходи фізичних осіб.

Індекс податкоспроможності відповідного обласного бюджету є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності такого бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх обласних бюджетах України у розрахунку на одну людину.

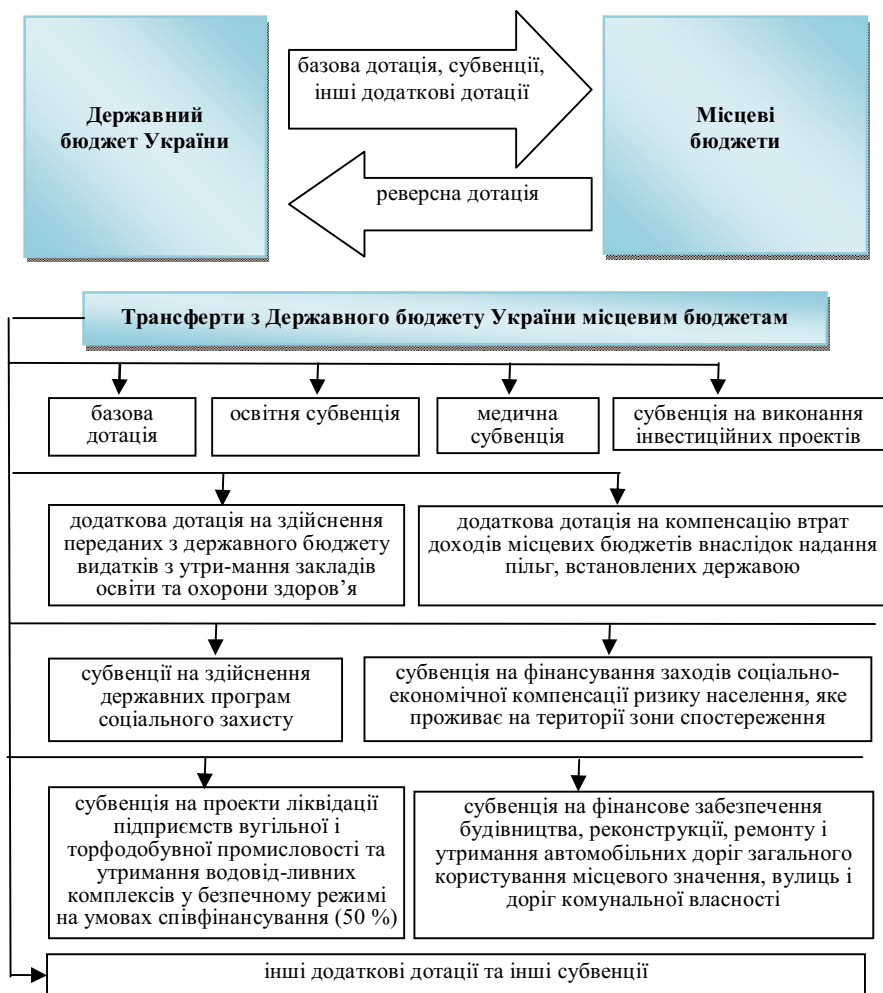

Рис. 8.2. Трансфери, що надаються з Державного бюджету України місцевим бюджетам

При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного обласного бюджету. Якщо значення індексу: в межах 0,9-1,1 – вирівнювання не здійснюється; менше 0,9 – надається базова дотація відповідному обласному бюджету в обсязі 80 % суми, необхідної для

досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9; більше 1,1 – передається реверсна дотація з відповідного обласного бюджету в обсязі 50 % суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності бюджетів міст обласного значення, об'єднаних територіальних громад, районних бюджетів, визначено статтею 99 Бюджетного кодексу, здійснюється з урахуванням таких параметрів:

- 1) кількість населення;
- 2) надходження податку на доходи фізичних осіб, за останній звітний бюджетний період;
- 3) індекс податкоспроможності відповідного бюджету.

Індекс податкоспроможності є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності зведеного бюджету міста обласного значення, об'єднаної територіальної громади, районного бюджету порівняно з аналогічним середнім показником по всіх зведених бюджетах міст обласного значення, районів і об'єднаних територіальних громад в Україні у розрахунку на одну людину. При здійсненні вирівнювання враховується значення індексу податкоспроможності відповідного бюджету. Якщо значення індексу: в межах 0,9-1,1 - вирівнювання не здійснюється; менше 0,9 - надається базова дотація відповідному бюджету в обсязі 80 % суми, необхідної для досягнення значення такого індексу забезпеченості відповідного бюджету 0,9; більше 1,1 - передається реверсна дотація з відповідного бюджету в обсязі 50 % суми, що перевищує значення такого індексу 1,1.

За даними табл. 8.1 можна визначити особливості горизонтального вирівнювання податкоспроможності обласних бюджетів. Лідерами за надходженнями податку на доходи фізичних осіб у 2015-2018 рр. були Дніпропетровська (індекси податкоспроможності за надходженнями податку на доходи фізичних осіб: 1,387–1,472), Запорізька (1,171–1,248), Полтавська (1,234–1,317) та Київська (1,281–1,387) області, частина податкових надходжень бюджетів вказаних областей передавалася до Державного бюджету України у вигляді реверсної дотації.

До регіонів, що мали фінансову самостійність та горизонтальне вирівнювання не здійснювалося належали Донецька, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Черкаська, Харківська області.

Таблиця 8.1

ІНДЕКСИ ПОДАТКОСПРОМОЖНОСТІ ОБЛАСНИХ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНИ

№ п/п	Найменування областей	Індекси податкоспроможності по податку на прибуток підприємств				Індекси податкоспроможності по податку на доходи фізичних осіб			
		2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
2	Вінницька	0,358	0,370	0,448	0,611	0,806	0,871	0,877	0,933
3	Волинська	0,344	0,156	0,485	0,638	0,636	0,694	0,710	0,757
4	Дніпропетровська	3,132	4,018	4,265	2,628	1,387	1,472	1,468	1,387
5	Донецька	1,709	2,209	1,233	0,924	1,474	1,118	1,181	0,997
6	Житомирська	0,412	0,327	0,369	0,424	0,780	0,863	0,860	0,904
7	Закарпатська	0,222	0,217	0,324	0,388	0,560	0,600	0,615	0,661
8	Запорізька	1,137	1,393	2,104	3,533	1,171	1,248	1,234	1,248
9	Івано-Франківська	0,503	0,143	0,254	0,435	0,627	0,658	0,635	0,670
10	Київська	1,187	0,993	0,927	1,299	1,281	1,360	1,370	1,387
11	Кіровоградська	0,262	0,359	0,303	0,448	0,899	1,003	0,954	1,000
12	Луганська	0,699	1,264	0,315	0,271	1,026	0,740	0,886	0,690
13	Львівська	0,643	0,762	0,657	0,920	0,878	0,940	0,953	0,989
14	Миколаївська	0,385	0,238	0,427	0,807	0,959	1,040	1,036	1,081
15	Одеська	0,822	0,780	1,005	1,294	1,002	1,057	1,055	1,070
16	Полтавська	2,332	0,799	0,836	0,691	1,234	1,279	1,281	1,317
17	Рівненська	0,239	0,256	0,291	0,288	0,738	0,767	0,754	0,762
18	Сумська	0,764	0,643	0,594	0,868	0,903	0,954	0,953	1,008
19	Тернопільська	0,631	0,759	0,216	0,271	0,594	0,624	0,636	0,663
20	Харківська	1,148	1,021	0,934	0,829	1,091	1,145	1,108	1,071
21	Херсонська	0,218	0,210	0,216	0,320	0,687	0,737	0,729	0,761
22	Хмельницька	0,251	0,383	0,377	0,280	0,761	0,830	0,820	0,854
23	Черкаська	0,434	0,438	0,526	0,748	0,880	0,943	0,902	0,933
24	Чернівецька	0,222	0,207	0,176	0,242	0,532	0,561	0,540	0,554
25	Чернігівська	0,391	0,264	0,413	0,351	0,805	0,891	0,898	0,925

Трансфертозалежними в Україні протягом досліджуваного періоду була половина обласних бюджетів, що свідчить про їх неспроможність забезпечити фінансування видаткової частини бюджету за допомогою податкових надходжень. Найменше значення індексу податкоспроможності по податку на доходи фізичних осіб було характерним для Чернівецької (0,532–0,561), Тернопільської (0,594–0,663), Закарпатської (0,560–0,661), Івано-Франківської (0,627–0,670), Волинської (0,636–0,757) та Херсонської (0,687–0,761) областей.

РОЗДІЛ 9 ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

9.1. Соціально-економічна сутність соціального страхування

Формування державної політики та законодавчо-нормативної бази з питань соціального страхування в різних країнах пройшли тривалий шлях становлення. У найбільш розвинутих капіталістичних країнах Європи – в Англії і Франції добровільне страхування одержало помітне поширення вже в середині XVIII ст. В Англії, зокрема, виникли так звані «дружні товариства», основним завданням яких була взаємодопомога у випадку різного роду нещасних випадків, через хвороби і смерть. Наприкінці XVIII і протягом першої половини XIX ст. професійні робочі союзи з'являються у всіх капіталістичних країнах Європи та Америки. Більшість дослідників пов'язують виникнення повноцінної системи обов'язкового державного соціального страхування в другій половині XIX ст. з діяльністю німецького канцлера Отто фон Бісмарка та прийняттям в Німеччині законів щодо соціального страхування населення.

В 70-ті роки XX ст. в більшості західних країн спостерігається швидкий ріст кількості соціальних програм, розширення кола застрахованих осіб, як результат, покращується якість і зростає набір допомоги з соціального страхування і забезпечення. Основні моделі соціального страхування, які наведені в табл. 9.1.

Таблиця 9.1

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

Модель соціального страхування	Сутність моделі
Соціально-демократична модель скандинавських країн	Держава бере на себе значну частку відповідальності за соціальне страхування населення
Неоліберальна модель (США)	Проблеми щодо соціального страхування між підприємцями і найманими працівниками розв'язуються переважно за участю профспілок
Неоконсервативна модель (Німеччина)	Базується на змішаному державно-приватному розв'язанні соціальних проблем (відповідальність окремого підприємця замінена системою обов'язкової колективної відповідальності під контролем держави)
Система Бевериджа (Англія, Ірландія)	Головним завданням держави є соціальне страхування мінімальних доходів громадян

Розглянувши ці моделі (табл. 9.1), можна дійти висновку, що система соціального страхування населення в Україні найбільшою мірою відповідає німецькій моделі. За сучасних умов розвитку економіки Україною було взято курс на зміцнення системи соціального захисту населення, а саме на: розширення та розвиток соціальної бази, підвищення соціальних стандартів життя працюючого населення, забезпечення гідного рівня життя пенсіонерів, інвалідів та безробітних.

У більшості європейських країн система соціального страхування є типовою, особливості полягають лише в організації і функціонуванні страхових систем – це розмір обов'язкових платежів на соціальне, пенсійне і медичне страхування, спосіб стягнення таких платежів і розподіл податкового навантаження між найманими працівниками та роботодавцями (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

ВИДИ ДОПОМОГ І ПОСЛУГ ІЗ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄС¹¹⁹

Види страхування	Види допомог і послуг
Пенсійне страхування Обов'язкове пенсійне страхування найманих працівників	Пенсії за віком Пенсії внаслідок професійної непридатності чи інвалідності Пенсії родичам померлого
Обов'язкове медичне страхування всіх категорій населення	Часткова оплата витрат на лікування та ліки Виплата коштів за лікарняними листками
Обов'язкове страхування від нещасного випадку всіх категорій населення	Оплата відновлення працездатності Пенсії у випадках нещасних випадків на виробництві Пенсії родичам померлого Допомога на поховання
Обов'язкове страхування з безробіття всіх найманих працівників	Допомога з безробіття Допомога при неповній зайнятості. Оплата внесків медичного і пенсійного страхування
Допомога сім'ям із дітьми	Допомога у зв'язку з народженням дитини Щомісячна допомога на кожну дитину
Соціальна допомога особам, які не у змозі забезпечити своє існування за рахунок власних трудових доходів, майна тощо і не користуються іншими видами соціальних послуг	Допомога на підтримку прийняттого життєвого рівня. Допомога в особливих життєвих ситуаціях

¹¹⁹ EU Social Security Coordination. URL: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=849>

Сучасна система соціального страхування в Україні за своїм змістом не є страховою в класичному розумінні, оскільки зберігає і виконує функції соціального забезпечення (допомоги) – розмір страхових внесків не узгоджується з рівнем соціального і професійного ризику, обсягом прав і гарантій страхувальників і застрахованих, має місце їх відчуженість від участі в управлінні фондами тощо.

На теперішній час соціальне страхування є результатом розвитку соціально-трудових відносин та важливим інструментом мінімізації соціальних ризиків, внаслідок чого відзначається такими особливостями: дана форма соціального захисту поширюється в основному на найманих працівників, для яких основним джерелом доходів є заробітна плата; основним його призначенням є регулювання соціальних ризиків, які об'єктивно стосуються всіх соціально-демографічних і професійних груп населення; фінансування соціального страхування тією чи іншою мірою здійснюється всіма основними соціальними партнерами – працівниками, підприємцями і державою, витрати яких із соціального страхування є суспільно необхідними для відтворення робочої сили й віднесення їх до собівартості продукції, що є визнанням неподаткового характеру цих витрат¹²⁰.

Окрім вищезазначеного, соціальне страхування не лише виконує компенсаторні функції актуалізації соціальних ризиків, тобто подолання несприятливих наслідків ризикової ситуації, але й функцію їх попередження. У цьому полягає основна відмінність соціального страхування від соціального забезпечення, яке надається тільки в несприятливих життєвих ситуаціях.

Зупинимося на з'ясуванні суті, принципів та ролі соціального страхування в Україні. Відповідно до статті 46 Конституції України¹²¹, громадяни мають право на соціальний захист. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями, громадянами, а також за рахунок бюджетних та

¹²⁰ Надрага В.І. Соціальне страхування в системі регулювання соціальних ризиків. *Вісник економічної науки України*. 2014. №2. С. 102.

¹²¹ Конституція України : прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

інших джерел, передбачених законом¹²². Воно ґрунтується на принципах, які наведені на рис 9.1.

Рис. 9.1. Принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України

Окрім принципів, соціальне страхування в Україні покликане виконувати такі функції:

– формування грошових фондів, з яких покриваються затрати, пов'язані з утриманням непрацездатних та осіб;

¹²² Юрій С. І., Шаварина М. П., Шаманська Н. В. Соціальне страхування: Підручник. К.: Кондор. 2004. С. 10.

- забезпечення певною мірою чисельності, структури трудових ресурсів;
- скорочення розриву в рівнях матеріального забезпечення працюючих та непрацюючих громадян;
- сприяння вирівнюванню життєвого рівня різних соціальних груп населення, не залучених до трудового процесу.

Необхідність соціального страхування зумовлена такими причинами:

- наявністю осіб, що, з огляду на певні обставини, не працюють, отже, не можуть за рахунок заробітної плати підтримувати своє життя;
- наявністю громадян, котрі є дієздатними, але не мають можливості реалізувати цю дієздатність.

Соціальне страхування можна собі уявити як соціальну систему, що ставить за мету створення загальнонаціональної організації взаємодопомоги обов'язкового характеру, яка зможе діяти досить ефективно лише в тому випадку, якщо вона буде всеосяжною як із погляду охоплення нею населення, так і з погляду покриття ризиків. Відповідно до законодавства України сформовані такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування (рис. 9.2).

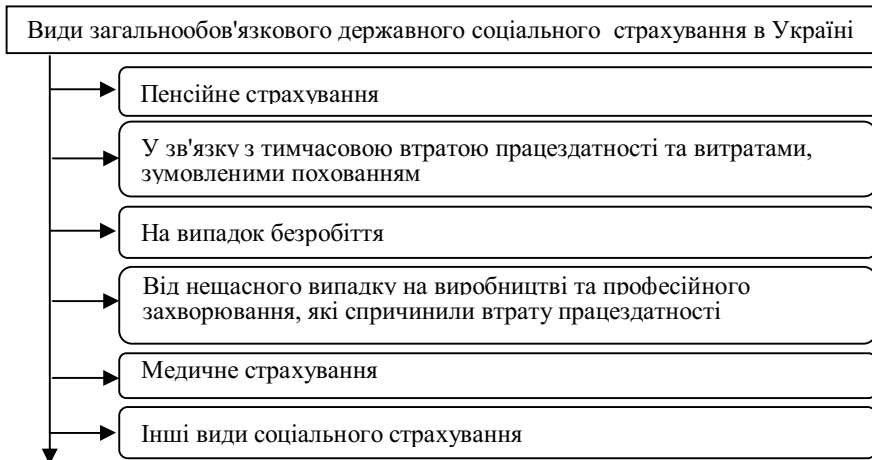

Рис. 9.2. Види загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні

9.2. Види та класифікація фондів цільового призначення

Державний цільовий фонд – форма перерозподілу та використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб із визначених джерел, які мають цільові призначення. В Україні під цільовими фондами розуміють фонди коштів, утворених поза державним бюджетом і місцевими бюджетами та призначені для реалізації конституційних прав громадян на пенсійне забезпечення, соціальне страхування, соціальне забезпечення у випадку безробіття, охорону здоров'я та медичну допомогу.

До державних цільових фондів в Україні належать:

- Державний картографо-геодезичний фонд України;
- Державний фонд винаходів України;
- Державний фонд дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України;
- Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву;
- Державний фонд фундаментальних досліджень;
- ДСБУ Аграрний фонд України;
- Пенсійний фонд України;
- Український культурний фонд;
- Український мовно-інформаційний фонд;
- Фонд гарантування вкладів фізичних осіб;
- Фонд державного майна України;
- Фонд соціального страхування України;
- Фонд сприяння зайнятості населення України;
- Державний інноваційний фонд України;
- Фонд соціального захисту інвалідів;
- Фонд охорони навколишнього природного середовища;
- Державний дорожній фонд, територіальні дорожні фонди;
- Фонд сприяння місцевому самоврядуванню в Україні;
- Фонд охорони праці;
- Фонд розвитку та захисту конкуренції;
- Фонд підтримки селянських (фермерських) господарств.

Цільові державні та місцеві фонди, відзначають науковці, характеризуються такими відмітними особливостями: вони створюються компетентними органами з чіткою метою, кошти використовуються тільки на встановлені законом цілі, формуються за рахунок податкових надходжень, спрямовуються відповідними компетентними органами влади.

Основні державні фонди України та їх напрями діяльності узагальнені в табл. 9.3.

Таблиця 9.3

ОСНОВНІ ДЕРЖАВНІ ФОНДИ УКРАЇНИ ТА ЇХ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Назва фонду	Напрями діяльності
1	2
Пенсійний фонд України	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до законів України; – призначає пенсії та готує документи для їх виплати; – контроль за правильним витрачанням коштів фонду; – участь у підготовці нормативних актів, спрямованих на удосконалення системи пенсійного забезпечення та підвищення розміру пенсій
Фонд соціального страхування	<ul style="list-style-type: none"> – здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням в Україні від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням; – провадить акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечує фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування
Фонд соціального захисту інвалідів	<ul style="list-style-type: none"> – реалізує в межах своєї компетенції заходів щодо забезпечення зайнятості та працевлаштування інвалідів; – виконує державні програми щодо соціального захисту інвалідів
Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву	<ul style="list-style-type: none"> – сприяє проведенню державної житлової політики; – надає пільгові довготермінові кредити молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла
Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню в Україні	<ul style="list-style-type: none"> – здійснює консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України з питань місцевого самоврядування, місцевого і регіонального розвитку; – вносить у встановленому порядку пропозиції щодо розвитку співробітництва з міжнародними організаціями з питань місцевого самоврядування тощо
Фонд гарантування вкладів фізичних осіб	<ul style="list-style-type: none"> – інвестує кошти в державні цінні папери України; – здійснює заходи щодо організації виплат відшкодувань за вкладами в разі прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку; – здійснює регулювання участі банків у системі гарантування вкладів фізичних осіб тощо

У державах світу формуються різні цільові фонди, які відображають специфічні риси фінансової системи цих країн. В Україні державні цільові фонди діляться на дві групи:

загальнодержавні й місцеві. Загальнодержавні цільові фонди – це фонди, які створюються на загальнодержавному рівні з метою фінансування державних програм. Фонди публічних союзів різних рівнів формуються органами публічного управління для забезпечення місцевих програм.

Загальнодержавні цільові фонди поділяються на дві групи. Першу утворюють *постійні фонди*, створення яких пов'язане з реалізацією певних функцій держави. Так, у реалізації соціальної функції особливу увагу приділяють соціальному страхуванню. У зв'язку з цим окремо створюються спеціальні фонди для гарантованого забезпечення соціального страхування. Другу групу становлять *тимчасові фонди*, які формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем розвитку суспільства. Вони створюються у разі конкретної потреби і після вирішення проблеми припиняють існування.

За критерієм відносин із державним бюджетом державні цільові фонди поділяються на бюджетні й позабюджетні. *Бюджетні цільові фонди – це фонди, які входять до складу державного бюджету, фінансування видатків яких здійснюється за рахунок коштів держбюджету*. При цьому частина фондів фінансується за рахунок загального фонду, інша частина – за рахунок спеціального фонду. Забезпечення видатків бюджетних державних цільових фондів зі спеціального фонду, як правило, має основою цільове надходження доходів.

Позабюджетні цільові фонди – це фонди, які не включаються до державного бюджету, мають самостійні джерела надходжень і здійснюють видатки незалежно від держбюджету.

Залежно від призначення, способів утворення та інших ознак *цільові фонди коштів* можуть бути класифіковані на декілька видів.

На думку О. П. Орлюк¹²³, за цільовим призначенням фонди можна поділити на соціальні, економічні, екологічні, галузеві. До соціальних фондів належать, зокрема, Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. До фондів, що мають у своїй природі соціально-економічну складову, можна зарахувати Фонд

¹²³ Орлюк О. П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2010. С. 340.

гарантування вкладів фізичних осіб¹²⁴, який виконує функції національної системи страхування вкладів.

До економічних фондів зараховують фонд підтримки підприємництва, фонд підтримки індивідуального житлового будівництва на селі, територіальні дорожні фонди, приватизаційні фонди. Дехто виділяє міжгалузеві фонди коштів держави та органів місцевого самоврядування.

Екологічним вважають Державний фонд охорони навколишнього природного середовища. Він фінансує природоохоронні та ресурсощадні заходи, що відповідають основним напрямам державної політики в галузі охорони довкілля; до його компетенції належить використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки; виконання заходів, спрямованих на запобігання забрудненню навколишнього природного середовища та його усунення.

За способом утворення розрізняють фонди, кошти яких включено до бюджету (Державний фонд зайнятості населення та ін.) і такі, що мають власне управління (Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування України, Державний спеціалізований фонд фінансування суспільних витрат на авіаційну діяльність тощо)¹²⁵.

За юридичною природою розрізняють цільові фонди, що створені згідно із законами (наприклад, створення Пенсійного фонду передбачено Законом України «Про пенсійне забезпечення»), і фонди, утворені на підставі нормативних актів, виданих на виконання вимог певного закону (наприклад, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню створений згідно з вимогами ст. 62 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та на підставі Указу Президента України).

Створення і діяльність цільових фондів регулюється відповідними законами та нормативно-правовими актами, прийнятими на виконання таких законів. Кошти, що мобілізуються до цільових фондів, необхідні державі як гарантія постійного та реального фінансового забезпечення фінансування певних потреб і завдань, що мають особливе значення і гарантуються законодавством, у першу чергу Конституцією України.

Система централізованих фінансових ресурсів держави в сучасному розвинутому соціально-ринковому світі

¹²⁴ Персональна сторінка Фонд у гарантування вкладів фізичних осіб. URL: <http://www.fg.org.ua/>

¹²⁵ Роль В. Ф., Сергієнко В. В., Попова С. М. Фінансове право : навч. посіб.. К. : Центр учбової літератури, 2011. С. 126.

характеризується створенням, разом із бюджетною системою, значної кількості позабюджетних фондів цільового призначення. Проблематика питань формування та функціонування цільових позабюджетних фондів держави є досить актуальною, що зумовлено пошуком додаткових шляхів та можливостей отримання фінансових ресурсів з метою повноцінного виконання загальносуспільних завдань і функцій.

Кожна система державних позабюджетних фондів цільового призначення в будь-якій країні є обов'язковим елементом централізованих фінансових ресурсів держави, характеризуючись специфікою за складом, особливостями формування доходів та фінансування видатків, здійснення іншої потенційно функціональної діяльності, чим визначається її суспільне значення.

9.3. Джерела формування фінансових ресурсів державних фондів і напрями фінансування

Державні цільові фонди формуються за рахунок надходжень, визначених законодавством. Доходи бюджетних фондів можуть акумулюватись у складі державного бюджету, а позабюджетних фондів – безпосередньо у бюджеті фондів. Залежно від призначення фонду, а також вимог до організації його діяльності, доходи можуть надходити тільки з певних джерел. Отже, не всі фонди можуть мати такі надходження, як дивіденди, проценти, доходи від продажу цінних паперів, обов'язкові відрахування, прибутки від комерційної діяльності та ін.

Основними джерелами фінансування державних цільових фондів в Україні є:

1. Для фондів, які мають важливе загальнодержавне значення, законодавством встановлюються *обов'язкові відрахування юридичних і фізичних осіб* до складу доходів фондів.

2. *Обов'язкові внески певними категоріями юридичних і фізичних осіб* коштів до фондів на визначених умовах їх використання.

3. *Виплати коштів Державного бюджету до фондів* з метою фінансування певних програм, або цільові бюджетні виплати.

4. *Доходи*, що надходять у фонди від розміщення тимчасово вільних коштів у комерційних банках, якщо вони мають вільні грошові кошти й використовують їх як депозити в банках.

5. *Надходження у вигляді дивідендів і процентів*, нарахованих на цінні папери та корпоративні права, придбані в попередні періоди. Правління фонду має проводити активну інвестиційну політику з метою збільшення доходів, а також участі в корпоративному управлінні.

6. *Доходи від продажу й перепродажу* цінних паперів і корпоративних прав у процесі формування та використання інвестиційного портфеля фонду.

7. *Надходження як погашення позик*, які надавалися фондом юридичним і фізичним особам у попередні періоди. Погашення позик зараховується як надходження доходної частини фонду в поточному періоді.

8. З метою фінансування витратів фонду в разі нестачі коштів, формування раціональної структури інвестиційного портфеля, впровадження нових технологій тощо, фонди можуть брати *кредити та позики*.

9. З метою сприяння діяльності фонду в реалізації накреслених програм можуть здійснюватися *добровільні й благодійні грошові внески* юридичних і фізичних осіб.

10. *Прибутки від комерційної діяльності*, яку здійснюють фонди як юридичні особи.

11. *Надходження за рахунок фінансових санкцій*, які згідно із законодавством застосовуються до осіб, що порушують умови здійснення обов'язкових зборів і платежів.

Фонди формують свої доходи за рахунок джерел, передбачених законодавством. Не всі фонди мають можливість залучати фінансові ресурси у вигляді обов'язкових платежів юридичних і фізичних осіб, і – не кожен з них передбачає проведення інвестиційної діяльності й операцій із цінними паперами. Не завжди є можливість використовувати вільні кошти як депозити, а також мобілізувати доходи шляхом одержання позик.

Використовуються фінансові ресурси фондів у відповідності з цільовим призначенням згідно з вимогами, які регламентують порядок створення й здійснення діяльності фонду.

РОЗДІЛ 10

ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

10.1. Сутність і функції фінансів суб'єктів господарювання

Фінанси суб'єктів господарювання як складова частина фінансової системи займають визначальне місце у структурі фінансових відносин суспільства. Вони функціонують у сфері суспільного виробництва, де створюється валовий внутрішній продукт, матеріальні та нематеріальні блага, національний дохід – основні джерела фінансових ресурсів. Саме тому від стану фінансів суб'єктів господарювання залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни.

Фінансам суб'єктів господарювання, як і фінансам у цілому, властиві певні загальні та специфічні ознаки. Загальною ознакою фінансів суб'єктів господарювання є те, що вони виражають сукупність економічних (грошових) відносин, пов'язаних із розподілом вартості валового внутрішнього продукту. Специфічні ознаки фінансів суб'єктів господарювання виражають грошові відносини, що залежать від первинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту, формування та використання грошових доходів і децентралізованих фондів.

Фінанси суб'єктів господарювання – це економічні відносини, що пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення.

У процесі відтворення фінанси суб'єктів господарювання як економічна категорія проявляються та виражають свою суть, свою внутрішню властивість через такі *функції*: формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності; розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення операційної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, господарюючими суб'єктами; контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

До найважливіших завдань фінансів суб'єктів господарювання належить забезпечення стабільності економіки та суспільного життя в країні. Це досягається в процесі оптимізації розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту як на рівні підприємств, так і на загальнодержавному рівні. На макроекономічному рівні фінанси суб'єктів

господарювання забезпечують формування фінансових ресурсів країни через бюджет та позабюджетні фонди.

Важливою є роль фінансів суб'єктів господарювання у забезпеченні збалансованості в економіці країни матеріальних та грошових фондів, призначених для споживання та нагромадження. Забезпечення такої збалансованості великою мірою впливає на стабільність національної валюти, грошового обігу, стану розрахунково-платіжної дисципліни в народному господарстві.

Обов'язковими передумовами ефективного функціонування фінансів суб'єктів господарювання є: різноманітність форм власності; свобода підприємництва та самостійність у прийнятті рішень; вільне ринкове ціноутворення та конкуренція; самофінансування підприємництва; правове забезпечення правил економічної поведінки всіх суб'єктів підприємницької діяльності; обмеження і регламентація державного втручання в діяльність підприємств.

Грошові кошти у суб'єктів господарювання спочатку формуються в процесі утворення статутного фонду. У подальшому вони інвестуються для забезпечення виробничо-господарської діяльності, розширення та розвитку виробництва. Саме так суб'єкти господарювання дістають можливість виробляти та збувати продукцію, одержувати доходи. Кошти підприємств зберігаються в касах, а також на поточному, валютному та інших рахунках у банківських установах.

У процесі реалізації продукції, робіт, послуг на рахунки суб'єктів господарювання постійно надходять грошові кошти у вигляді виручки від реалізації. Кошти надходять також від фінансово-інвестиційної діяльності підприємств: від придбаних акцій, облігацій та інших видів цінних паперів; від вкладання коштів на депозитні рахунки; від здавання майна в оренду. Однак підприємство розпоряджається не всіма грошовими коштами, які воно одержує.

Грошові фонди – це частина грошових коштів, які мають цільове спрямування. До грошових фондів належать: статутний фонд, фонд оплати праці, амортизаційний фонд (на державних підприємствах), резервний фонд та інші. Статутний фонд використовується суб'єктом господарювання для інвестування коштів в оборотні та основні фонди. Фонд оплати праці – для виплати основної та додаткової заробітної плати працівникам. Амортизаційний фонд – для фінансування відтворення основних

і позаоборотних активів. Резервний фонд – для покриття збитків, подолання тимчасових фінансових ускладнень.

Кошти суб'єкти господарювання використовують не тільки у фондовій формі. Так, використання підприємством коштів для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом та позабюджетними фондами, банками, страховими організаціями здійснюється в нефондовій формі. У нефондовій формі підприємства також одержують дотації та субсидії, спонсорські внески.

Під *фінансовими ресурсами* слід розуміти грошові кошти, що є в розпорядженні суб'єктів господарювання. Таким чином, до фінансових ресурсів належать грошові фонди й та частина грошових коштів, яка використовується в нефондовій формі. Основними джерелами формування фінансових ресурсів суб'єктів господарювання є власні та залучені кошти. До власних належать: статутний фонд, амортизаційні відрахування, валовий дохід та прибуток. До залучених – отримані кредити, пайові та інші внески, кошти мобілізовані на фінансовому ринку.

У процесі формування фінансових ресурсів підприємств важливе значення має структура їхніх джерел. Підвищення питомої ваги власних коштів позитивно впливає на фінансову діяльність підприємств. Висока питома вага залучених коштів ускладнює фінансову діяльність підприємства та потребує додаткових витрат на сплату відсотків за банківські кредити, дивідендів на акції, доходів на облігації, зменшує ліквідність балансу підприємства, підвищує фінансовий ризик. Тому в кожному конкретному випадку необхідно детально продумати доцільність залучення додаткових фінансових ресурсів.

10.2. Основи організації фінансів суб'єктів господарювання

Перехід до ринкової економіки зумовлює посилення ролі фінансів суб'єктів господарювання у системі господарювання. Конкурентоспроможність та платоспроможність суб'єктів господарювання визначаються раціональною організацією фінансів. Організація фінансової діяльності підприємства має бути побудована так, щоб це сприяло підвищенню ефективності виробництва.

Функціонування фінансів суб'єктів господарювання здійснюється не автоматично, а з допомогою цілеспрямованої їх організації. Під *організацією фінансів суб'єктів господарювання* розуміють форми, методи, способи формування, розподілу та

використання ресурсів, контроль за їх кругооборотом для досягнення економічних цілей згідно з чинними законодавчими актами.

В основу організації фінансів суб'єктів господарювання покладено комерційний розрахунок. За ринкової економіки господарський механізм саморозвитку базується на таких основних *принципах*: саморегулювання, самоокупність та самофінансування. Цим принципам відповідає комерційний розрахунок, тобто метод ведення господарювання, що полягає в постійному порівнянні (у грошовому вираженні) витрат та результатів діяльності. Його метою є одержання максимального прибутку за мінімальних витрат капіталу та мінімально можливого ризику. Питання про те, що виробляти, як виробляти, для кого виробляти, за ринкових умов для суб'єктів господарювання визначається основним орієнтиром – прибутком.

На організацію фінансів впливають організаційно-правові форми господарювання, сфера та характер діяльності суб'єктів господарювання. Це проявляється в процесі формування капіталу (статутного фонду), розподілу прибутку, утворення грошових фондів, внутрішньовідомчого розподілу засобів, у взаємовідносинах з бюджетом тощо.

Згідно ст. 1 Закону України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 1576-12, господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Господарськими товариствами цим Законом визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

У ринковій економіці основною формою господарювання є акціонерне товариство. *Акціонерне товариство* – один з різновидів господарських товариств; комерційна організація, статутний капітал якої розділений на визначене число акцій, що засвідчують права та обов'язки учасників товариства (акціонерів). Акціонерні товариства створюються в формі публічних або приватних товариств. За українським законодавством, акціонерне товариство – це господарське товариство, статутний капітал якого не може бути меншим ніж

1250 мінімальних заробітних плат і який поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Основним актом законодавства, який регулює діяльність акціонерних товариств, є Закон «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. № 514-17 з наступними змінами і доповненнями.

Організація фінансів суб'єктів господарювання відбиває галузеві особливості, специфіку виробництва, рівень його технічного забезпечення та рівень технологічних процесів, склад і структуру виробничих витрат, вплив природно-кліматичних факторів на виробництво. Так, наприклад, у сільськогосподарському виробництві, гірничодобувній промисловості, капітальному будівництві дія природних та кліматичних факторів зумовлює особливості розподілу прибутку, необхідність формування фінансових ресурсів для протидії ризику, забезпечення страхового захисту засобів виробництва та результатів праці.

10.3. Механізм формування прибутку суб'єктів господарювання в умовах реалізації ризик-орієнтованого управління

Механізм проведення економічного аналізу суб'єктів господарювання направлений на визначення важливих особливостей зовнішнього та внутрішнього середовищ, які ймовірно впливатимуть на досягнення економічних цілей в коротко- та довгостроковій перспективах. Сучасні умови функціонування вітчизняних підприємств характеризуються високим рівнем невизначеності та ризиковості, що пов'язано із відсутністю інформації та можливістю прогнозування ймовірності настання майбутніх подій та їх вплив на фінансові результати діяльності суб'єктів господарювання. Невизначеність ситуації формує множину можливих варіантів, які повинні врахувати управлінці в процесі формування економічної стратегії.

Кінцева мета ризик-орієнтованого управління відповідає основній функції підприємництва, яка полягає в отриманні максимально можливого рівня прибутку за умов оптимального та прийняттого для підприємця співвідношення прибутку та ризику. Тоді, ризик-орієнтоване управління є динамічним процесом виконання управлінських функцій: планування, організації, мотивування, контролю та регулювання.

В цілому, *система управління прибутком суб'єктів господарювання виглядає наступним чином (рис. 10.1).*

Рис. 10.1. Система управління прибутком суб'єктів господарювання

До основних переваг ризик-орієнтованого підходу управління виробничим підприємством належать: виявлення ризиків та інформування управлінського персоналу з метою розробки відповідної моделі управління; розробка та провадження превентивних заходів з метою планування та управління в існуючих умовах функціонування, що передбачають впровадження комплексу заходів щодо профілактики, нейтралізації та зменшення впливу ризиків; орієнтованість на результат з метою досягнення стратегічних і поточних цілей суб'єктів господарювання та зростання їх конкурентоздатності.

Прибуток є одним з найважливіших показників діяльності суб'єкта господарювання, що, об'єднуючи всі сторони його функціонування, відображає ефективність та результативність використання ресурсів в процесі господарської діяльності. Особливості організації економічного аналізу прибутку полягають також у необхідності перманентного дослідження динаміки даного показника, задля забезпечення можливості прогнозування та виявлення як перспективних напрямів розвитку підприємства, так і уникнення ризикової діяльності, забезпечення можливості формування та реалізації системи превентивних заходів.

Ризик-орієнтоване управління формуванням прибутку суб'єктів господарювання направлене на його максимізацію в сприятливих умовах господарювання, або мінімізацію негативних наслідків у разі настання несприятливих подій, та передбачає прийняття управлінських рішень на етапах формування, розподілу та використання прибутку.

Економічний аналіз процесу формування прибутку в нових умовах повинен бути направлений не тільки на формування, розподіл та аналіз резервів збільшення прибутку, але й на вивчення внутрішніх (середовище функціонування підприємства, ризику та фактори формування прибутку) та зовнішніх чинників впливу, що сприятиме відповідності такого економічного аналізу новим умовам функціонування підприємства (зокрема в умовах невизначеності) та запитам управління.

В таких умовах необхідним завданням для управлінського персоналу суб'єктів господарювання є адаптація до нестабільного середовища, що вимагає гнучкого формування фінансового механізму забезпечення прибутковості підприємства. Вирішення завдання з розвитку фінансового механізму забезпечення прибутковості підприємств на підставі адаптивного підходу має *дві складові:*

1) формування адаптивного фінансового механізму орієнтоване на збалансованість фінансових відносин та пристосування до змінних умов господарювання;

2) розробка інструментів реалізації цього механізму спрямоване на забезпечення гнучкої фінансової політики.

Так змінюється традиційний підхід до формування, розподілу та використання прибутку, що, пристосовуючись до змін середовища, зумовлює розгляд фінансового механізму забезпечення прибутковості суб'єктів господарювання на основі адаптивного підходу як комплексу скоординованих методів, інструментів і важелів, що забезпечують збалансованість фінансових відносин. З такою метою використовуються інструменти аналізу та прогнозування показників прибутковості та їх коригування на підставі змін зовнішнього і внутрішнього середовища.

Основні показники економічного аналізу процесу формування прибутку включають: показники рентабельності (загальна рентабельність підприємства, рентабельність власного капіталу, рентабельність виробничих засобів), показники прибутковості (валова прибутковість від реалізації продукції (робіт, послуг), прибутковість основної, операційної, інвестиційної та фінансової діяльності), факторний аналіз та інтегральну оцінку (інтегральний показник прибутку). Аналіз прибутковості, зокрема аналіз показників за індикатором рентабельності основної діяльності, дозволяє виявити ефективні та неефективні напрями функціонування підприємства та внести необхідні зміни. Подібно використовуючи фінансові важелі адаптивного механізму забезпечення прибутковості передбачається оцінка податкової, інноваційної, інвестиційної, кредитної та дивідендної політики суб'єкта господарювання.

Економічний аналіз процесу формування прибутку в умовах ризик-орієнтованого управління набуває рис стратегічного аналізу, який, використовуючи різні прикладні прийоми, забезпечує досягнення стратегічних управлінських цілей. Зокрема, економічний аналіз процесу формування прибутку суб'єкта господарювання в умовах ризик-орієнтованого управління здійснюється на основі використання наукових підходів (дизайнерський, формальний, аналітичний, підприємницький, навчальний, політичний, трансформаційний) шляхом:

1) проведення аналізу зовнішнього середовища суб'єкта господарювання (PEST-аналіз, модель п'яти сил конкуренції по М. Портеру, бенчмаркінг, метод аналізу профілю об'єкта, метод

GAР-аналізу, метод LOTS-аналізу, застосування техніки сценаріїв у системі стратегічного управління тощо);

2) проведення аналізу внутрішнього середовища суб'єкта господарювання (організаційна структура підприємства, SNW-підхід до аналізу сильних і слабких сторін, SWOT-аналіз, ланцюжок цінностей підприємства, «Картка проблем» підприємства, «Дерево проблем», SPACE-аналіз, метод СОП тощо);

3) аналіз міжнародних та функціональних (стратегія виробництва, фінансова, маркетингова, кадрова, інноваційна, інвестиційна) стратегій;

4) оцінювання та добору стратегії (аналіз поточної стратегії, матриця «зростання – частка ринку» - БКГ, матриця «зростання ринку – конкурентні позиції підприємства» - матриця Томпсона та Стрікланда, матриця «товари – ринки» І. Ансоффа, матриця «General Electric / McKinsey», модель Shell / DPM, модель Хофера-Шендела, модель ADL / LC, база даних PIMS тощо).

Взаємопов'язаність складових та взаємоузгодженість основних завдань і цілей економічного аналізу процесу формування прибутку в ризик-орієнтованому управлінні, стратегічного аналізу та адаптивного фінансового механізму забезпечення прибутковості суб'єктів господарювання систематизовано на рис. 10.2.

10.4. Можливі напрями покращення фінансового стану суб'єктів господарювання за умови фінансової кризи

Антикризове управління суб'єктом господарювання – це особлива система, що відрізняється комплексним і стратегічним характером та має здатність повністю усувати тимчасові утруднення, зафіксовані в роботі підприємства.

Передусім виділимо основні *принципи, на яких ґрунтується система антикризового управління* – це рання діагностика кризових явищ у фінансовій діяльності суб'єкта господарювання, терміновість реагування на різні кризові явища, адекватність реагування підприємства на ступінь реальної загрози його фінансовому добробуту, а також повна реалізація внутрішнього потенціалу для виходу з кризи.

Система раннього попередження та реагування (СРПР) – це особлива інформаційна система, яка сигналізує керівництво про тенденційні ризики та шанси, які можуть виникнути як з боку зовнішнього, так і з боку внутрішнього середовища суб'єкта господарювання.

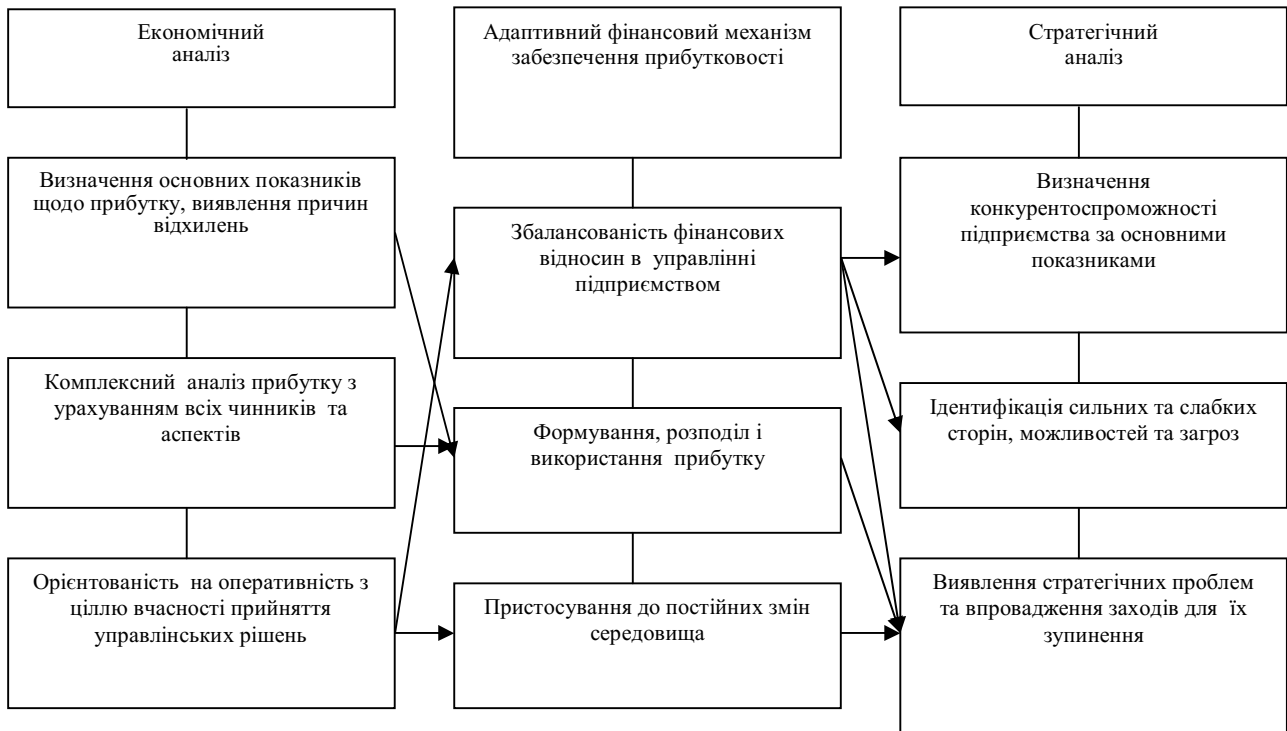

Рис. 10.2. Вплив ризик-орієнтованого управління на методику економічного аналізу процесу формування прибутку суб'єкта господарювання

Процес організації СРПР здійснюється поетапно в такому порядку: 1) визначення сфер спостереження; 2) вибір індикаторів раннього попередження, які можуть указувати на розвиток того чи іншого негативного процесу; 3) розрахунок межових значень індикаторів і безпечних інтервалів їх змін; 4) формування завдань для центрів обробки інформації; 5) формування інформаційних каналів для забезпечення інформаційного зв'язку між джерелами інформації та системою раннього реагування, між системою та її користувачами.

Виділяють дві підсистеми СРПР. Внутрішньо-зорієнтована підсистема СРПР спрямована на ідентифікацію ризиків та шансів, які виникають всередині суб'єкта господарювання. Предметом дослідження зовнішньо-орієнтованої підсистеми СРПР є виявлення загроз та можливостей з боку контрагентів, конкурентів тощо. При цьому також аналізуються кон'юнктура ринку, макроекономічна ситуація в країні, економіко-правові умови діяльності суб'єкта господарювання.

У якості індикаторів раннього попередження можуть бути обрані: загальноекономічні показники, які дозволяють своєчасно виявити зміни в тенденціях розвитку економіки в цілому; ринкові показники, які дають змогу виявити тенденції на ринках, де здійснює свою діяльність підприємство; технологічні показники надають інформацію щодо появи на ринку нових продуктів, методів, процесів тощо; соціальні показники, які характеризують демографічну ситуацію в країні, вартість робочої сили, рівень мінімальної заробітної плати тощо; політичні індикатори, які відображають зміни в законодавстві, політики протекціонізму тощо; внутрішні показники фінансово-господарської діяльності підприємства, які визначаються на основі даних управлінського та фінансового обліку.

Для своєчасного виявлення розвитку негативного процесу встановлюються граничні значення індикаторів та допустимі інтервали їхніх змін. На базі системи раннього попередження та реагування будується система управління ризиками, яка включає в себе ідентифікацію, оцінку й нейтралізацію ризиків.

Одним із головних завдань СРПР є виявлення загрози банкрутства підприємства. Основне завдання прогнозування банкрутства полягає у своєчасній розробці контрзаходів, спрямованих на подолання на підприємстві негативних тенденцій.

Основними напрямками антикризового управління на рівні господарюючого суб'єкта вважаються: постійний моніторинг фінансово-економічного стану підприємства, розробка нової

управлінської, фінансової й маркетингової стратегій, скорочення постійних і змінних витрат, підвищення продуктивності праці, залучення коштів засновників, посилення мотивації персоналу. Із наведеного видно, що поняття антикризового управління дуже широке. Воно включає й глобальні проблеми сьогодення, і проблеми росту підприємства, і періодично виникаючі поточні проблеми, спричинені порушеннями стратегії і тактики тощо.

Уніфікованих методик підготовки до можливих глобальних кризових явищ, а також розвитку суб'єкта господарювання в цей період без істотних утрат не існує, але є досвід, придбаний у попередніх кризах.

Деякі спеціалісти в науці про поведінку підкреслюють стимулюючу роль кризової ситуації в сприйнятті інформації людиною, яка приймає рішення. Дослідження показують, що процес прийняття рішень, котрий проходить в умовах стресу, може бути утруднений; але якщо людина, яка приймає рішення, сприймає кризову ситуацію як виклик її здібностям і волі, то вона наповнюється додатковою енергією і справляється з проблемою. Проте сприймати кризову ситуацію можна по-різному. Однак, очевидним є те, що рішення, які приймаються в кризовій ситуації, частіше є значно гіршими від тих рішень, які виробляються в нормальних обставинах. Що ж робити в умовах гострого дефіциту часу на реагування і граничного обмеження строків подолання кризи, особливо на перших етапах?

Головне завдання управління полягає в оперативному виробленні таких рішень, які дозволили б досягти бажаного результату при мінімальних додаткових коштах і при мінімальних негативних наслідках. Це можливо на основі підготовки спеціальної системи менеджменту кризових ситуацій.

У відповідності з цим підходом менеджмент кризових ситуацій повинен включати наступні етапи: діагностику, яка направлена на оцінку параметрів кризової ситуації; розробку концепції подолання кризи, яка націлена на вироблення стратегічних і оперативних заходів; реалізацію цієї концепції для усунення кризи і її наслідків; вихід на намічені цілі нормального функціонування організації. В свою чергу, кожен з цих етапів включає більш детальні завдання.

Діагностика включає: розпізнавання відхилень параметрів ситуації від нормальної, раннє виявлення симптомів кризової ситуації, оцінку ймовірних ознак загрози кризи; встановлення причинно-наслідкових зв'язків і прогнозування можливих напрямів розвитку кризи за параметрами можливих втрат,

можливості збитків і рівня дефіциту часу для виходу з кризової ситуації; визначення і оцінку факторів, які впливають на розвиток кризової ситуації, встановлення їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Результати роботи на етапі діагностики оформляються у вигляді аналітичних оцінок, прогнозів, рекомендацій.

Розробка концепції подолання кризи включає: комплексний аналіз та оцінку стану підприємства; реструктуризацію підприємства; розробку стратегії по остаточній стабілізації, подоланні наслідків кризи, переходу до зростання або ліквідації підприємства.

Реалізація заходів по виходу з кризи включає: підтримку процесів оновлення; підвищення рівня керівництва фірмою; налагодження групової роботи кризових команд; неперервний контроль і оцінку ходу робіт і їх результатів; забезпечення необхідного рівня згуртованості персоналу.

Кризова ситуація подолається з успіхом, коли буде проводитися глибокий причинний аналіз ситуації; послідовно впроваджуватися заходи з удосконалення культури управління фірмою на оперативному і стратегічному рівнях; персонал буде задіяний в управлінні кризою на всіх етапах для забезпечення співпраці і зацікавленості; раціонально використовуватимуться страхові фонди подолання кризової ситуації.

Розглядаючи різні *антикризові заходи*, до яких удаються сьогодні сучасні суб'єкти господарювання, найпоширенішими та найактуальнішими можна назвати:

1. Скорочення витрат – дієвий інструмент, яким суб'єкт господарювання може скористатися для стабілізації фінансового становища. Очевидно, що для того, щоб підвищити рентабельність продажів і надалі збільшити приплив коштів, необхідно знизити витрати. У рамках цього використовується нормування всіх статей витрат і твердий контроль виконання встановлених нормативів. Такий підхід принесе відчутні результати, дозволяючи утримати витрати компанії на заданому рівні.

2. Горизонтальна й вертикальна інтеграція. Горизонтальна інтеграція передбачає пошук можливостей здійснення закупівель разом із іншим покупцем. Збільшення обсягів закупівлі дозволить отримати знижки. Вертикальна інтеграція передбачає більш тісну роботу з ключовими постачальниками сировини й матеріалів, а також проведення моніторингу цін на сировину, виходу на ринок нових потенційних постачальників як альтернативу більш дорогим матеріалам.

3. Аналіз можливостей передачі на аутсорсинг дорогих процесів. Слід виділити, що вигідно робити самостійно і що дешевше закуповувати в інших виробників.

4. Жорсткість контролю всіх видів альтернативних витрат. Використання платного Інтернету в особистих цілях, телефонні дзвінки по міжміському зв'язку, використання оргтехніки – це ще не всі витрати, яких можна уникнути.

5. Перегляд організаційної структури на предмет виключення зайвих рівнів управління.

6. Оптимізація технологічних процесів.

7. Оптимізація оподаткування.

8. Жорсткість кадрової політики.

Але, все ж таки, основною умовою виходу суб'єкта господарювання з кризи є забезпечення позитивного чистого грошового потоку. На практиці можливості істотного збільшення об'єму власних фінансових ресурсів, в умовах кризового розвитку, обмежені. Тому основним напрямом забезпечення досягнення точки фінансової рівноваги суб'єктом господарювання в кризових умовах є скорочення об'єму споживання фінансових ресурсів. Перелік заходів з покращення фінансового становища є індивідуальним для кожного з підприємств та залежить від сфери в якій ведеться бізнес, груп продукції, кон'юнктури ринку, регіональної інфраструктури, системи управління, структури витрат на виробництво і управління, техніко-технологічних особливостей та інших факторів.

Отже, успішна реалізація антикризових заходів буде можливою лише за умови використання комплексного підходу до визначення кризової ситуації на підприємстві, який передбачає використання спеціальних методів і прийомів управління процесами попередження, переборювання та ліквідації кризи та дасть змогу сформувати ефективну систему антикризового управління на підприємстві, адекватну сучасним умовам господарювання.

10.5. Реорганізація суб'єктів господарювання: форми та етапи процесу антикризового управління

У системі антикризового управління, яке забезпечує необхідну санацію й реалізацію цілей стратегічного розвитку підприємств, важливу роль відіграє їх реорганізація. Реорганізація є майновою трансформацією окремих суб'єктів господарювання, супроводжувану перетворенням їхнього

організаційно-правового статусу, з метою ефективнішого здійснення господарської діяльності. Відповідно до вітчизняного законодавства, реорганізація суб'єктів господарювання може здійснюватися в таких основних формах (рис. 10.3).

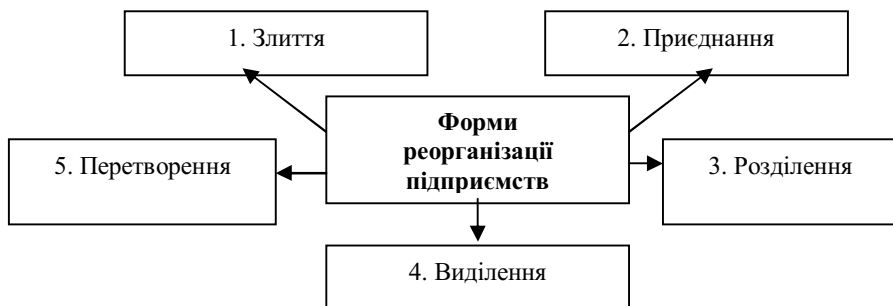

Рис. 10.3. Основні форми реорганізації суб'єктів господарювання, передбачені законодавством України

Із позицій антикризового фінансового управління реорганізацію суб'єктів господарювання (як форму їх санації) може бути зведено до двох основних форм: *об'єднання* (злиття та приєднання) і *розділу* (розділення та виділення). Зазначені форми реорганізації лежать в основі обраної концепції санації суб'єкта господарювання, що може мати наступальний чи оборонний характер (рис. 10.4).

Рис. 10.4. Варіанти концепції санації суб'єктів господарювання, яка забезпечується різними формами їх реорганізації

Із двох зазначених принципових форм реорганізації найскладнішою є об'єднання суб'єктів господарювання у формі їх злиття або приєднання (у фінансовому менеджменті замість терміна «приєднання» зазвичай використовується термін «поглинання»). Таке об'єднання класифікується за низкою ознак (табл. 10.1)

Таблиця 10.1

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ОБ'ЄДНАННЯ (ЗЛИТТЯ ТА ПОГЛИНАННЯ) СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ПРОЦЕСІ ЇХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ

Ознака класифікації	Елементи класифікації
За галузевою ознакою (за видом економічної діяльності)	- горизонтальне об'єднання - вертикальне об'єднання - конгломератне об'єднання
За добровільністю здійснення	- дружнє об'єднання - вороже об'єднання (захоплення)

Процес антикризового фінансового управління суб'єкта господарювання при його об'єднанні складається з наступних основних етапів:

1) формулювання фінансових цілей і завдань, що розв'язуються у процесі об'єднання суб'єкта господарювання;

2) фінансова діагностика підприємства-партнера з об'єднання;

3) розробка фінансового механізму забезпечення об'єднання підприємства;

4) вибір форми фінансування процесу об'єднання; 5) оцінка ефективності об'єднання;

6) підготовка фінансового розділу проекту (бізнес-плану) та програми об'єднання;

7) реалізація заходів фінансового розділу програми об'єднання;

8) контроль реалізації заходів фінансового розділу програми об'єднання.

РОЗДІЛ 11 ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

11.1. Фінансові ресурси та доходи домогосподарств

Фінанси домогосподарств як складова фінансової системи країни відіграють важливу роль в її функціонуванні. Це особливо яскраво проявляється в найбільш розвинених країнах світу, де за рахунок податків з доходів громадян держава отримує значну частину надходжень до бюджету, а соціальні трансферти так само сприяють формуванню значної частини їх видатків. Домогосподарства забезпечують економіку країни вільними грошовими ресурсами за рахунок своїх заощаджень в комерційних банках, накопичення коштів на пенсійних рахунках, інвестування коштів в паї інвестиційних фондів. Вони ж створюють основний попит на різноманітну продукцію, яка виробляється суб'єктами господарювання і самі беруть участь у задоволенні цього попиту, здійснюючи підприємницьку діяльність.

Фінанси домогосподарств виступають засобом створення і використання фінансових ресурсів для задоволення особистих потреб громадян. Джерелом фінансових ресурсів домогосподарств є: заробітна плата, доходи від продажу власного капіталу, доходи від реалізації продукції підсобних господарств, доходи від здачі майна в оренду, відсотки на грошовий капітал, доходи на вклади у цінні папери тощо. Фінансові ресурси домогосподарств згруповано у табл. 11.1.

Витрати фінансових ресурсів домогосподарств зумовлені задоволенням власних потреб та накопиченнями, необхідними для здійснення інших заходів.

Розглянемо окремі елементи фінансів домогосподарств детальніше. В економічній науці поняття доходу є одним із найскладніших. Це свого часу визнав один із світових авторитетів у цій сфері – відомий англійський економіст Джон Річард Хікс¹²⁶, який зазначав, що багато вчених викликали один в одного (та й у самих себе) певне замішання, приймаючи різні визначення доходу, що були досить суперечливими та не цілком задовільними. Частково така розбіжність у тлумаченні сутності доходу пояснюється широкою сферою його застосування на

¹²⁶ Хікс Дж. Річард. Стоимость и капитал. М. : Изд. группа "Прогресс", 1993. 459 с.

макро- і мікрорівнях (національний дохід, дохід держави, дохід підприємства, дохід сім'ї тощо).

Таблиця 11.1

КЛАСИФІКАЦІЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ДОМОГОСПОДАРСТВ ЗА РІЗНИМИ ОЗНАКАМИ¹²⁷

Класифікаційна ознака	Вид доходу	Форма вираження
За джерелом походження	Родинні доходи, які мають трудове походження	Заробітна плата, доходи від індивідуально-трудової та підприємницької діяльності, доходи від особистого підсобного господарства
	Доходи від власності	Рента (орендна плата), проценти на вклади та облігації, дивіденди
	Доходи від суспільних фондів споживання у вигляді грошових виплат і безкоштовних послуг	Соціальні пенсії, допомоги, виплати з безробіття, стипендії, дотації, путівки відпочинку, виплати багатодітним сім'ям, безкоштовне або пільгове лікування
За динамікою	Основні	Мають постійний характер та обсяг прибутку, що майже не змінюється: оплата праці за винятком прибуткового податку та обов'язкових відрахувань, доходи від підприємницької діяльності, доходи від самозайнятості, пенсії, стипендії, соціальні допомоги
	Додаткові	Потребують від домогосподарств спеціальних умов для їх отримання і не завжди чи непрямо пов'язані зі створенням фінансових ресурсів
За порядком одержання	Одночасні	Не є значними у сукупному доході домогосподарств, оскільки мають випадковий характер: плата за продаж майна
	Термінові	Мають тривалий характер: орендна плата, рента, дивіденди, пайовий процент, депозитний процент, процент за борговими цінними паперами
За можливістю виміру	Спостережені	Офіційно реєструються, обмежуються діючими нормативними актами, розраховуються на основі обстежень домогосподарств
	Неспостережені	Значна їх частина утворюється за рахунок невраховуваної праці членів домогосподарства, що дозволяє громадянам вижити у важких економічних умовах. Доходи від діяльності, що не охоплюється офіційною економікою. Неоплачувана добровільна праця.

¹²⁷ Салига С. Я., Гнеушева В. О. Теоретичні підходи щодо визначення сутності фінансових ресурсів домогосподарств. *Сталий розвиток економіки*. 2013. №1. С. 89.

Державний комітет статистики України¹²⁸, визначаючи доходи населення, констатує, що вони включають в себе «обсяг нарахованих в грошовій та натуральній формі: заробітної плати (включаючи одержану населенням з-за кордону), прибутку та змішаного доходу, одержаних доходів від власності, соціальних допомог та інших поточних трансфертів».

Проблеми формування і використання доходів населення розглядаються в різних теоріях, деякі з них представлені в табл. 11.2.

Як зазначалося, одним із відомих учених у цьому напрямі був англійський дослідник Дж. Хікс, який під доходом розумів максимальну кількість засобів споживання, які домогосподарство чи індивід можуть витратити за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень залишиться на попередньому рівні.

Згідно зі статичною теорією, дохід індивіда без будь-яких обумовлень можна вважати рівноцінним його надходженням протягом певного періоду часу (Дж. Хікс за такий період бере один тиждень). Проте вчений чітко розділив поняття «дохід» і «актив» («капітал») і стверджував, що не всяка сума грошей, що надійшли, фіксується як дохід, а тільки та, яка збільшує активи домашнього господарства. Зміна форми активів, наприклад купівля нерухомості за рахунок зроблених раніше грошових заощаджень, не розглядається як дохід, так само як і збільшення суми фінансових активів (коштів, укладених в акції, облігації, розміщених на банківських депозитах) за рахунок продажу нерухомості не є заощадженням. Також учений вважав, що приріст капіталу, викликаний зовнішніми стосовно індивіда причинами (зростання процентної ставки, інфляція тощо), теж не є доходом

Отже, у переважній більшості випадків визначення доходу, побудоване на висновках Дж. Хікса, а потім адаптоване до завдань економічної статистики, має такий вигляд: дохід – це та сума, яку домашнє господарство могло б спожити протягом певного періоду часу, не зменшуючи при цьому реальну вартість свого майна¹²⁹.

Але й це визначення (принаймні так вважає німецький економіст П. Ліппе) не зовсім придатне для статистичних цілей, оскільки не існує взаємопов'язаної системи розрахунків

¹²⁸ Статистичний щорічник України за 2010 р./ [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : ТОВ Вид-во “Консультант”, 2011. – 560 с.

¹²⁹ Кізіма Т. О. Доходи домогосподарств: інтерпретація сутності та проблеми детінізації. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/aprer/2009_5_1/46.pdf

Таблиця 11.2

ТЕОРІЇ, ЩО ЗВЕРТАЮТЬ УВАГУ НА РОЛЬ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

Назва теорії	Основні положення теорії щодо доходів населення
1	2
Теорія споживання	Досліджує вподобання індивідів на основі їх власних потреб, аналізує, як домогосподарство вибирає той або інший товар, в якій кількості воно може його купити, враховуючи обмежений бюджет споживача і прагнення максимізувати власну вигоду.
Теорія утилітаризму Є. Бентама	Максимізація корисності і є психологічним принципом поведінки людей, яким вони керуються, намагаючись уникнути страждань і збільшити задоволення або щастя. Суспільство має ґрунтуватися на цьому принципі щоб забезпечувати «найбільше щастя для найбільшої кількості індивідів»
Концепція «базових потреб» Я.Мінсер, Т.Шульц	Ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширенні, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть за порівняно низької продуктивності праці можуть забезпечити зростання ВВП, підвищення заробітної плати і доходів населення; 2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і необхідністю виплачувати їм порівняно високу зарплату. До «базових потреб» було віднесено товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах – житло), а також продукти, що зазвичай купуються за рахунок приватних доходів (їжа та одяг).
Концепція розширення можливостей вибору людини Амартьї Сен	Основна ідея цієї концепції – пропозиція оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність
Концепція людського розвитку (набула поширення в світі з 1990 р.:в Україні з 1992-1993 рр.)	Концепція як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить з визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. Вона виходить з первинної самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди – заради розвитку виробництва. Концепція людського розвитку, яка сформувалася за останні десятиліття, розглядає вдосконалення людини як основну мету суспільного поступу.

майнового стану (балансу активів і пасивів) домашнього господарства, а також відсутній розрахунок впливу інфляції на активи¹³⁰.

Основними видами доходів домогосподарств, які фіксуються офіційною статистикою в Україні, є: доходи від найманої праці, доходи від підприємницької діяльності, доходи від власності й соціальні трансферти. Доходи класифікують на первинні і вторинні.

Первинні доходи – це доходи, які отримують працівники сфери матеріального виробництва та частково соціальної сфери (ті, що зайняті продуктивною працею) в процесі створення і первинного розподілу валового внутрішнього продукту. Одна частина (необхідний продукт) надходить в індивідуальне розпорядження працівників у формі заробітної плати, а також у формі доходів працівників міста й села від індивідуальної трудової діяльності й підсобного господарства. Другу частину (додатковий продукт у формі прибутку) отримують власники засобів виробництва й грошового капіталу у вигляді підприємницького доходу, відсотка за капітал, дивідендів, земельної ренти.

Вторинні (похідні) доходи – це доходи, які отримують працівники соціальної сфери, не зайняті продуктивною працею, а також непрацездатна частина населення в процесі перерозподілу валового внутрішнього продукту¹³¹. Участь домогосподарств у перерозподільних процесах реалізується при сплаті членами домогосподарств податків та інших обов'язкових платежів, завдяки чому вони набувають права отримувати вторинні доходи у вигляді пенсій, стипендій, допомог, інших трансфертних виплат.

Відтворення доходів населення є складовою частиною процесу суспільного відтворення. Його стадіями є утворення, первинний розподіл і формування наявних та кінцевих доходів та їх використання на кінцеве споживання та нагромадження. Загальноекономічним стандартом для вивчення доходів і видатків населення є система національних рахунків (СНР). В основу методології дослідження доходів у СНР, розробленій ООН в 1993 р., покладено концепцію Дж. Хікса. У системі національних рахунків доходи класифікують на первинні

¹³⁰ *Economiceskaja statistika / Peter von der Lippe. Isdat. FSUG. Stutgard: Metzler-Hoschel, 1995. s. 459.*

¹³¹ *Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / [за ред. С. В. Мочерного]. Львів : Світ, 2005. Т. 1. С. 175.*

(заробітна плата, доходи від сільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від несільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від власності без доходів від вартості капітальних активів), соціальні трансферти (виплати з приводу нещасних випадків і короточасних втрат працездатності; по тривалій втраті працездатності та інвалідності; у зв'язку з виходом на пенсію; на дітей та сімейні виплати; по безробіттю; по догляду за дітьми; на народження дитини; особам, що досягли певного віку; допомога військовим і ветеранам війни; інші), пенсії (державні та приватні), приватні трансферти (дітям на аліменти, інші види регулярних доходів за рахунок приватних осіб), інші грошові доходи.

Державний комітет статистики України при характеристиці загальної величини доходів домашніх господарств використовує поняття «сукупних ресурсів», що є цілком логічним і мотивованим, адже заощадження домогосподарств (скажімо, неорганізовані заощадження у вигляді готівки, яка зберігається вдома) не завжди є надходженнями за певний період часу (тобто доходами), а лише відображають ресурсний потенціал домашнього господарства, формуючи його багатство. Складові елементи сукупних ресурсів показані схематично на рис. 11.1.

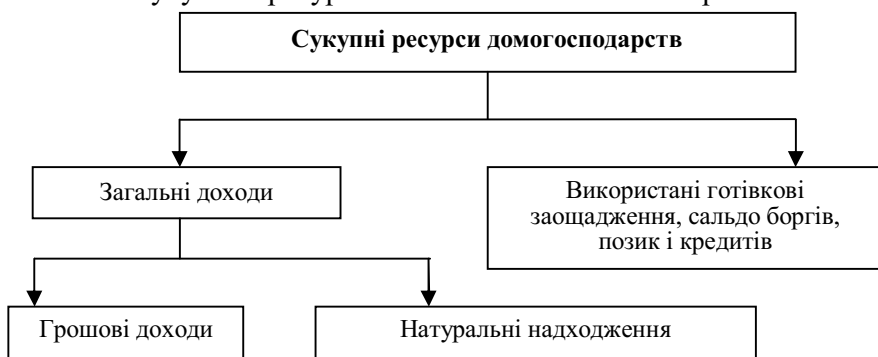

Рис.11.1. Складові елементи сукупних ресурсів домогосподарств

Загальні доходи складаються з грошових та натуральних надходжень (у вартісній оцінці). Вони включають грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних затрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги та подарованих родичами та іншими особами

продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також – суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Грошові доходи домогосподарства у свою чергу включають:

– суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за виключенням податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань). До оплати праці належить заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати відповідно чинного законодавства;

– доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, до яких належать особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю);

– доходи від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;

– надходження від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель. Доходи від особистого підсобного господарства включають дві складові: 1) грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель; 2) вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цього доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). В цей показник також включається вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також - вартість спожитих продуктів, отриманих в порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді;

– суми соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів і інших осіб та інших грошових доходів.

Пенсії – це всі види трудових і соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші. Стипендії – всі види стипендій, які виплачуються учням професійно-технічних учбових закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, включаючи стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями, стипендії та інші виплати аспірантам, ординаторам. Допомоги – всі види одноразових та щомісячних допоміг, отриманих населенням з державного та місцевого бюджетів, фондів соціального захисту, від профспілкових організацій, за рахунок коштів підприємств та з інших джерел. З загального обсягу допомоги виділяються:

1) допомога по безробіттю – допомога, яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, які мають статус безробітних (zareєстровані в державній службі зайнятості);

2) допомога малозабезпеченим сім'ям – адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, запроваджена з метою надання матеріальної підтримки найменш соціально захищеним верствам населення;

3) допомоги на дітей – одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога по догляду за дитиною у віці до 3 років, допомога сім'ям, які виховують дітей у віці від 3 до 6 років, грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років тощо;

4) інші допомоги – допомога сім'ям осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, допомога на поховання, всі види допомоги від місцевої влади, допомога по догляду за інвалідами, особами похилого віку тощо.

Допомога від родичів та інших осіб включає дві складові:

1) допомогу грошима – це гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) допомогу від родичів та інших осіб продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Аліменти – на утримання неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Також по цій статті враховуються допомоги, які виплачуються органами соціального забезпечення під час розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Натуральні надходження у вартісній оцінці містять: 1) пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива – сума грошових нарахувань відповідно відсоткам пільг на оплату

окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій, багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива; 2) пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку – частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок, оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та на проїзд в міжміському транспорті окремих категорій населення.

Використання заощаджень, позики та повернені домогосподарству борги – це сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, зменшення вкладів в банківських установах тощо. Також враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

На підставі даних вибіркового обстеження та балансів грошових доходів і витрат здійснюється статистичний аналіз матеріальної забезпеченості населення в цілому, окремих соціальних груп (верств) населення та домогосподарств. До показників, що визначають розмір доходів господарств належать:

- середній розмір грошових доходів у розрахунку на одне домогосподарство

- середньомісячний грошовий дохід на душу населення, який розраховується діленням загального розміру грошових доходів за місяць на середню чисельність населення.

- середньомісячна номінальна заробітна плата робітників і службовців у галузях економіки (незалежно від форми власності та господарювання), яка розраховується шляхом ділення нарахованого місячного фонду оплати праці на середньомісячну чисельність робітників та службовців;

- середньомісячна реальна заробітна плата, яка розраховується діленням відповідної номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін або множенням на індекс купівельної спроможності грошової одиниці;

- самооцінка домогосподарствами рівня своєї матеріальної забезпеченості (дані щодо суб'єктивного визначення рівня достатності їхніх доходів для задоволення основних потреб, інформацію щодо обмежених споживчих можливостей окремих груп домогосподарств через нестачу коштів (консенсусну позбавленість), а також щодо очікувань домогосподарств

стосовно перспектив зміни у наступні 12 місяців свого економічного становища та економіки України в цілому).

Для певних соціальних груп визначаються суми та середній розмір призначених місячних пенсій за віком як відношення загальної суми призначених пенсій пенсіонерам, які знаходяться на обліку в органах соціального захисту до загальної чисельності пенсіонерів.

Окрім середніх показників, використовуються відносні показники порівняння зі стандартом. Наприклад, співвідношення середнього розміру призначених місячних пенсій за віком та середньомісячної заробітної плати або порівняння середнього розміру призначених місячних пенсій за віком з мінімальним розміром пенсії.

Мінімальним розміром пенсії за віком вважається мінімальна грошова сума з урахуванням компенсаційних виплат у зв'язку із зростанням споживчих цін, отримання яких гарантовано умовами, передбаченими чинним пенсійним законодавством.

Не включаються в доходи та ресурси домогосподарства кошти, отримані одним членом домогосподарства від іншого (наприклад, дітям на кишенькові витрати), безготівкові дотації держави на виховання дітей в дошкільних закладах та навчання в загальноосвітніх школах, технічних ліцеях та вищих навчальних закладах, на лікування, на безкоштовний проїзд в громадському транспорті окремих категорій громадян.

Для оцінки рівня і динаміки доходів домогосподарств використовують показники номінального й реального доходу. Номінальний дохід – це загальна сума доходів, отриманих домогосподарством упродовж певного періоду часу без урахування купівельної спроможності грошей, рівня цін і темпів інфляції. Номінальні доходи формуються з різних джерел, основними з яких є:

– доходи від ресурсів, які члени домогосподарства постачають на відповідні ринки (передусім, таких чинників виробництва, як праця, земля, капітал). Джерелом формування таких доходів можуть бути: заробітна плата, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, від продажу сільськогосподарської продукції, вироблених товарів і послуг;

– надходження з державних програм допомоги окремим категоріям населення. Джерелом формування таких доходів є соціальні виплати з державного та місцевих бюджетів і державних цільових фондів (пенсії, стипендії, допомоги

малозабезпеченим сім'ям на дітей, виплати з безробіття, допомоги по догляду за дітьми, субсидії населенню тощо);

– надходження від фінансового сектора економіки. Основними видами таких доходів є доходи від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів тощо.

Вітчизняна статистика окремо виділяє також наявний дохід як максимальний обсяг грошових доходів, які призначені для використання домашніми господарствами на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Вони включають оплату праці, прибуток, змішаний дохід, сальдо доходів від власності, соціальні допомоги, інші одержані поточні трансферти в грошовій формі за виключенням сплачених, зокрема поточних податків на доходи та майно. Тобто наявний дохід – це та частина доходів домогосподарств, яка залишається після сплати податків та інших обов'язкових платежів до бюджету й державних цільових фондів.

Реальний дохід – узагальнений показник рівня життя населення, який відображає кількість матеріальних і нематеріальних (у т. ч. духовних) благ і послуг, які можна придбати за номінальний дохід упродовж певного періоду часу з урахуванням зміни рівня цін після сплати податків та інших обов'язкових платежів. Таким чином, реальні доходи домогосподарств прямо пропорційно залежать від величини номінального доходу й обернено пропорційно – від розміру сплачуваних податків і рівня цін у державі. На реальні доходи населення впливають володіння власністю, набуті форми багатства, отриманого в спадщину або від підприємницької діяльності, освіта, спеціальність, стать та інші чинники.

Структуру сукупних ресурсів домогосподарств наведено в табл. 11.3. Результати аналізу структури сукупних ресурсів за даними табл. 9.4 свідчать, що грошові доходи домогосподарств зростали з 2010 до 2014 року, а саме з 89,1 до 91,2%, та знижувалися у періоді з 2014 р. до 2016 р. – до 86%. Основною їх складовою залишалася оплата праці, частка якої становила близько 46-50% від усіх доходів. Значно зросли пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива з 0,6 (2010 р.) до 4,7% у 2016 р. Загальні доходи за досліджуваний період збільшилися з 3369,8 грн. (у 2010 р.) до 6095 грн. (у 2016 р.), або у 2 рази.

Таблиця 11.3

СТРУКТУРА СУКУПНИХ ДОХОДІВ (РЕСУРСІВ) ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У 2010-2016 РР.

Показник	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
Сукупні доходи в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8
Структура сукупних доходів домогосподарств	відсотків						
Грошові доходи:	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4	86,0
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4	2,9
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2	23,1
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1	8,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3	4,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8	4,1
<i>Довідково: загальні доходи, грн.</i>	3369,8	3708,2	4031,9	4331,0	4470,9	5122,0	6095,0

Примітка

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції, тимчасово окупованої території АРК та м.Севастополя.

Джерело: обчислено за даними Держкомстату України.

Таблиця 11.4

**РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ ЗА РІВНЕМ СЕРЕДНЬОДУШОВИХ ЗАГАЛЬНИХ ДОХОДІВ
У 2010-2016 РР.**

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн. (Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції, тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя).</i>							
до 480,0	0,7	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1	0,0
480,1–840,0	7,8	4,8	3,2	2,3	1,4	0,9	0,3
840,1–1200,0	25,9	18,8	12,6	9,1	7,9	4,8	1,6
1200,1–1560,0	27,2	26,7	23,8	21,2	19,2	11,3	5,0
1560,1–1920,0	16,5	20,0	21,2	21,9	23,1	18,2	11,5
1920,1–2280,03	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6	16,0
2280,1–2640,0	9,3	10,5	11,7	15,9	16,4
2640,1–3000,0	5,6	6,8	7,8	11,4	13,6
3000,1–3360,0	3,1	4,3	4,6	6,7	10,0
3360,1–3720,0	2,1	2,0	2,5	4,4	7,9
понад 3720,0	4,2	5,2	5,2	8,7	17,7

Одним із важливих показників оцінювання фінансів домогосподарств є показник середньодушових загальних доходів (табл. 11.4). Виявлено, що за період 2000 – 2016 рр. доходи населення суттєво збільшилися. Якщо у 2010 р. 21,9% населення отримували за місяць доходи у межах 1920-2280 грн., то у 2016 р. – 16%. Слід відмітити, що у 2016 р. близько 18% населення отримували доходи понад 3720 грн.

Результати аналізу показників життєвого рівня населення України свідчать, що чисельність населення із середньодушовими сукупними доходами за місяць, нижчими від прожиткового мінімуму, зменшилася з 8,6% у 2010 р. до 3,8% у 2016 р. Таким чином, зростає диференціація населення України за показником сукупних доходів, що свідчить про ієрархічність соціальних структур та формування нових груп носіїв стандартів якості життя.

В умовах сучасної економіки основними факторами нерівності домогосподарств за величиною сукупних та грошових доходів є відмінності в індивідуальних здібностях; первісний добробут домогосподарств та їхні інвестиційні можливості; диференціація в оплаті кваліфікованої та некваліфікованої праці; демографічні особливості та мобільність домогосподарств; розвиток системи соціального захисту; попит на кваліфіковану працю; нерівність між міським та сільським населенням; особливості приватизації підприємств; лібералізація цін, зарплати, торгівлі та ринку; лібералізація фінансових ринків; заробітки в тіньовій економіці; податкова реформа; реформа системи соціального захисту; нерівність в оплаті праці за галузями та регіонами; розширення території бідності. Сукупність цих чинників утворює соціально-економічний механізм формування величини доходів домогосподарств та їх диференціацію.

11.2. Витрати домогосподарств

Доходи, отримані членами домашнього господарства в процесі їх діяльності спрямовуються на задоволення різноманітних потреб. Задоволення потреб членів домогосподарств є індикатором підвищення якості життя та добробуту населення загалом, а це в кінцевому результаті є показником економічного зростання країни. Ступінь задоволення потреб залежить від рівня доходів домогосподарств, тому витрати на потреби домогосподарств формуватимуться та, у першу чергу, залежатимуть від них. Існує два способи

задоволення потреб членів домогосподарств – це використання доходів задля здійснення витрат та другий – забезпеченість своїх потреб на основі власної трудової діяльності.

Структура фінансів домогосподарств за напрямками розподілу коштів формується виходячи з необхідності першочергового забезпечення розширеного відтворення робочої сили, тобто залежить від обсягу витрат на фізіологічні потреби населення, які є пріоритетними. Таким чином, що менший загальний фонд споживання країни, то більша частка витрат на життєзабезпечення населення і відповідно менші витрати на духовний розвиток людини та інвестиційну спроможність населення.

Отже, витрати – це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді; сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески; натуральні витрати.

Загальна сума витрат домогосподарств залежить від низки чинників, які, з погляду сфери виникнення, можна поділити на внутрішні і зовнішні.

До внутрішніх факторів належать (у порядку значущості): величина сукупних грошових доходів домогосподарства, ступінь забезпечення потреб за рахунок ведення натурального господарства; рівень організації ведення бюджету домогосподарства; рівень матеріальних і духовних потреб членів домогосподарства та інші.

Зовнішніми чинниками є: рівень роздрібних цін на спожиті товари і послуги; величина державних дотацій, що направляється на фінансування медицини, освіти, транспорту тощо; суми сплачених домогосподарством податків та платежів; рівень розвитку споживчого кредитування тощо. Окрім того, у різних країнах світу на величину, структуру і динаміку витрат домашніх господарств суттєвий вплив здійснюють також історичні, кліматичні умови, а також умови проживання і стереотипи поведінки населення.

У розгорнутому вигляді споживчі витрати містять статті, які наведені на рис. 11.2. Статистика вивчає розмір споживчих витрат і їх склад у цілому та в розрахунку на одне домогосподарство. Структура та співвідношення окремих складових споживчих витрат є показником матеріального добробуту населення та домогосподарств. Переважання частки витрат на непродовольчі товари та оплату послуг є свідченням матеріального благопо-

луччя. Розмір витрат є визначальним критерієм матеріального добробуту населення і домогосподарств, оскільки дає об'єктивнішу оцінку реальних доходів, у тому числі не декларованих.

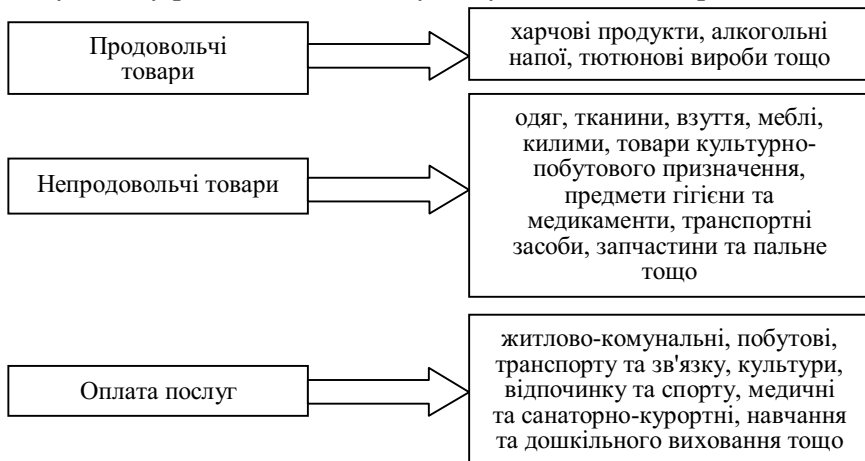

Рис.11.2. Складові споживчих витрат

З 2002 р. визначення показників споживчих витрат здійснюється відповідно до міжнародної Класифікації індивідуального споживання товарів та послуг за цілями (СОІСОР-НБС (1997)), яка була рекомендована Євростатом. Згадана класифікація застосовується в обстеженнях витрат домогосподарств, а також для розрахунків макроекономічних показників щодо сектору домашніх господарств та при розрахунку ІСЦ (індексу споживчих цін).

Отже, для макроекономічних обчислень використовується поняття «споживчі сукупні витрати», яке включає грошові витрати, а також – вартість спожитих домогосподарством продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства, в порядку самозаготівель або подарованих родичами та іншими особами, суми отриманих пільг та безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг, суми пільг на оплату телефону, проїзду в транспорті, туристичних послуг, путівок для лікування, оздоровлення та відпочинку, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг (в тому числі стоматологічних послуг, проведення обстеження та отримання процедур, лікування в стаціонарі тощо).

11.3. Інвестиції в людський капітал

Сучасний соціально-економічний розвиток держави і домогосподарств значно залежить від основного багатства суспільства – людського капіталу, з його індивідуальними цінностями, знаннями, відповідною кваліфікацією та надбаннями, що є основою забезпечення розширеного відтворення благ та послуг, розвитку сучасного ринку праці та найбільш важливою умовою становлення постіндустріальної економіки. Людський капітал – це накопичений у результаті інвестицій запас знань, навичок, вмій, кваліфікації, професійної підготовки, мотивації, досвіду, здоров'я, які характеризують індивіда і не можуть бути відділені від нього, використовуються у суспільному виробництві, сприяють зростанню продуктивності праці, економічній і соціальній ефективності, підвищенню конкурентоспроможності економіки і водночас впливають на зростання особистого доходу людини, підприємства і суспільства в цілому.

Гостра конкуренція та глобалізація вимагають глибоких та різносторонніх знань, спровокували виникнення сучасної парадигми розвитку людського капіталу, яка висуває нові вимоги до працівника, вимагає високого професіоналізму, здатності розвиватись, самовдосконалюватись, творчо підходити до виконання поставлених завдань, постійно вчитися і пристосовуватись до мінливих умов ринку, вміти працювати в соціумі. Всі ці елементи вимагають великих затрат часу та грошових засобів, а отже можуть розглядатися як інвестиції в людський капітал.

Інвестиціями в людський капітал вважаються не тільки затрати на його нарощування (на освіту і професійну підготовку, надбання трудового і життєвого досвіду, покращення здоров'я, соціальної захищеності, добробуту), але і на міграцію та пошук роботи. Тобто інвестиції виступають передумовою продукування людського капіталу. В першому випадку підвищується якість робітника як ресурсу, збагачуються знання, розвиваються навички, покращується здоров'я, примножується досвід, тобто підвищується запас визначального чинника продукування. В другому – зростає ринкова ціна, гарантується ефективна реалізація людського капіталу, забезпечується можливість отримати вищі матеріальні та моральні зиски¹³².

¹³² Подра О. П. Інвестиції в людський капітал як чинник підвищення якості життя.
URL: [http: nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2012_2/Podra_212.htm

Інвестиції в людський капітал мають особливості, що відрізняють їх від інших видів інвестицій:

1) віддача від інвестицій у людський капітал залежить безпосередньо від терміну його використання, тобто визначається часом, що залишився до закінчення працездатного періоду життя людини. Чим раніше зроблено інвестиції в людину, тим довше, за інших рівних умов, вони даватимуть віддачу. Але слід враховувати, що якісніші та триваліші інвестиції приносять, як правило, більший і триваліший ефект;

2) порівняно з інвестиціями в інші форми капіталу, інвестиції в людський капітал, за оцінками багатьох економістів, є найвигіднішими як для окремої людини, так і для суспільства в цілому;

3) характер, масштаби і види інвестицій у людину зумовлені історичними, національними, культурними особливостями та традиціями суспільства, менталітетом народу. Наприклад, рівень освіти і вибір професії дітьми значною мірою залежать від сімейних традицій, професії та рівня освіти їхніх батьків;

4) є особливості також у фізичному та моральному зношуванні людського капіталу. Воно визначається, по-перше, мірою природного старіння (фізичного зношування) людського організму та притаманних йому психофізіологічних функцій, а по-друге, мірою економічного старіння (морального зношування) внаслідок застарівання знань чи відносного зменшення цінності здобутої колись освіти. Особливістю людського капіталу є також те, що у процесі використання він не лише зношується, а й збагачується за рахунок надбання людиною професійного досвіду навіть без спеціальних інвестицій. Тому зношування людського капіталу відбувається (у разі правильного його використання) значно повільніше порівняно з фізичним капіталом. Якщо ж у процесі використання людського капіталу постійно робляться додаткові інвестиції у безперервну освіту, здоров'я тощо, то його якісні й кількісні характеристики (обсяг, цінність, якість) можуть поліпшуватися протягом майже всього життя людини;

5) інвестиційний період фізичного капіталу (у середньому 1,5–2 роки) значно коротший порівняно з людським капіталом. Наприклад, інвестиційний період такої форми вкладень у людину, як освіта, тобто тривалість навчання, може сягати 12–20 років;

6) функціонування людського капіталу, віддача від його застосування зумовлені волею людини – власника цього капіталу,

її індивідуальними інтересами та перевагами, її зацікавленістю, відповідальністю, світоглядом і загальним рівнем культури, зокрема й економічної. Тому капіталовкладенням у людину притаманний вищий, ніж для звичайних капіталовкладень ступінь ризику та невизначеності, а зміни в обсязі людського капіталу залежно від витрат принципово неможливо оцінити з тією самою точністю, що й відносно фізичного капіталу;

7) вкладення в людський капітал дають значний за обсягом, тривалий за часом та інтегральний за характером економічний і соціальний ефекти;

8) не будь-які інвестиції в людину можна визнати економічно необхідними і суспільно доцільними. Наприклад, витрати, пов'язані з навчанням кримінальної діяльності, з вихованням антисоціальних рис характеру, не можна визнати інвестиціями в людський капітал, оскільки вони завдають шкоди суспільству і не сприяють розвитку людини.

Види інвестицій в людський капітал Дж. Кендрік¹³³ класифікував таким чином:

– речовий, втілений в людях (має матеріальну, речову форму) – витрати на формування людського капіталу, тобто витрати виховання дітей до 14 років, без урахування витрат на їх освіту;

– речовий, не втілений в людях – охоплює фактори виробництва, які включаються в поняття «багатство»: будівлі, споруди, земля і інші природні ресурси, машини, обладнання тривалого користування, товарно-матеріальні запаси;

– нематеріальні, втілені в людях – накопичені витрати на загальну освіту і спеціальну підготовку, частина накопичених витрат на охорону здоров'я і витрати на переміщення робочої сили;

– нематеріальні, не втілені в людях – витрати, необхідні для накопичення, що використовуються у виробництві знань і практичного досвіду, включаючи знання, втілені в нових або поліпшених споживчих товарах, засобах виробництва, продуктивних процесах і системах.

Одним із напрямів інвестування в людський капітал, як зазначалося, є освіта в різних її видах, оскільки вимагає значних витрат часу і коштів. При підвищенні рівня освіти ефективність праці працівника підвищується або за допомогою збільшення

¹³³ Кендрік Дж. Совокупный капитал США и его формирование / общая редакция и предисловие члена-корреспондента АН СССР А.И. Анчишкина. М.: "Прогресс". 1978. 276 с.

продуктивності праці, або працівник одержує знання, які роблять його здатним здійснювати таку трудову діяльність, результати якої представляють велику цінність.

Отже, всі види витрат, які можна оцінити в грошовій або іншій формі і які сприяють зростанню в майбутньому продуктивності та заробітків працівника, розглядаються як інвестиції в людський капітал. Вони можуть здійснювати не лише державою, самою людиною, але і підприємством, на якому вона працюватиме. Людський капітал є важливою формою інвестицій у розвинутих ринкових економіках. За оцінкою Світового банку людський капітал перевищує 80% усіх продуктивних багатств у Японії і 60% у США. В Австралії і Канаді, що володіють величезними природними ресурсами і порівняно невеликим, але високоосвіченим населенням, частка людського капіталу складає близько 20 % продуктивних багатств цих країн.

Таким чином, погоджуючись з вітчизняними вченими-фінансистами (С. Юрій та Т. Кізіма), фінанси домогосподарств – це сукупність економічних відносин, матеріалізованих у грошових потоках, у які вступають домашні господарства з приводу формування, розподілу і використання фондів коштів із метою задоволення матеріальних і духовних потреб своїх членів.

Фінанси домогосподарств включають доходи та витрати. Склад грошових доходів домогосподарства складається:

- з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за виключенням податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань);
- з доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості;
- з доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;
- з надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель.

Витрати домашніх господарств спрямовуються на:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);

- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);

- податки та збори;

- страхові внески;

- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;

- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Достатність надходжень та ефективне витрачання коштів домогосподарствами залежить від розвитку суспільства в цілому та стану економіки зокрема.

Але для зростання рівня та якості життя населення необхідно здійснювати належне фінансування окремих сфер людського розвитку. Джерелами такого фінансування є державні та місцеві бюджети, громадські фонди, приватні фонди, суб'єкти господарювання та домогосподарства. Інвестування в людський капітал впливає не лише на розвиток людського потенціалу, а й на зростання ВВП України. У свою чергу зростання якості продуктивних сил, а, отже, і продуктивності праці, забезпечить задоволення потреб населення, що є одним із показників підвищення якості життя населення. Формування нових стандартів якості життя характеризує суспільство як таке, що розвивається, і може бути конкурентоспроможним на світовому ринку.

Таким чином, стан фінансів домогосподарств, їхня роль у системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи.

РОЗДІЛ 12 СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВИЙ РИНОК

12.1. Сутність, функції та роль страхування

Страховання може означати застереження, захист та безпеку. Єдиного визначення «страхування» не існує, аналізуючи опубліковані визначення даного поняття можна сказати, що кожне з них уточнює або доповнює попередні, залишаючи без змін їх основу. В нашій країні офіційне визначення даного терміну можна знайти в Законі України «Про страхування»: Страховання – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів¹³⁴. Законом передбачено основні поняття та визначення, а також головні елементи та відносини, які виникають у страхуванні, все це, і формує термін «страхування». На рис. 12.1 показано види страховиків та страхувальників.

У страхових відносинах страховик бере на себе відповідальність за відшкодування збитків через загибель (пошкодження) майна або виплату грошової суми при певних подіях, що настають в житті людини. Тобто надає впевненість, надійність та захист майнових інтересів страхувальників у майбутньому.

В Україні страхування може здійснюватися в добровільній та обов'язковій формах.

Добровільне страхування – це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог Закону «Про страхування». Конкретні умови страхування визначаються при укладенні договору страхування відповідно до законодавства¹³⁵.

¹³⁴ Про страхування: Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>

¹³⁵ Там само.

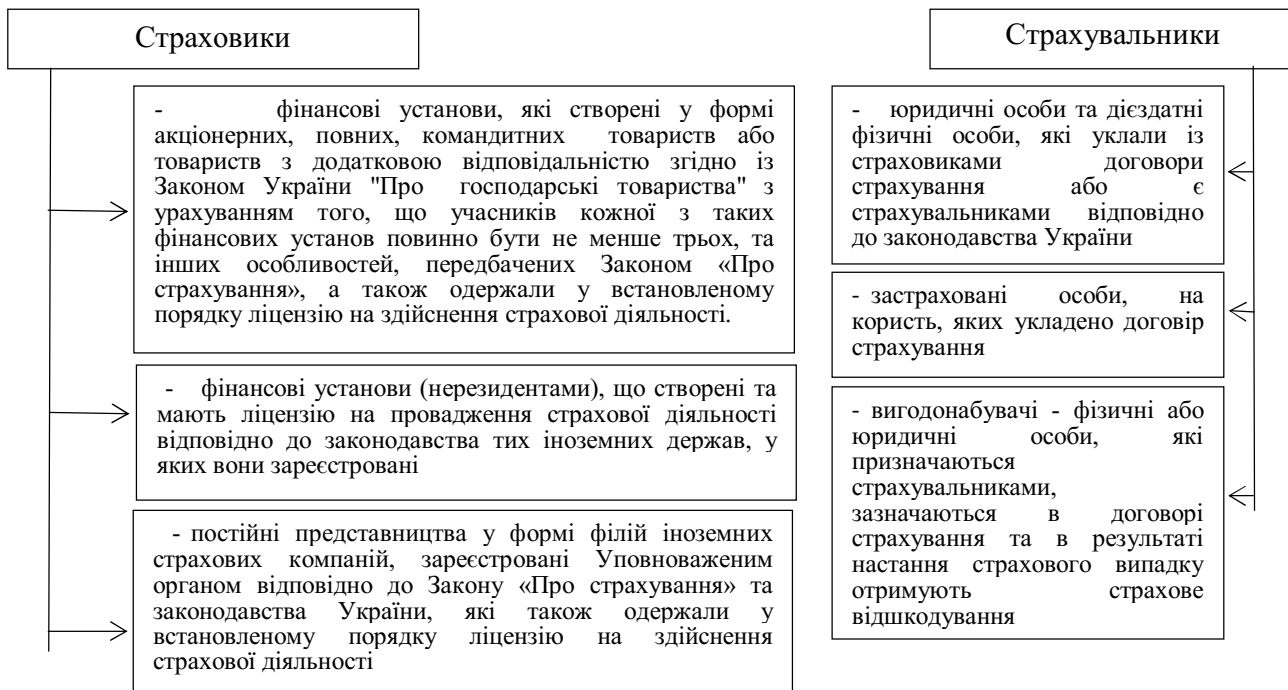

Рис. 12.1. Види страховиків та страхувальників

Обов'язкове страхування здійснюється на підставі відповідних законодавчих актів, якими передбачено перелік об'єктів, що підлягають страхуванню: перелік страхових подій, винятки з них: максимальні страхові тарифи: страхові суми: рівень страхового забезпечення та інші суттєві моменти. Згідно із Законом України «Про страхування» форми типового договору, види і порядок проведення обов'язкового страхування визначаються Кабінетом Міністрів України (рис.12.2.).

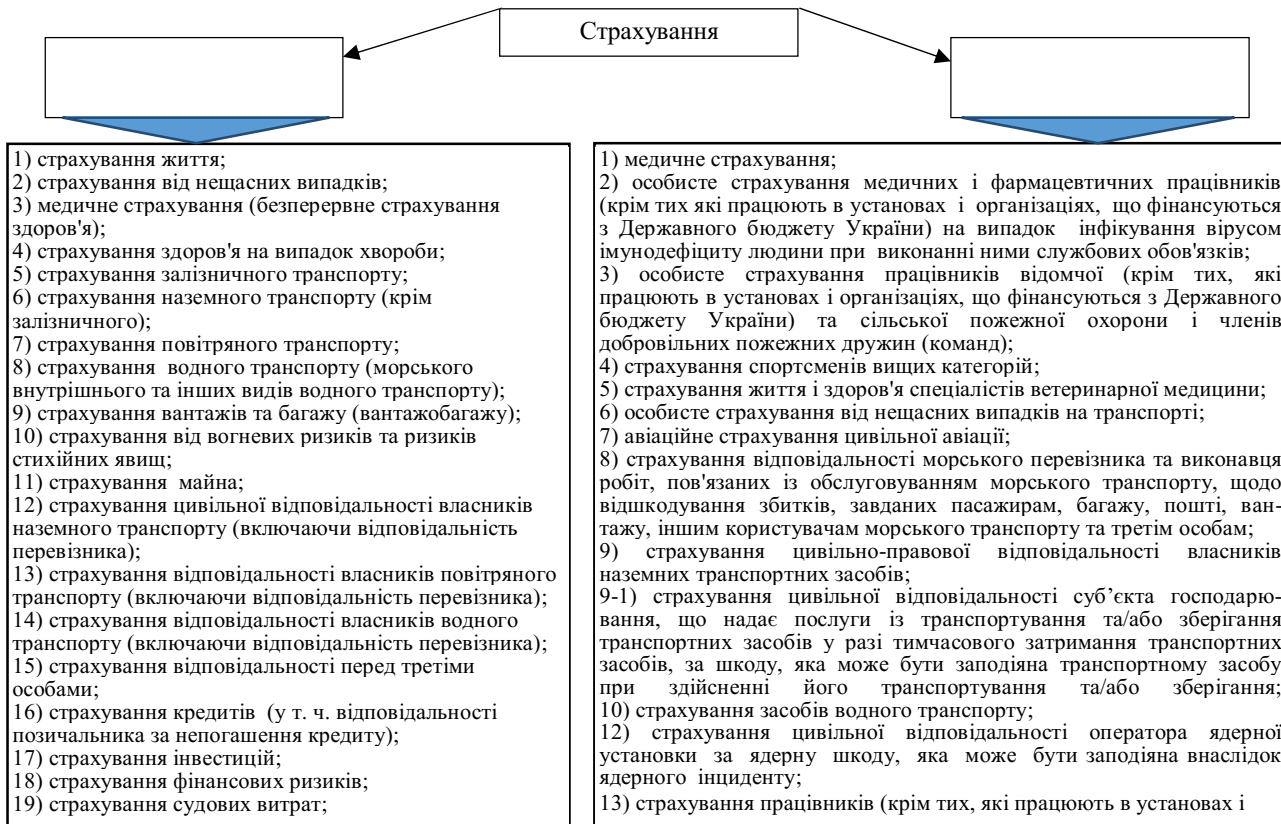
Отже, укладаючи договір обов'язкового страхування ні страховик, ні страхувальник не можуть «здійснювати маневри», тому що всі моменти будь-якого виду обов'язкового страхування і сама форма договору, чітко визначені законодавчими актами.

Страхування, як економічна категорія, виражає свою сутність через функції, проте за своїм змістом функції страхування мають специфічні особливості та ознаки. Основними функціями у страхуванні є *ризикована, створення і використання страхових резервів (фондів), заощадження коштів, превентивна*¹³⁶.

Ризикована функція страхування полягає в переданні за певну плату страховикові матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством або договором. Чим вищі ймовірність і розмір ризику, тим і плата за його утримання, обчислена на підставі тарифів, визначених за допомогою актуарних розрахунків, більша. У разі настання страхового випадку страхувальник висуває страховикові вимогу щодо відшкодування збитків (виплати страхових сум). Ризикована функція відбиває процес купівлі-продажу страхової послуги.

Функція створення і використання страхових резервів (фондів). Страхування стає можливим лише за наявності у страховика певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків (у разі їх виникнення), заподіяних страхувальникові стихійним лихом, нещасним випадком чи іншою страховою подією. Власними коштами покрити таку потребу у грошових виплатах страховик, здебільшого, не в змозі. Тому кожний страховик створює систему страхових резервів. Нагромадження й використання таких резервів характерні для страхової діяльності.

¹³⁶ Говорушко Т.А. Страхування: навч. посіб. / Т.А. Говорушко, В.М. Стецюк; за ред. Т.А. Говорушко. – К.: – Львів: «Магнолія 2006», 2014. – С. 18.

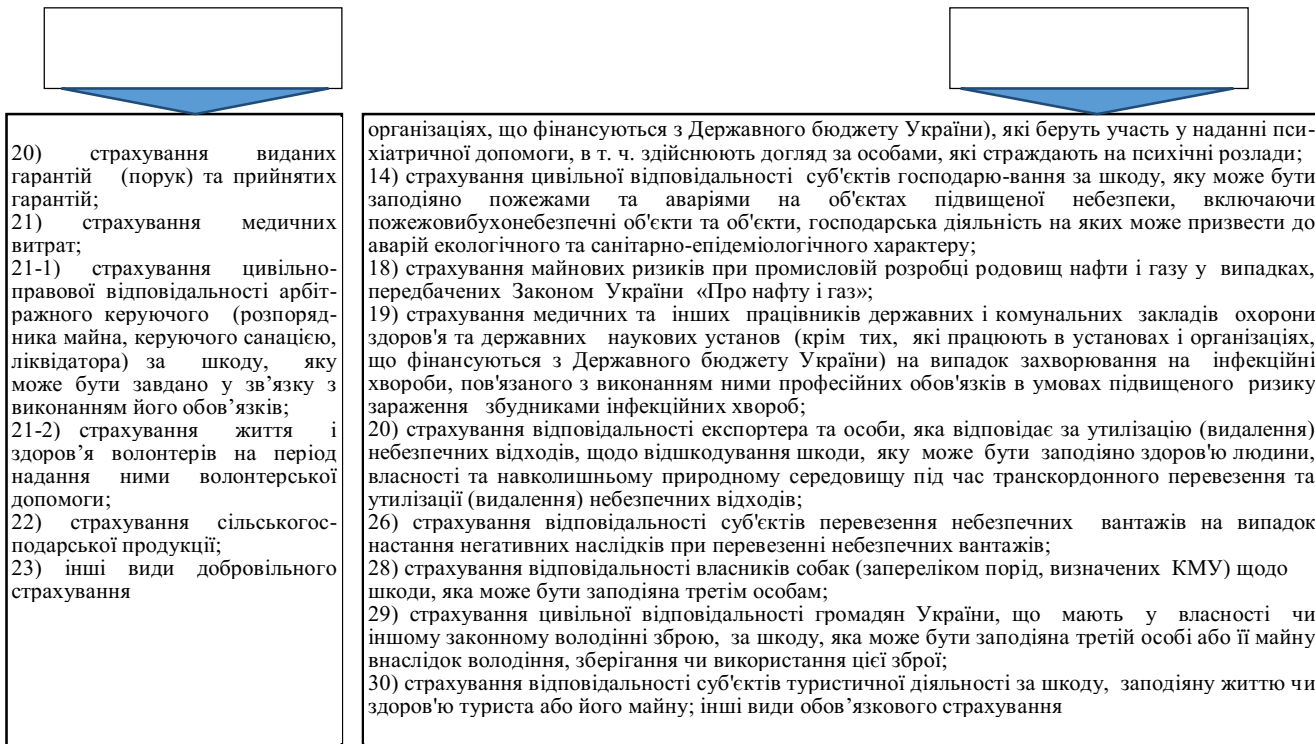

Рис.12.2. Форми страхування та їх види

У формуванні й використанні страхових резервів виявляється перерозподіл коштів між страхувальниками. Ті з них, для яких у певному періоді не настала страхова подія, сплативши страхові внески, не отримують жодних виплат. І навпаки: страхувальникам, які зазнали серйозних збитків від страхового випадку, виплачується відшкодування в сумах, значно більших за внесені страхові платежі.

Формування страхових резервів – це спосіб концентрації та використання коштів, необхідних не лише для розподілу між усіма страхувальниками збитків, зумовлених страховими випадками поточного періоду, а й для відповідного покриття можливих масштабніших збитків, що можуть припасти на окремі роки наступних періодів. У тій частині страхових платежів, яка спрямовується на ведення справи, перерозподіл коштів спостерігається меншою мірою. Те саме стосується й формування прибутку від страхової діяльності. Його джерелом є частина навантаження на нетто-ставку страхового тарифу та економія коштів, призначених на ведення справи.

Функція заощадження коштів. У більшості випадків використовується в особистому страхуванні (на дожиття, пенсій, ренти тощо). Проте виплати, пов'язані із втратою життя і здоров'я внаслідок нещасного випадку, становлять менш як 10%. Решта припадає на заощадження. Вони виплачуються з урахуванням інвестиційного доходу в разі дожиття застрахованого до певного віку або події.

Сприяючи розвитку заощаджувальних видів страхування, держава має змогу активно впливати на вирішення соціальних проблем, поживлявати грошовий обіг, підвищувати купівельну спроможність національної валюти, збільшувати інвестиційні можливості країни. Тому парламенти та уряди багатьох країн усіяко сприяють виявленню заощаджувальної функції страхування: створюються пільгові умови оподаткування страхових внесків і виплат, страхових вкладів, які переходять у спадщину, доходів компаній тощо.

Превентивна функція. Учасники страхування, і насамперед страховики та страхувальники, зацікавлені зменшити наслідки страхових подій. З цією метою вдаються до правової та фінансової превенції.

До правової превенції належать передбачені чинним законодавством або договорами страхування застереження, згідно з якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхових відшкодувань. Вони охоплюють

випадки протиправних дій або бездіяльності з боку страхувальника щодо застрахованих об'єктів. Наприклад, страховики не покривають матеріальних збитків, що їх зазнали потерпілі, перебуваючи у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також не передбачають страхових відшкодувань у разі самогубства, навмисного пошкодження власного майна і здоров'я.

Фінансова превенція полягає в тому, що частина страхових премій спрямовується на фінансування превентивних заходів. Нині не передбачено обов'язкового створення фонду запобіжних заходів. Через це значно ускладнюється виконання страхуванням превентивної функції.

В контексті функціонального призначення страхування доцільно зупинитись на його ролі в економіці держави і життєдіяльності людини.

Насамперед страхування надає впевненості в розвитку бізнесу. Жодний власник не інвестує свого капіталу в розвиток виробництва тих чи інших товарів або в сферу послуг, не враховуючи можливого ризику втрати авансованих ресурсів. Передаючи за невелику плату відповідальність за наслідки ризикових подій страховикові, інвестор упевнений, що в разі настання страхового випадку завдані збитки буде відшкодовано.

Страхування необхідне для новостворених підприємств незалежно від виду економічної діяльності, які ще не набули достатнього виробничого потенціалу і не нагромадили власних резервних фондів.

Страхування забезпечує раціональне формування та використання коштів, призначених для здійснення соціальних програм. Світовий досвід довів доцільність нагромадження і використання коштів на соціальні програми страховим методом. Сформовані за цим методом ресурси використовуються як доповнення до державних ресурсів, спрямованих на фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійне забезпечення та деякі інші соціальні заходи. Акумуляовані у страхових компаніях ресурси через систему інвестування сприяють розширенню виробництва. А це вигідно як страхувальникам і страховикам, так і іншим підприємницьким структурам¹³⁷.

Тому, страхування необхідне для забезпечення безперервного економічного розвитку суспільства та для допомоги окремим особам захистити себе від наслідків непередбачуваних подій.

¹³⁷ Говорушко Т.А., Стецюк В.М. Страхування: навч. посіб. Львів: «Магнолія 2006», 2014. С. 18.

12.2. Сутність, види та особливості галузей страхування

В Україні страховий захист класифіковано на три спеціалізовані галузі з метою ефективності та зручності роботи страховиків, їх фінансової стабільності та впевненості у страховому захисті страхувальників.

1) особисте страхування пов'язане з життям, здоров'ям, працездатністю, додатковою пенсією страхувальників або застрахованих осіб.

2) майнове страхування пов'язане з володінням, користуванням та розпорядженням майном страхувальника.

3) страхування відповідальності пов'язане з відшкодуванням заподіяної ним шкоди третій особі або її майну.

Детальніше розглянемо кожну із них:

В особистому страхуванні розглядають такі страхові ризики: смерть страхувальника (застрахованого); тимчасова втрата працездатності; постійна втрата працездатності; закінчення страхувальником (застрахованим) активної трудової діяльності у зв'язку із виходом на пенсію; дожиття страхувальника (застрахованого) до закінчення строку страхування.

Особисте страхування – галузь страхування, у якій об'єктом страхових відносин є життя, здоров'я та працездатність людини і яке спрямоване на забезпечення захисту сімейних доходів громадян, а також на нагромадження ними коштів для підвищення рівня свого фінансового добробуту.

На відміну від об'єктів майнового страхування, об'єкти особистого страхування не мають вартісної оцінки. З цієї причини вважається, що в особистому страхуванні не відбувається компенсації страхових збитків, матеріальної шкоди, а виплати страховика на користь страхувальника чи його родини мають характер фінансової допомоги, за рахунок якої останні намагаються запобігти матеріальним труднощам, що виникають у разі смерті чи інвалідності.

Необхідно знати також про те, що виплати страхових сум за договорами особистого страхування здійснюються незалежно від суми, яку має отримати фізична особа за державним соціальним страхуванням. У разі смерті страхувальника, який уклав договір особистого страхування на користь третіх осіб, його права та обов'язки можуть перейти як до цих осіб, так і до осіб, на яких відповідно до чинного законодавства покладено обов'язки щодо охорони прав і законних інтересів застрахованих.

Особливістю цієї галузі є поєднання в її рамках усіх видів страхових послуг, що забезпечують страховий захист життя, здоров'я фізичної особи та дають змогу накопичити додаткову пенсію. У складі особистого страхування функціонує три підгалузі: страхування життя, страхування від нещасних випадків та медичне страхування. Структуру особистого страхування, яка властива Україні, представлено на рис. 12.3. Підгалузі, які ми представили, здійснюються в добровільній формі, всі інші види представлені в законі України «Про страхування» в статтях 6 і 7.

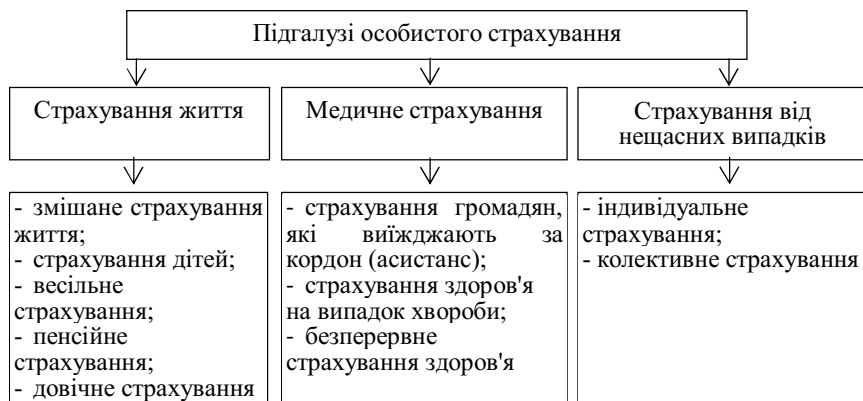

Рис. 12.3. Структура підгалузей особистого страхування в добровільній формі

Страховання життя передбачає відповідальність страхової компанії в разі смерті страхувальника (застрахованого) під час дії договору страхування або дожиття до певного обумовленого в договорі строку. Одним із найпопулярніших видів особистого страхування є змішане страхування життя. Воно поєднує в собі два ризики, які суперечать один одному: з одного боку – дожиття до певної дати або події, а з іншого – смерть. Проте фактично може мати місце лише один ризик: людина або доживе до кінця дії договору, або ні. Страхувальник, який укладає договір змішаного страхування життя, не тільки забезпечує й створює накопичення, він має впевненість у тому, що в будь-якому разі не втратить своїх внесків.

Медичне страхування передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини. Воно забезпечує більшу доступність, якісність і повноту щодо задоволення різноманітних

потреб населення в наданні медичних послуг, є ефективнішим порівняно з державним фінансуванням системи охорони здоров'я.

Страховання від нещасних випадків – це ризиковане страхування, яке, на відміну від накопичувального довгострокового страхування життя, передбачає виплату страхової суми лише в разі настання страхового випадку (у повному розмірі або певної її частини). Виплата страхової суми або повернення сплачених внесків по закінченні терміну дії договору страхування не передбачається. Досвід страхування від нещасних випадків свідчить, що воно може здійснюватися у різних формах, але при цьому зберігається єдиний соціально-економічний зміст.

Майнове страхування є обов'язковим елементом кожної соціально-економічної системи і в страховій літературі трактується як галузь страхової діяльності, де предметом страхового захисту виступають майнові інтереси фізичних та юридичних осіб, що не суперечать чинному законодавству і пов'язані з правом володіння, користування та розпорядження майном. Економічне призначення майнового страхування полягає у відшкодуванні збитків, заподіяних страхувальникові внаслідок знищення, пошкодження майна при настанні страхового випадку¹³⁸.

Особливостями майнового страхування є використання таких понять як страхова оцінка та страхове забезпечення.

Страховою оцінкою є вартість майна, що враховується для укладання страхової угоди. Статтею 9 Закону України «Про страхування» визначено, що при страхуванні майна страхова сума встановлюється в межах вартості майна за цінами і тарифами, що діють на момент укладання договору, якщо інше не передбачено договором страхування.

Відношення страхової суми до вартісної оцінки об'єкта страхування характеризує страхове забезпечення, яке не може перевищувати 100 %. Страхове забезпечення може бути організоване за системою повної (або дійсної) вартості; системою першого ризику; системою пропорційної відповідальності; системою відбудовної вартості; системою «дробової» частини ризику; системою граничної відповідальності; системою «нове за старе».

Тому, майнове страхування на відміну від особистого має чітко виражений характер. При укладанні договорів маємо чітку страхову суму та об'єкт, який береться на страхування.

¹³⁸ Говорушко Т.А., Стецюк В.М. Страхування: навч. посіб. Львів: «Магнолія 2006», 2014. С. 119.

Короткостроковий термін дії договорів передбачає сплату страхового відшкодування тільки в разі настання страхового випадку, якщо випадок не настав кошти не повертаються страховальнику, на відміну від особистого страхування.

Страхування відповідальності та його види мають комплексний характер, тому що забезпечують одночасно страховий захист життя і здоров'я третьої особи, так і захист фінансового стану самого страховальника. Сплата страхового відшкодування не залежить від платоспроможності страховальника, а збитки відшкодовуються постраждалим за наявності страхового полісу.

Особливістю даної галузі є те, що вона немає підгалузевого поділу, а просто ділиться на дві групи та відноситься до сфери загального страхування; в договорі наперед невизначеною є третя постраждала особа і невідомим розмір збитків.

Порівнюючи галузі страхування можна дійти висновку, що:

По-перше, майнове страхування покликане відшкодувати матеріальні збитки, зумовлені страховими подіями. Тут страхуються строго визначені об'єкти на заздалегідь визначену суму.

По-друге, особисте страхування спрямоване на надання грошової допомоги громадянам та їх сім'ям у зв'язку з втратою здоров'я застрахованою особою чи її смертю. При страхуванні на дожиття до закінчення строку дії договору про страхування, а також при страхуванні пенсій, ренти тощо страховальником нагромаджується страхова сума, яка по закінченні строку дії договору повертається застрахованому, а протягом дії договору використовується страховиком як інвестиційний ресурс.

По-третє, страхування відповідальності, як і майнове страхування, є страхуванням збитків. Але, на відміну від майнового страхування, тут об'єкт захисту не може бути визначеним заздалегідь¹³⁹.

12.3. Страховий ринок: функціонування, проблеми та перспективи розвитку

Важливим елементом фінансової системи є страховий ринок України, оскільки за допомогою якого знижується загальний рівень ризику, забезпечується перерозподіл ризиків в економіці, формується більш сприятливе для розвитку підприємництва зовнішнє середовище.

¹³⁹ Страхування : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання, 2008. С. 103-104.

Ринкова трансформація економіки зумовлює підвищення ролі страхового ринку, визначає необхідність створення дієвої системи страхового захисту з метою забезпечення стабільності розвитку та ефективності економічних відносин, підвищення рівня життя населення, соціальної стабілізації. Страховий ринок – особлива сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає специфічна послуга – страховий захист, формується пропозиція і попит на неї.

Учасниками страхового ринку є страхувальники, застраховані, вигодонабувачі, страховики, перестраховики, товариства взаємного страхування, страхові та перестрахові брокери, страхові агенти, актуарії, аварійні комісари, а також професійні об'єднання страховиків, страхових посередників та інших учасників страхового ринку. Завдяки учасникам страхового ринку і здійснюється процес страхування та укладання страхової угоди. Договір страхування проходить ряд етапів, перед тим як набрати чинності (рис. 12.4).

Рис. 12.4. Етапи укладення та ведення страхової угоди

Кожен з цих етапів має своє конкретне значення й відіграє свою особливу роль у проходженні страхової угоди. Розвинений страховий ринок передбачає наявність широкої пропозиції

різноманітних страхових послуг (видів страхування), якими може скористуватися страхувальник, при цьому пропозиція має випереджати попит.

Але незважаючи на всі пріоритети страхового ринку, можна виділити і проблеми, які не дозволяють в повному обсязі розвиватися, це:

- низький платоспроможний попит на страхові послуги; відсутність надійних інвестиційних інструментів для довгострокового розміщення страхових резервів;

- відсутність цілеспрямованої державної політики у сфері страхування; недосконалість нормативно-правової бази; надмірна кількість видів обов'язкового страхування і неадекватність їхнього фінансового забезпечення; недостатній рівень державного регулювання і контролю за страховим ринком;

- відсутність довіри населення до страхових компаній страхування; низька конкурентоспроможність страховиків; зростання випадків страхового шахрайства;

- інформаційна закритість страхового ринку, непрозорість даних про структуру власності сучасного страхового ринку.

Більшість наявних проблем розвитку страхового ринку України пояснюються передусім прагненням страхових компаній максимізувати прибуток, незважаючи ні на довгострокові інтереси галузі, ні на професійну етику.

Для подальшого ефективного розвитку страхового ринку України та страхування загалом необхідно здійснити такі заходи:

- запровадити та підвищити добробут, рівень страхової культури споживачів страхових послуг;

- підвищити прозорість діяльності учасників страхового ринку;

- розробити єдине страхове законодавство, і привести його у відповідність до існуючих економічних реалій;

- розробити ефективні механізми захисту інтересів страхувальників;

- здійснювати контроль внутрішньої системи управління та контроль за ризиками, прозорістю фінансової звітності, виявленні недоліків у діяльності страховиків на ранніх стадіях їх розвитку.

Отже, усунення негативних чинників розвитку страхової галузі сприятиме стабільному розвитку національної економіки та стимулюватиме інтеграцію України до регіональних та світових страхових ринків. І хоча страховий ринок набув певного рівня розвитку, але не став реальним чинником

стабільності і за своїми характеристиками не відповідає завданням випереджального розвитку української економіки та тенденціям світових страхових ринків. Тому це і зумовлює його суттєве відставання у глобальному процесі формування світової фінансової системи.

РОЗДІЛ 13 ФІНАНСОВИЙ РИНОК

13.1. Сутність фінансового ринку та його роль в економіці

Фінансовий ринок є особливою сферою фінансової системи, складовою її інфраструктури, де здійснюється рух тимчасово вільного капіталу, формуються і функціонують обмінно-пере-розподільні відносини, пов'язані з процесами купівлі-продажу вільних фінансових ресурсів, їх трансформація в позиковий та інвестиційний капітал через фінансово-кредитні інститути на основі попиту та пропозиції, формується ціна на ризикоманітні фінансові інструменти.

В економічній літературі зустрічаються різні трактування терміна «фінансовий ринок», однак за своєю сутністю вони близькі за змістом. Усі нижче наведені визначення мають одне спільне, яким є визнання кругообігу фінансових ресурсів, у процесі якого в однієї частини суб'єктів накопичуються заощадження, а інша частина потребує додаткових коштів для функціонування та розвитку (рис. 13.1).

Рис. 13.1. Підходи до визначення сутності фінансового ринку

Фінансовий ринок виступає особливою формою організації руху грошових коштів у національному господарстві і має на меті забезпечити підприємницькі структури, державу і домашні господарства належні умови для залучення необхідних коштів і розміщення тимчасово вільних фінансових ресурсів. Економічна роль фінансового ринку полягає в його здатності об'єднати дрібні, розрізнені грошові кошти в інтересах усього суспільного нагромадження. Це дає змогу активно впливати на концентрацію та централізацію виробництва та капіталу, забезпечити рух фінансових потоків, трансформацію вільних фінансових фондів (заощаджень) у реальні інвестиції. Держава використовує фінансовий ринок переважно для формування своїх доходів на позиковій основі, хоча певною мірою бере участь і в формуванні його ресурсного потенціалу. Домогосподарства, навпаки, більше продають тимчасово вільні кошти, ніж позичають їх, хоча споживчий кредит у сучасних умовах також досить поширений.

Державний сектор управління пов'язаний з фінансовим ринком через економічні відносини, що виникають між державою й іншими суб'єктами національної економіки у процесі створення, розподілу, перерозподілу та використання вартості ВВП і національного доходу країни. При цьому формуються централізовані та децентралізовані фонди грошових коштів. Через систему позик, інвестицій, кредитів, трансфертів та інших інструментів фінансового ринку держава та органи місцевого самоврядування мають змогу фінансувати реальний сектор економіки, виконувати будь-які функції в системі державних закупівель тощо. На рис. 13.2 подано узагальнену систему взаємозв'язків між різними інституційними секторами національної економіки у контексті функціонування фінансового ринку.

В економічній діяльності держави важливу роль відіграє фінансовий ринок, сутність якого повно розкривається через його функції. У загальній фінансовій системі це цілісна структура взаємовідносин між економічними суб'єктами, яка виконує ряд таких функцій:

- 1) через ринкові механізми мотивує мобілізацію заощаджень приватних осіб, приватного бізнесу, державних органів, зарубіжних інвесторів та забезпечує трансформацію акумульованих грошових коштів у позичковий та інвестиційний капітал. Нагромаджений в ході економічної діяльності тимчасово вільний капітал, який тимчасово перебуває у формі суспільних заощаджень населення та економічних агентів, залучається через

Рис. 13.2. Місце фінансового ринку в економічній системі

ринковий механізм фінансового ринку окремими його активними економічними учасниками для наступного ефективного використання в своїй економічній діяльності та діяльності державних органів управління в створенні економічного потенціалу країни.

Фінансовий ринок забезпечує виявлення необхідного обсягу і структури існуючого попиту на окремі фінансові активи та забезпечує його своєчасне задоволення в межах існуючих категорій споживачів, які в даний час тимчасово мають потребу в залученні додаткового капіталу із зовнішніх джерел;

2) здійснює реалізація вартості, яка втілена у фінансових активах, та організує процес доведення наявних фінансових активів до економічних агентів (покупців, вкладників). Ця функція полягає в організації процесу на фінансовому ринку в доведенні фінансових активів до економічних агентів і реалізується через створення відповідних умов для реалізації наявних грошових ресурсів (заощаджень) споживачів (покупців, вкладників) в обмін на фінансові активи та створення мережі різноманітних інститутів з реалізації вільних наявних фінансових активів (банків, бірж, брокерських контор, інвестиційних фондів, фондів магазинів, страхових компаній і т.п.;

3) перерозподільна, що спрямована на створення взамовигідних умов ефективнішого використання грошових коштів підприємств. Через систему ринкового ціноутворення на окремі інвестиційні активи задовольняє інвестиційні потреби господарюючих суб'єктів, виявляє найбільш ефективні сфери економіки і напрями інвестиційних потоків з позицій забезпечення високого рівня дохідності капіталу;

4) фінансового обслуговування та забезпечення учасників економічного кругообігу процесів інвестування у виробництво. Тобто, створення фінансовим ринком умов для залучення (концентрації) економічним агентом фінансових ресурсів, необхідних для розвитку виробничо-торгового процесів. На фінансовому ринку процес залучення фінансових ресурсів містить у собі як накопичення надлишкового капіталу, так і взяття його в борг (позика), у найм (селенг);

5) здійснення впливу на грошовий обіг та прискорення обігу капіталу, що впливає на активізацію економічних процесів. Сутність функції зводиться до створення на фінансовому ринку умов для безбар'єрного переміщення грошей у процесі здійснення різноманітних платежів і регулювання обсягу грошової маси в обігу, реалізацію грошової політики держави.

Від ефективної регульованості грошового обігу залежить усталеність фінансового ринку;

6) ціноутворювальна на окремі види фінансових активів.

На основі ринкового механізму ціноутворення дозволяє повністю врахувати поточне співвідношення попиту і пропозиції за різними фінансовими активами, максимальною мірою задовольнити економічні інтереси продавців і покупців фінансових активів.

Реалізується через систему каналів, за якими грошові кошти (фінансові активи) переміщуються від власників заощаджень до користувачів коштів: каналами прямого та непрямого інвестування;

7) страхова, яка мінімізує фінансові та комерційні ризики на основі здійснення кваліфікованого посередництва між продавцем і покупцем фінансових активів з врахуванням стану поточної фінансової кон'юнктури, забезпечення вигідних умов, що сприяє прискоренню не тільки фінансових, але і товарних потоків, забезпечує мінімізацію пов'язаних з цим суспільних витрат ризиків, Фінансове посередництво сприяє скороченню оперативних витрат; об'єднанню та диверсифікації ризиків; розвитку спеціалізованих консультаційних послуг з управління ризику, перспектив інвестицій, оцінки платоспроможності тих, хто їх залучає; задоволенню потреб вкладників у ліквідності та безпечності; задоволенню потреб інвесторів у терміновому вкладенні вільних коштів;

8) забезпечує в межах інституціонального середовища операції, пов'язані з експортом-імпортом фінансових активів; інші фінансові операції, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю;

9) сприяє кредитуванню уряду та інших органів публічних союзів шляхом розміщення урядових та муніципальних цінних паперів;

10) забезпечення ефективного розподілу державних кредитних ресурсів шляхом розміщення їх серед учасників економічного кругообігу тощо. Фінансовий ринок, здійснюючи мобілізацію, розподіл і ефективне використання вільного капіталу, забезпечує в найкоротші терміни потреби в ньому економічних агентів, сприяє прискоренню обороту використаного капіталу, кожний цикл якого генерує додатковий прибуток і приріст національного доходу в цілому.

Основні принципи функціонування фінансового ринку:

1) цілісність – забезпечується наявністю єдиної національної фондової біржі як єдиного місця котирування цінних паперів,

єдиного Центрального депозитарію цінних паперів і єдиного Клірингового банку, який здійснює діяльність виключно з розрахункового обслуговування угод, які були укладені на організованих біржових та позабіржових фінансових ринках;

2) централізація – в межах існуючого інституціонального середовища здійснюється державний контроль та безпосереднє регулювання цілісної системи обігу цінних паперів, що забезпечується спеціально створеними державними органами;

3) прозорість – в умовах розбудови відкритого демократичного суспільства забезпечує доступність для всіх учасників ринку достовірної ринкової інформації про цінні папери, їх емітентів, фінансові послуги та суб'єктів, що їх надають тощо;

4) захист і забезпечення інтересів та прав інвесторів – створення досконалого інституціонального середовища реалізації інтересів суб'єктів фінансового ринку та забезпечення захисту їх майнових прав;

5) публічність через забезпечення системи електронного обігу цінних паперів – дематеріалізація обігу цінних паперів у формі комп'ютерних записів на рахунках через систему «національна фондова біржа – центральний депозитарій – кліринговий банк»;

6) забезпечення відповідності інституціонального середовища національної системи обігу цінних паперів загальноприйнятими стандартами безпеки інтересів і прав інвесторів – інституціоналізація гарантій для залучення місцевих та іноземних інвестицій в акціонерний капітал та стабілізація і розвиток національної економіки країни;

7) досконалість інституціонального середовища – створення формальних інститутів забезпечення діяльності суб'єктів фінансового ринку, які чітко регламентує правила надання фінансових послуг і взаємовідносин його учасників;

8) соціальна справедливість – інституціональне забезпечення створення рівних можливостей та умов доступу інвесторів і позичальників на фінансовий ринок;

9) контрольованість – інституціоналізація дієвого та ефективного механізму обліку і контролю, запобігання корупції, злочинності та зловживанням у всій архітектоніці фінансового ринку;

10) урегульованість – через створення гнучкої та ефективної системи регулювання фондового ринку;

11) ефективність – на основі ринкових механізмів реалізація потенційних можливостей щодо мобілізації та розподілу фінансових ресурсів у перспективні галузі національної економіки;

12) конкурентність – інституціональне забезпечення свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників та забезпечення умов добросовісної конкуренції учасників ринку.

13.2. Структура фінансового ринку

Пряме і непряме фінансування на фінансовому ринку передбачає участь фінансових посередників у процесах переміщення капіталів від одних учасників ринку до інших. За прямого фінансування інвестори беруть на себе значну частину ризиків і витрат по оцінці фінансових активів та їх емітентів. За непрямого фінансуванні визначальна роль в інвестиційному процесі належить фінансовому посереднику, який забезпечує переміщення коштів від кредиторів до позичальників та зменшує ризики і витрати, пов'язані з інвестуванням коштів. Останнє відіграє провідну роль на ринку запозичень, оскільки основним джерелом ресурсів для корпорацій та багатьох інших учасників ринку виступають кредитні ресурси, які надаються фінансовими посередниками – комерційними банками, а не інвесторами.

Основні суб'єкти ринку – держава, професійні учасники фінансового ринку – фінансові інститути та інститути інфраструктури, інститути позафінансової сфери, населення, а також іноземні учасники ринку. Інституційна архітектура фінансового ринку представлено на рис. 13.3.

Держава, як активатор і найважливіший інвестор економічного процесу виступає позичальником, регулярно розміщуючи на зовнішньому та внутрішньому фінансових ринках свої боргові зобов'язання, а також здійснює регулювання фінансового ринку через здійснення державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком та запобіганні зловживанням і порушенням у цій сфері.

Основна мета державного регулювання в ринковій економіці:

- створення інституціональних умов ефективної мобілізації та розміщення на фінансовому ринку вільних ресурсів;
- на основі принципу сильної держави забезпечення реалізації прав інвесторів та інших учасників фінансового ринку;
- здійснення контролю та забезпечення прозорості та відкритості ринку;
- дотримання учасниками ринку ринкових «правил гри»;
- антимонопольна політика та забезпечення розвитку добросовісної конкуренції.

Рис. 13.3. Інституційна архітектура фінансового ринку

При цьому державою реалізуються різні підходи до регулювання діяльності професійних та інших учасників ринку – інвесторів і емітентів, проте метою його є забезпечення однакових прав й однаковий доступ до ринку всіх його суб'єктів, максимальної прозорості ринку, конкурентного середовища, не допускати монополізації ринку.

Через відповідне інституціональне середовище держава впливає на поведінку учасників фінансового ринку і певною мірою забезпечує його розвиток. Держава здійснює регулювання фінансового ринку через:

- 1) процедуру випуску та обігу фінансових активів;
- 2) торгівлю фінансовими активами, валютними цінностями, наданням кредитних, страхових послуг, емісійну діяльність тощо;
- 3) діяльність фінансових інститутів архітекtonіки ринку (комерційних банків, страхових, інвестиційних компаній, пенсійних фондів та інших посередників);
- 4) діяльність іноземних учасників ринку в межах національного інституціонального середовища.

Державні органи влади забезпечують достовірну інформацію для усіх учасників ринку, формують відповідне інституціональне середовище діяльності та створюють належні умови реалізації угод.

Інформатизація фінансового ринку тісно пов'язана з «прозорістю» ринку – чим повнішою і достовірнішою інформацією володіють учасники ринку, тим «прозорішим» є цей ринок. Сьогодні одним із «найпрозоріших» ринків вважають фінансовий ринок США, на якому учасникам ринку доступна така інформація про фінансові активи та їх емітентів, яку в інших країнах не зобов'язують оприлюднювати.

Архітекtonіка фінансового ринку (комерційні банки, кредитні спілки, інвестиційні та страхові компанії, банки, пенсійні фонди тощо). Основними видами їх діяльності є:

- трансформація фінансових активів (придбання на ринку одних фінансових активів і перетворення їх на інші, які задовольняють певним вимогам);
- торгівля ними за свій рахунок;
- купівля-продаж їх від імені клієнтів;
- допомога в створенні нових активів й розміщенні їх на ринку;
- консультації учасникам ринку щодо інвестування;
- управління активами інших учасників ринку.

Трансформація фінансових активів, що здійснюється інститутами посередників, як правило, виконує хоча б одну з таких економічних функцій:

- узгодження в термінах інвестицій (прикладом є діяльність банку по залученню короткострокових депозитів та наданню довгострокових кредитів. При цьому за допомогою різноманітних фінансових інструментів (державні боргові цінні папери, строкові контракти) банк вчасно виконує зобов'язання щодо повернення коштів, розміщених на короткострокових депозитах, та не порушує зобов'язань по наданих довгострокових кредитах);

- мінімізація ризику через диверсифікацію (вкладаючи кошти інвесторів у різні за ступенем ризику та структурою доходу фінансові активи, інвестиційна компанія формує портфель активів, що забезпечує інвестору найменший ризик при бажаному рівні доходу);

- забезпечення механізму здійснення платежів. За здійснення розрахунків за допомогою кредитних карток, чеків, платіжних доручень тощо банки перетворюють фінансові активи, що не можуть бути використані для платежів, на активи, які можуть бути використані для цієї цілі;

- мінімізацію трансакційних витрат при проведенні операцій.

Фінансові інститути за участю в депозитній діяльності фінансові інститути поділяють на дві основні категорії – депозитні (комерційні банки, ощадні банки, ощадні та кредитні асоціації, кредитні спілки) та не депозитні (інвестиційні компанії, пенсійні фонди та страхові компанії). Основна функція депозитних інститутів на ринку є залучення коштів у вигляді депозитів та надання позичок.

Інститути інфраструктури – включають біржі та позабіржові системи, клірингові центри, інформаційні та рейтингові агентства, депозитарії, реєстратори, які забезпечують стабільне функціонування фінансового ринку, купівлю-продаж фінансових активів, контроль за якістю фінансових активів, що перебувають в обігу.

Інститути позафінансової сфери – це юридичні особи, резиденти певної держави, які займаються виробництвом різноманітних товарів та наданням послуг, виключаючи фінансові послуги (промислові та сільськогосподарські підприємства, корпорації, установи, організації тощо). Спільно з іноземними учасниками ринку вони або виступають інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Найважливішим джерелом фінансування для нефінансових інститутів, зокрема корпорацій, є банківські кредити, інші види позичок, облігації та акції. Основою формування корпоративних ресурсів є фінансування за рахунок кредитів, яке належить до непрямого фінансування.

Населення через придбання цінних паперів або запозичення коштів на кредитному ринку виконує на ринку роль інвестора. У країнах з розвиненою ринковою економікою до 70% населення вкладає кошти в різноманітні фінансові активи, бере довгострокові кредити на придбання житла та на інші цілі, що не характерно для слаборозвинених країн. Населення як соціальний елемент інфраструктури ринку, формує менталітет довіри до фінансових установ, до посередників, що діють на ринку, до послуг, які вони надають.

Іноземні учасники ринку – можуть виступати інвесторами, або емітувати і розміщувати на ринку власні фінансові активи (міжнародні організації, іноземні уряди, корпорації, фінансові інститути, приватні особи).

13.3. Класифікація фінансового ринку

Враховуючи те, що торгівля фінансовими активами може здійснюватися у різних формах і різними методами, є велика розгалуженість і різноманітність фінансового ринку. Розгалуженість фінансового ринку, наявність у його структурі різних фінансових інституцій та використання ними широкого спектру фінансових інструментів і послуг забезпечує максимально повну мобілізацію тимчасово вільних фінансових ресурсів та ефективно їх використання. Наявність багатьох типів фінансових ринків пов'язана з існуванням різних підходів до їх класифікації. Розглянемо основні підходи та основні ознаки класифікації фінансового ринку.

В фінансовій літературі відсутній єдиний метод структуризації фінансового ринку, тому охарактеризуємо основні ознаки, за якими визначається класифікація фінансового ринку:

1) за джерелами залучення коштів:

Ринок позикового капіталу (ринок боргових зобов'язань) – це структура фінансового ринку ресурси якого передаються на умовах позики на визначений термін та під певний відсоток за допомогою боргових цінних паперів або кредитних інструментів.

Ринок акціонерного капіталу (ринок власності) – це ринок на якому кошти вкладаються на невизначений термін з правом

інвестора (акціонера) отримувати частину прибутку у вигляді дивідендів, право співвласності на активи підприємства і повністю поділяє підприємницькі ризики з іншими акціонерами. Через акціонування капіталу інвестори мають можливість об'єднати гроші, вкласти їх у певний проект, а прибуток розподілити пропорційно вкладеним коштам;

2) *за терміном обігу фінансових активів:*

Ринок грошей – це ринок, на якому здійснюються операції з купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг із терміном обігу до 1-го року, а саме: короткострокові казначейські зобов'язання; ощадні (депозитні) сертифікати; векселі; різні види короткострокових облігацій тощо.

Через ринок грошей корпорації залучають вільні кошти для підтримки обігового капіталу у разі виникнення тимчасових короткострокових їх потреб. Фінансові інститути, зокрема комерційні банки, залучають вільні кошти на грошовому ринку для надання позичок іншим суб'єктам ринку та для підтримки ліквідності на належному монетарному рівні. Він забезпечує дію механізму ефективного перерозподілу надлишків грошових коштів (заощаджень) у сфері, які потребують інвестицій. Його фінансові активи є більш ліквідними, їм притаманний найменший рівень фінансового ризику, система формування ціни є відносно простою, характеризуються меншим коливанням цін, ніж на ринку капіталів. Завдяки високій ліквідності грошових інструментів цього ринку фінансові інститути, корпорації та окремі громадяни можуть ефективніше формувати свої інвестиційні портфелі.

Грошовий ринок поділяється на обліковий, міжбанківський та валютний ринки.

Обліковий ринок забезпечує перерозподіл короткострокових коштів між кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу векселів та інших цінних паперів зі строком погашення, як правило, до одного року. Це перш за все казначейські та комерційні векселі, інші види короткострокових цінних паперів (депозитні сертифікати, банківські акцепти, чеки), які характеризуються високою ліквідністю і мобільністю.

Міжбанківський ринок забезпечує переміщення тимчасово вільних грошових ресурсів кредитних установ шляхом залучення і розміщення банками між собою, переважно у формі міжбанківських депозитів на короткі терміни. Найбільш розповсюджені терміни дії депозитів — 1, 3 та 6 місяців, граничний термін від 1 дня до 2 років. Кошти міжбанківського

ринку використовуються банками не лише для короткострокових, але й для середньо- та довгострокових активних операцій, регулювання балансів, виконання вимог державних регулюючих органів.

Валютний ринок обслуговує міжнародний платіжний оборот, пов'язаний з оплатою грошових зобов'язань юридичних та фізичних осіб різних країн. Специфіка його міжнародних розрахунків полягає у відсутності загальноприйнятого для всіх країн платіжного засобу, тому для здійснення розрахунків за зовнішньоторгівельними операціями, послугами, інвестиціями, міждержавними платежами необхідний обмін однієї валюти на іншу в формі купівлі або продажу іноземної валюти платником або отримувачем. Це офіційні ринки, де відбувається купівля-продаж валют на основі ринкових механізмів – попиту та пропозиції.

Ринок капіталів – це ринок, на якому здійснюються операції купівлі-продажу ринкових фінансових інструментів і фінансових послуг з терміном обігу більше 1-го року, а саме: середньо- та довгострокові кредити, середньо та довгострокові боргові цінні папери, а також інструменти власності – акції, депозитарні розписки, інвестиційні сертифікати та сертифікати фонду операцій з нерухомістю. Водночас – це синтез ринків різних платіжних засобів.

На ньому корпорації формують фінансові ресурси за рахунок емісії акцій та облігацій, а також залучення банківських кредитів. Приватні особи та будівельні організації залучають кошти для придбання та будівництва об'єктів нерухомості. Фінансові інститути ринку капіталів формують власні фінансові ресурси, які перебувають у їх використанні протягом усього періоду функціонування і забезпечують економічне зростання та економічну його стабільність. Фінансові активи, що обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, характеризуються більшим коливанням цін, їм властивий найбільший рівень фінансового ризику і відносно більш високий рівень доходності.

У загальній архітектоніці фінансового ринку він є найважливішим джерелом довгострокових інвестиційних ресурсів для урядів, корпорацій та банків. На ньому держава, підприємницькі структури і населення отримують за визначену плату в довгострокове або безстрокове користування фінансові ресурси інших учасників ринку. Розвивається, більшою мірою в країнах з досить визначеними та сприятливими економічними перспективами, так як його становлення передбачає невисокі

темпи інфляції, зростання чистих заощаджень, а також стабільність політичної та соціально-економічної ситуації в країні.

Поділяється на ринок цінних паперів та ринок середньо- та довгострокових банківських кредитів.

На відміну від ринку грошей, який призначений для підтримки обігового капіталу, ринок капіталів – для довгострокового інвестування коштів в основний капітал. Якщо перший надає високоліквідні кошти в основному для задоволення короткострокових потреб, то другий забезпечує довгострокові потреби у фінансових ресурсах.

Проте, вони тісно пов'язані між собою і їх поділ у сучасних умовах функціонування носить дещо умовний характер, оскільки сучасні ринкові технології і умови емісії багатьох фінансових інструментів передбачають відносно простий і швидкий спосіб трансформації окремих короткострокових фінансових активів у довгострокові і навпаки.

3) за характером руху фінансових активів:

Первинний (емісійний) ринок – це ринок перших та повторних емісій, на ньому здійснюється початкове розміщення фінансових активів серед інвесторів та початкове вкладення капіталу в різні галузі національної економіки. Обов'язковими учасниками цього ринку є емітенти цінних паперів та інвестори.

Вторинний ринок – це ринок, на якому укладаються угоди щодо купівлі-продажу раніше емітованих фінансових активів тобто обертаються ті активи, що були продані на первинному ринку.

Важливі риси вторинного ринку:

- ліквідність;
- можливість поглинати значні обсяги фінансових активів у короткий час при незначних трансакціях;
- формування цін на фінансові інструменти для первинного ринку.

На ньому основну частину операцій становлять операції, пов'язані з перерозподілом сфер впливу та спекулятивні операції. Найважливішою функцією вторинного ринку є встановлення реальної ринкової ціни окремих цінних паперів, яка відображає всю наявну інформацію про фінансовий стан емітентів і умов емісії. Він забезпечує вільне переливання фінансових коштів між господарськими суб'єктами, що важливо для економіки країни.

В реальній економіці в активах кожної фірми, як правило, крім фізичного капіталу присутні цінні папери, раніше випущені

іншими господарськими суб'єктами і придбані фірмою (корпорацією, концерном), які фактично становлять резервний її капітал. Якщо фірма потребує фінансових коштів, вона може продати частину своїх цінних паперів на вторинному ринку й одержати необхідні фінансові кошти в грошовій формі. У випадку продажу їх за тією самою вартістю, що зазначена в активах, то за інших рівних умов капітал фірми не змінюється. Для збільшення фізичного капіталу фірма може здійснювати новий випуск власних цінних паперів.

На фінансовому ринку вторинний ринок для деяких типів фінансових активів є досить обмеженим, для інших – практично відсутнім. Для таких фінансових активів, як акції, ф'ючерси та опціони, характерним є не тільки розвинений вторинний ринок, а й наявність спеціалізованих бірж для торгівлі цими активами. У країнах з розвинутою ринковою економікою вторинний ринок кредитів розвивається за рахунок впровадження фінансовими посередниками інновацій на ринку інструментів позики, а саме – внаслідок використання процедури сек'юритизації активів, що є перспективою розвитку для України.

На первинному ринку цінні папери продаються, що сприяє збільшенню капіталу і раціональному розподілу джерел нового інвестування. На вторинному – перепродаються, що забезпечує гнучкість переміщення фінансових ресурсів, постійно підтримує раціональну структуру мережі інвесторів, істотно полегшуючи структурну реорганізацію економіки. Перший існує в основному у вигляді розгалуженої мережі фінансових брокерів (офіційних посередників) і дилерів (осіб або фірм, що здійснюють торговельно-посередництво), другий – це, як правило, фондові біржі й та частина брокерської і дилерської мережі, через яку проходять операції з перепродажу цінних паперів.

4) за організаційними формами функціонування:

Біржовий (організований) ринок – це упорядкований ринок, ступінь упорядкованості якого визначається правилами торгівлі, встановленими спеціальними фінансовими установами: банками, ломбардами та фінансовими біржами (фондовою, валютною, дорогоцінних металів і коштовного каміння тощо), які можуть у різній мірі регламентувати процеси купівлі-продажу того чи іншого виду фінансового активу. Біржовий ринок пов'язує з поняттям біржі як особливо організованого ринку фінансових активів, що сприяє збільшенню мобільності капіталу та виявленню реальних ринкових цін активів.

Ринкова привабливість біржового ринку забезпечується через:

- високу концентрацію попиту і пропозиції на фінансові активи в часі та просторі;
- формування ринкової системи цін на окремі фінансові інструменти та послуги (активи);
- можливості здійснення перевірки фінансового становища емітентів основних видів цінних паперів;
- лістинг цінних паперів допущених до торгів;
- публічний характер торгівлі та інформаційна прозорість ринку;

- гарантії виконання умов укладених угод.

Стримуючі фактори розвитку біржового ринку:

- жорстке державне та внутрішнє регулювання, що знижує його гнучкість;
- обмеженість фінансових ресурсів різних емітентів;
- високі трансакції при здійсненні операцій купівлі-продажу, викликані виконанням вимог всіх нормативно-правових актів щодо його функціонування;
- незабезпеченість повної конфіденційності інформації про великомасштабні угоди.

Позабіржовий (неорганізований або «вуличний») ринок – ринок, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових інструментів і послуг, угоди за якими не реєструються. Операції з цінними паперами здійснюється через торговельно-інформаційні системи, які організують укладення угод між учасниками ринку на регулярній та впорядкованій основі. Учасники таких систем – фінансові посередники – мають змогу ознайомитися з попиту-пропозицією на фінансові активи та укласти угоди з тими контрагентами, пропозиції яких їх зацікавлять.

Привабливі ринкові риси позабіржового ринку:

- більш широкий обіг номенклатури фінансових інструментів і послуг;
- більші можливості задоволення потреб окремих інвесторів у фінансових інструментах з високим рівнем ризику і, відповідно, більш високим доходом;
- гарантоване забезпечення таємниці укладання (виконання) угод;
- відсутність інституціональних правил здійснення операцій з цінними паперами.

Негативні риси позабіржового ринку:

- більш високий рівень фінансового ризику (оскільки багато фінансових інструментів і послуг, які котируються на ньому, не

проходять процедури перевірки на біржах або були ними відхилені в процесі лістингу);

- незначний рівень інституціональної захищеності покупців та їх поточної інформованості;

- торгівля цінних паперів більш низької якості.

На різних сегментах національного фінансового ринку біржовий та позабіржовий ринки відіграють різну роль. Наприклад, торгівля валютними ресурсами на валютному ринку зосереджується переважно на позабіржовому міжбанківському ринку. Тоді як на ринку цінних паперів як біржовий, так і позабіржовий ринки мають велике значення. Організатори торгівлі на біржовому ринку цінних паперів – фондові та спеціалізовані біржі з торгівлі ф'ючерсними та опціонними контрактами. На позабіржовому ринку – торговельно-інформаційні системи, які створюються торговцями цінними паперами відповідно до інституціонального середовища конкретної країни. Торгівля акціями відбувається переважно на біржовому ринку, а облігаціями – на позабіржовому.

5) за швидкістю реалізації угод:

Ринок з негайною (терміною) реалізацією угод (ринок «СПОТ») – це ринок, на якому угоди здійснюються за короткий термін (як правило, до 3-х днів) і потребують негайної оплати.

Ринок з реалізацією угод у майбутньому періоді (ринок «СВОП») – це ринок, предметом обігу, на якому є фондові, валютні і товарні деривативи (похідні цінні папери).

б) за видами фінансових активів:

Кредитний ринок (ринок банківських позик, позикового капіталу) – це ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є вільні кредитні ресурси, обіг яких здійснюється на умовах повернення, строковості, платності і забезпеченості, цільового характеру використання.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – це система економіко-правових відносин, що опосередковують рух капіталу у формі цінних паперів. Цей ринок охоплює операції з випуску й обігу інструментів позики, інструментів власності, а також їхніх гібридів. Безпосередніми учасниками ринку виступають: держава, корпорації, фінансові посередники, населення, а також іноземні інвестори та емітенти.

Валютний ринок – це сфера економічних відносин, які виникають при здійсненні операцій купівлі-продажу іноземної валюти, а також операцій щодо руху капіталу іноземних інвесторів. Об'єктом купівлі-продажу є іноземна валюта,

розрахункові валютні документи, цінні папери, які обслуговують цей ринок. Його функціонування пов'язане із великою кількістю законодавчих та нормативних актів, що стосуються валютного регулювання та валютного контролю, правил обігу іноземної валюти на території України, основ функціонування міжбанківського валютного ринку тощо.

Страховий ринок – це сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється процес їх купівлі-продажу. Об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист у формуванні різноманітних страхових продуктів. Головною функцією цього ринку є акумуляція та розподіл страхового фонду з метою страхового захиста суспільства.

Ринок фінансових послуг – це економічні відносини, що виникають між фінансовими посередниками та іншими економічними агентами з приводу розподілу фінансових ресурсів, купівлі-продажу тимчасово вільних коштів та цінних паперів. Об'єктом ринку фінансових послуг є різноманітні фінансові операції, що реалізуються професійними учасниками ринку в інтересах клієнтів. Такі операції відповідно до законодавства України є фінансовими послугами, які за своєю структурою є дуже різноманітними, можуть мати ознаки кредитних операцій, операцій оренди і страхування, операції з цінними паперами тощо. Основними учасниками ринку є фінансові інститути, які надають послуги: банки, кредитно-гарантійні установи, кредитні спілки, ломбарди, лізингові, страхові компанії, пенсійні фонди, аудиторські, консалтингові фірми, інститути спільного інвестування, благодійні фонди, торговці цінними паперами тощо.

Ринок золота та інших дорогоцінних металів і каменів – це ринок на якому об'єктом купівлі-продажу є золото, платина, срібло, дорогоцінні камені та ін. матеріальні цінності. Ринок розглядається через інвестиції в предмети колекціонування (художні твори, антикваріат, нумізматычні цінності і т.п.), у дорогоцінні метали, камені, інші матеріальні цінності. У країнах з розвинутою ринковою економікою інвестиційна діяльність, що пов'язана із цими об'єктами реального інвестування, здійснюється на спеціалізованих ринках (наприклад, ринок золота), однак в нашій країні обсяг такого інвестування не відіграє поки що суттєвої ролі. Оскільки ринок золота в Україні – найменш розвинутий сегмент фінансового ринку через відсутність належного правового регламентування.

Ринок нерухомості – це сфера вкладення капіталу в об'єкти нерухомості з метою отримання прибутку або придбання нерухомості в особисту власність. Основними операціями на ринку нерухомості є іпотека, купівля-продаж нерухомості, надання об'єктів нерухомості в довірче управління, надання послуг з оцінки майна, найм тощо. При операціях купівлі-продажу нерухомості інвестори розглядають нерухоме майно не лише як товар, а насамперед, як фінансовий актив, що може принести дохід через певний проміжок часу.

7. за територіальною ознакою:

Місцевий фінансовий ринок – представлений операціями комерційних банків, страхових компаній, неорганізованих торговців цінними паперами з їх контрагентами — місцевими суб'єктами господарювання і населенням.

Регіональний фінансовий ринок – функціонує в межах області (республіки) і поряд з місцевими неорганізованими ринками, включає систему регіональних фондових і валютних бірж.

Національний фінансовий ринок – включає всю систему фінансових ринків держави, їх видів та організаційних форм і поділяється:

а) ринок резидентів – ринок фінансових активів, емітованих резидентами на національному ринку.

б) ринок нерезидентів – ринок, на якому нерезиденти емітують фінансові активи відповідно до законодавства певної країни (наприклад, ринок нерезидентів в Японії називають «самурайським», в Іспанії – «матадорським»). Цінні папери, емітовані на ньому, називають іноземними цінними паперами). Ринки нерезидентів досить розвинені лише в окремих країнах, в яких державне регулювання сприяє розвитку таких ринків.

Світовий (міжнародний) фінансовий ринок – це складова частина світової фінансової системи, в якій інтегровані національні фінансові ринки держав з відкритою економікою. Його активи, емітовані поза юрисдикцією будь-якої однієї країни і пропонуються інвесторам багатьох країн. Учасники – уряди, центральні банки, фінансові інститути, великі промислові корпорації, а також міжнародні фінансові інститути та організації. Основні фінансові інструменти – єврокредити, єврооблігації, євроакції та похідні фінансові інструменти – ф'ючерси, форварди, опціони, свопи. Основна функція – сприяння розвитку світової економіки за допомогою більш ефективнішого розподілу фінансових ресурсів у світовому масштабі. Результат функціонування – роблять більш

взаємозалежними економіки різних країн та зменшують можливість урядів країн в регулюванні процесів на національних фінансових ринках.

Поділ фінансових ринків за територіальною ознакою дозволяє оцінити їх потенційні можливості із залучення вільних інвестиційних ресурсів та в залежності від масштабів реалізації проекту, сконструювати емісію фінансового інструменту, зорієнтувавши його на масштаб і конкретні умови. Водночас орієнтація інвестиційного проекту на рішення задач певного рівня (наприклад, міста або публічного союзу різного рівня) повинна спрямовувати емітента на врахування інтересів місцевих інвесторів, підготовку адресної емісії.

Представлені сегменти фінансового ринку перебувають у тісному взаємозв'язку. Зокрема, збільшення обсягів грошових заощаджень населення і вільних коштів підприємств сприяє розширенню та активізації кредитного ринку і ринку цінних паперів. І навпаки, випуск цінних паперів знижує потребу у фінансуванні національної економіки за рахунок кредитів та акумулює тимчасово вільні грошові кошти інвесторів. Взаємозв'язок цих ринків проявляється в їх сек'юритизації. З одного боку, кредити мають характеристики цінних паперів, оскільки приносять дохід і обертаються. З іншого – цінні папери є документами, що підтверджують боргові або пайові зобов'язання на кредитному ринку. Фінансовий ринок досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли у його функціонуванні задіяні всі складові.

Забезпечення розподілу фінансових ресурсів від кредиторів до позичальників здійснюється через інструменти, які обертаються на сегментах фінансового ринку.

У Законі України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 № 3480-IV фінансові інструменти – це цінні папери, строкові контракти (ф'ючерси), інструменти грошового обігу, відсоткові строкові контракти (форварди), відсоткові, курсові чи індексні свопи, опціони, що дають право на купівлю або продаж будь-якого із зазначених фінансових інструментів, у тому числі тих, що передбачають грошову форму оплати (курскові та відсоткові опціони).

На фінансовому ринку існує дві основні категорії фінансових інструментів, які суттєво відрізняються надійністю щодо отримання доходу – інструменти власності (акції) та інструменти позики (облігації, векселі, казначейські зобов'язання тощо).

Інструменти власності – це безстрокові інструменти, що засвідчують пайову участь інвестора в статутному фонді емітента (акціонерного товариства), тобто характеризують відносини співвласності між даним інвестором та іншими учасниками акціонерного товариства; дають право їх власнику на отримання доходу у вигляді дивідендів, право на частку майна товариства при його ліквідації (прості та привілейовані акції).

Інструменти позики – відображають відносини позики між емітентом та інвестором і, як правило, пов'язані з виплатою доходу інвестору за надану емітентові позику, характеризуються визначеним терміном обігу. До них належать як кредитні інструменти, так і боргові цінні папери – облігації, векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати тощо. Зобов'язання за інструментами позики виконуються емітентом у першу чергу, а після цього, якщо є можливість, виконуються зобов'язання за інструментами власності.

Залежно від механізму нарахування доходу фінансові інструменти поділяють на інструменти з фіксованим і плаваючим доходом. До перших належать облігації, інші боргові зобов'язання з фіксованими процентними виплатами, а також привілейовані акції, за якими сплачується фіксований дивіденд. До других відносять боргові зобов'язання зі змінними процентними виплатами та прості акції, оскільки дивідендні виплати за ними наперед не визначені й залежать від розміру прибутку, отриманого підприємством протягом звітного періоду.

Крім основної групи фінансових інструментів, виділяють і похідну групу або деривативи (від англійського слова *derivative* – *похідний*) – це група фінансових інструментів, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з купівлею-продажем певних фінансових чи матеріальних активів (ф'ючерсні, форвардні, опціонні угоди, свопи та ін.). Їх ціни встановлюються залежно від цін активів, які покладені в їх основу і називаються базовими активами (цінні папери, процентні ставки, фондові індекси, товарні ресурси, дорогоцінні метали, іноземна валюта та ін.). Оскільки похідні інструменти пов'язані з виконанням певних дій протягом періоду або у визначений момент у майбутньому, їх ще називають строковими угодами (контрактами).

При прийнятті рішень щодо інвестування коштів учасник ринку аналізує основні характеристики (властивості) фінансових інструментів. Якщо ці характеристики задовольняють певним вимогам, інвестор здійснює вкладення коштів, в протилежному

разі для інвестування коштів вибирається інший фінансовий інструмент.

13.4. Поняття та класифікація цінних паперів

Цінні папери – це документи установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що випливають із цих документів, іншим особам.

З юридичної точки зору цінні папери – це майнове право, яке засвідчується певним документом і реалізується в порядку, що вказується у цьому документі.

З розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі й обертаються лише у формі переказів з рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

У зв'язку з значною різноманітністю цінних паперів виникає необхідність поділу їх за певними ознаками на види.

1. За порядком розміщення (видачі):

- емісійні – цінні папери, що посвідчують однакові права їх власників у межах одного випуску стосовно особи, яка бере на себе відповідні зобов'язання (емітент). Емісійні цінні папери одного випуску можуть існувати лише в одній формі. До емісійних цінних паперів належать: акції; облігації підприємств; облігації місцевих позик; державні облігації України; іпотечні сертифікати; іпотечні облігації; сертифікати фондів операцій з нерухомістю (сертифікати ФОН); інвестиційні сертифікати; казначейські зобов'язання України.

- неемісійні – цінні папери, що можуть існувати виключно в документарній формі і за формою випуску можуть бути лише ордерними або на пред'явника. Неемісійні цінні папери можуть видаватися та існувати виключно в документарній формі як паперові або як електронні документи. Перелік цінних паперів, що можуть видаватися як електронні документи, визначається Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку за погодженням з Національним банком України.

2. За формою існування:

Документарні – це паперовий або електронний документ, оформлений у визначеній законодавством формі, що містить найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити.

Бездокументарні – це обліковий запис на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів.

3. За формою випуску:

- На пред'явника (наприклад, ощадна книжка на пред'явника) – права, посвідчені цінним папером, належать пред'явникові цінного паперу. Для передання іншій особі прав, посвідчених цінним папером на пред'явника, достатньо вручення цінного паперу цій особі. Права на цінний папір та права за цінним папером на пред'явника, що існує в документарній формі у паперовому вигляді, переходять шляхом вручення такого цінного папера іншій особі, а порядок переходу права на цінний папір та права за цінним папером на пред'явника, що існує в документарній формі як електронний документ, визначається Національним банком України - для фінансових банківських векселів та Кабінетом Міністрів України - для фінансових казначейських векселів. Права на цінний папір та права за цінним папером на пред'явника, що існує в бездокументарній формі, переходять у порядку, визначеному для переходу прав на іменні цінні папери. Перехід прав на знеруховлені цінні папери на пред'явника і реалізація прав за ними потребує обов'язкової ідентифікації власника депозитарною установою, що веде рахунок у цінних паперах такого власника. Емітент цінних паперів на пред'явника не має права на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у будь-якій формі, крім випадків, передбачених Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Емісійні цінні папери на пред'явника можуть бути переведені в бездокументарну форму існування шляхом депонування таких цінних паперів на рахунках у цінних паперах у Центральному депозитарії цінних паперів або Національному банку України відповідно до компетенції, встановленої Законом України «Про депозитарну систему України» (знеруховлені) в установленому Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку порядку. Емісійні цінні папери на пред'явника, що існують в бездокументарній формі, не можуть бути переведені в документарну форму.

- Іменні (наприклад, складське свідоцтво, іменний чек) – права, посвідчені цінним папером, належать особі, зазначеній у

цінному папері. Права, посвідчені іменним цінним папером, передаються у порядку, встановленому для відступлення права вимоги (цесії). Особа, яка передає право за цінним папером (індосант), відповідає лише за недійсність відповідної вимоги і не відповідає за її невиконання. Інформацію про власників іменних цінних паперів емітент одержує у формі реєстру власників іменних цінних паперів. Перехід прав на іменні цінні папери і реалізація прав за ними потребує обов'язкової ідентифікації власника депозитарною установою, що веде рахунок у цінних паперах такого власника. Емітент іменних цінних паперів має право на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у формі реєстру власників іменних цінних паперів. Іменні емісійні цінні папери існують виключно в бездокументарній формі.

- Ордерні (наприклад, коносамент) – права, посвідчені цінним папером, належать особі, зазначеній у цінному папері, яка може сама здійснити ці права або призначити своїм розпорядженням (наказом) іншу уповноважену особу. Права за ордерним цінним папером передаються шляхом вчинення на цьому папері передавального напису (індосаменту). Індосант відповідає за існування та здійснення цього права. За передавальним написом (індосаментом), вчиненим на цінному папері, до особи, якій або у розпорядження якої передаються права за цінним папером (індосата), переходять усі права, посвідчені цінним папером. Індосамент може бути бланковим (без зазначення особи, якій має бути здійснене виконання) або ордерним (із зазначенням особи, якій або за наказом якої має бути здійснене виконання). Індосамент може бути обмежений тільки дорученням здійснювати права, посвідчені цінним папером, без передання цих прав індосату. У цьому разі індосат виступає як представник. Ордерні цінні папери можуть існувати виключно в документарній формі.

Права на цінний папір та права за цінним папером, що існують в бездокументарній формі, належать власникові рахунка в цінних паперах, відкритого в депозитарній установі, у разі зарахування цінних паперів на депозит нотаріуса – відповідному кредиторіві.

4. За цивільним оборотом:

- Пайові – цінні папери, які засвідчують участь власника таких цінних паперів (інвестора) у статутному капіталі та/або активах емітента (у тому числі активах, які знаходяться в управлінні емітента) та надають власнику зазначених цінних паперів

(інвестору) право на отримання частини прибутку (доходу), зокрема у вигляді дивідендів, та інші права, встановлені законодавством, а також проспектом цінних паперів або рішенням про емісію цінних паперів. До пайових цінних паперів відносяться: акції; інвестиційні сертифікати; сертифікати ФОН; акції корпоративного інвестиційного фонду.

- Боргові – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента або особи, яка видала неемісійний цінний папір, сплатити у визначений строк кошти, передати товари або надати послуги відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів відносяться: облігації підприємств; державні облігації України; облігації місцевих позик; казначейські зобов'язання України; ощадні (депозитні) сертифікати; векселі; облігації міжнародних фінансових організацій; облігації Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

- Іпотечні – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів відносяться: іпотечні облігації; іпотечні сертифікати; заставні.

- Приватизаційні – цінні папери, які посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

- Похідні – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів;

- Товаророзпорядчі – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

5. За рівнем ризику:

- Безризикові – цінні папери, що забезпечують інвесторам мінімальний рівень доходу, але є високо ліквідними, такими, що гарантують отримання належних обсягів у терміни, визначені умовами випуску. До них належать короткострокові державні боргові зобов'язання: казначейські векселі, облігації внутрішньої державної позики (ОВДП) тощо.

- Малоризикові – короткострокові боргові цінні папери, що обслуговують ринок грошей, виконання зобов'язань за якими гарантовано стійким фінансовим станом і надійною репутацією позичальника.

- Ризикові – цінні папери, що характеризуються найвищим рівнем ризику і використовуються для здійснення найбільш ризикованих спекулятивних операцій на фінансовому ринку. До них належать акції венчурних підприємств; облігації з високим рівнем відсотка, емітовані підприємством з кризовим фінансовим станом; опціонні та ф'ючерсні контракти.

6. *За терміном існування:*

- Строкові – цінні папери, які мають конкретні строки погашення (довго-, середньо- та короткострокові).

- Безстрокові – цінні папери, які не мають встановленого терміну погашення або мають термін погашення більш як 10 років з моменту їх емісії (випуску) або згідно з умовами емісії передбачають право емітента приймати одноособове рішення про продовження строку погашення (ліквідації) таких цінних паперів, незалежно від загального строку дії таких цінних паперів.

Розглянуті ознаки класифікації цінних паперів не є вичерпними. Незважаючи на розмаїтість цінних паперів, будь-який його тип характеризується універсальними ознаками:

1) підтверджує зобов'язання емітента перед інвестором;

2) права інвестора на володіння цінним папером не повинні підтверджуватися будь-яким іншим документом, що впливають із самого факту володіння цінним папером;

3) для передачі прав власності на цінний папір достатньо внести ім'я нового власника до реєстру акціонерів у реєстратора або депозитарія.

Роль цінних паперів визначається функціями, які вони виконують. Основні з них представлені на рис. 13.4.

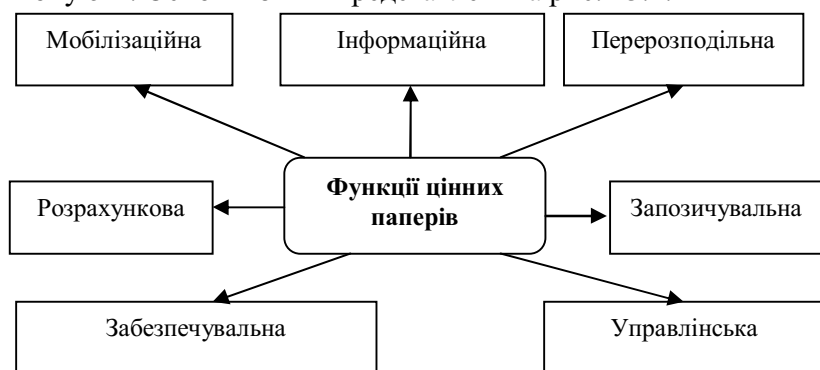

Рис. 13.4. Основні функції цінних паперів

1. Мобілізаційна функція стосується майже всіх видів цінних паперів: акцій, банківських депозитів, казначейських зобов'язань, облігацій підприємств і внутрішньої державної позики тощо. Суть її полягає в тому, що підприємство, організація чи держава на певній стадії свого розвитку досягає моменту, коли починає відчувати нестачу коштів і з метою поліпшення фінансового стану приймається рішення про випуск цінних паперів. За короткий проміжок часу організація-емітент може мобілізувати значні кошти на розвиток власної господарської діяльності.

2. Управлінську функцію виконують не всі цінні папери, переважно акції, інвестиційні сертифікати, пайові свідоцтва. Дана функція означає наявність у власника зазначеного виду цінних паперів, які дають можливість брати участь в управлінні емітентом (участь у загальних зборах акціонерів, голосування, висунення кандидатур до складу виборних керівних органів, отримання інформації про фінансовий стан, участь у розподілі майна емітента при його ліквідації тощо).

3. Запозичувальна функція виконується лише борговими цінними паперами (облігаціями, векселями, свідоцтвами про заборгованість, комерційними паперами), частка яких на ринку цінних паперів є однією з найбільших. При придбанні боргових цінних паперів їх власник набуває статусу кредитора емітента, а не власника майна емітента.

4. Розрахункова функція визначає, що цінні папери можуть виступати засобами розрахунку, тобто ними можна сплачувати вартість робіт, послуг, товарів, а також вартість одних цінних паперів може оплачуватись іншими цінними паперами.

5. Забезпечувальна – означає, що цінні папери або права на них передаються кредитуру і виступають як гарантія того, що у разі невиконання зобов'язань збитки будуть відшкодовані за рахунок вартості цінних паперів.

6. Перерозподільна – реалізується лише на вторинному ринку, де відбувається перерозподіл капіталу між різними галузями господарства. Цінні папери з метою залучення коштів перепродаються, що забезпечує перелив капіталу з однієї галузі чи діяльності в іншу.

7. Інформаційна – свідчить про стан економіки у світі чи в конкретній країні. Так, курси на цінні папери відображають будь-які зміни в економічному та політичному житті. Масове падіння курсів є ознакою погіршення економічної кон'юнктури, а стабільні курси або їх підвищення свідчать про нормальний економічний стан країни.

Перелік визначених функцій не є вичерпним, так як з розвитком ринкових відносин на фінансовому ринку з'являються нові види цінних паперів, поряд з якими появляються і функції, характерні для них.

На виконання цінними паперами визначених функцій впливають різні чинники:

1) вартісні – є фундаментальними властивостями цінних паперів, що обумовлюють економіко-правовий статус цінних паперів як особливого виду майна. Їх використовують для визначення таких ознак цінних паперів, як:

надійність – ступінь ризику, якому піддається інвестор, коли купує цінні папери. Абсолютно безризикових цінних паперів не існує. Під ризиком розуміють припущення, що емітент не може зобов'язання, згідно з умовами випуску цінних паперів;

визначеність – можливість інвестора мати судження про цінні папери з більшим чи меншим ступенем достовірності. Інвестор вкладає кошти в цінні папери із впевненістю, що поверне їх і отримає прибуток;

період існування цінних паперів (тривалість життя). Чим довший період, тим більша їх вартість (більший відсоток). Цей вартісний чинник має більше значення для боргових цінних паперів, але також ураховується і при визначенні вартості цінних паперів, що підтверджують участь (членство) власника цінного папера в організації діяльності емітента. Усі цінні папери мають повний цикл «життя». Емітенти випускають їх, потім вони знаходяться в обігу чи зберігаються і, нарешті, вилучаються з обігу або погашаються. Навіть ті цінні папери, які випущені на невизначений строк, є лише теоретично безстроковими;

ліквідність – здатність цінних паперів швидко перетворюватись у готівку, тобто швидко бути проданими на ринку. Ті цінні папери, що швидко продаються на ринку, називають ліквідними; вони легко переходять із власності одних інвесторів у власність інших. Неліквідні цінні папери повільно і продаються і купуються на ринку, а також важко і повільно переходять із власності одних суб'єктів до інших;

обіговість – здатність цінних паперів бути предметом купівлі-продажу (акції, облігації) або платіжним інструментом що опосередковує обіг на ринку інших фінансових інструментів (чеки, векселі, коносаменти, приватизаційні документи);

стандартність – наявність обов'язкових реквізитів, які визначають стандартний зміст цінного папера: форми, прав, термінів дії, інститутів обігу, порядку емісії тощо;

участь у цивільному обігу – здатність цінних паперів бути не тільки предметом купівлі-продажу, а й об'єктом інших майнових відносин (угод застави, зберігання, позики, дарування, комісії, успадкування і т. д.).

2) цінові – це чинники, що впливають на коливання цін на цінні папери, основними із них є ринковий характер цінних паперів, який формує попит і пропозицію. Коли попит перевищує пропозицію, ціна зростає, і навпаки. Для того щоб співвідношення попиту і пропозиції було більш реальним, в останні роки на фондових біржах встановлюються певні обмеження на зміни цін.

РОЗДІЛ 14 ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

14.1. Сутність, мета, завдання, сфери та форми прояву фінансового менеджменту

В умовах ринкової економіки поступово відбувається зміщення акценту з виключно виробничого управління на управління фінансове, адже й оцінити ефективність діяльності будь-якого суб'єкта господарювання можна шляхом співставлення певних фінансових результатів, розраховуючи відповідні показники. Зберегти міцні ринкові позиції в умовах жорсткої конкуренції будь-якому суб'єкту господарювання можна, спираючись на раціональний фінансовий менеджмент. Саме від рівня організації фінансового менеджменту залежить наскільки своєчасно, з мінімальними витратами, без втрати незалежності підприємство буде забезпечене коштами, необхідними для його раціонального оснащення і нормальної поточної господарської діяльності, а також контроль за ефективним використанням коштів і рентабельністю операцій.

Фінансовий менеджмент як спеціалізована сфера управління фінансами підприємств виник в кінці XIX – на початку XX ст. Саме в цей період у промислово розвинутих країнах, головним чином в США, почався бурхливий розвиток таких галузей, як електроенергетика, зв'язок, залізничний транспорт, які вимагали розробки не просто технічних проектів, але й обґрунтування економічної ефективності, оскільки для реалізації даних проектів необхідні були значні суми капіталу.

Як самостійна наука фінансовий менеджмент сформувався в 50-60 роках XX ст. Важлива роль у розвитку фінансового менеджменту належить видатним вченим Г. Марковіцу та У. Шарпу. Математичний апарат, запропонований Г. Марковіцем для кількісного виміру ризику і вирішення задач оптимізації портфеля, став активно використовуватися на практиці і по суті став фундаментом для подальших досліджень в цьому напрямку.

Дослідження були продовжені У. Шарпом, який в 1964 р. запропонував модель оцінки прибутковості фінансових активів (Capital Asset Pricing Model, CAPM). Вона пов'язала систематичний ризик і методи дослідження прибутковості портфеля фінансових активів.

У другій половині 50-х років Ф. Модільяні і М. Міллером проводилися інтенсивні дослідження по теорії структури

капіталу і ціни джерел фінансування. Теорія портфеля і теорія структури капіталу – є серцевиною науки і техніки управління фінансами крупної компанії, оскільки дозволяють відповісти на два принципово важливих питання: звідки узяти і куди вкласти фінансові ресурси.

Таким чином, подальший розвиток фінансового менеджменту як науки відбувався досить швидкими темпами і в основному був присвячений дослідженню проблем прийняття рішень в умовах ризику та взаємозв'язку ризику і дохідності. Внесок вчених, які сприяли його розвитку, був відзначений Нобелівськими преміями в галузі економіки (1985 р. – Ф. Модільяні, 1990 р. – У. Шарп, Г. Марковіц, М. Міллер).

Саме в рамках сучасної теорії фінансів надалі сформувалася прикладна дисципліна фінансовий менеджмент як наука, присвячена методології і техніці управління фінансами крупної компанії. Сталося це в основному шляхом природного доповнення базових розділів теорії фінансів аналітичними розділами бухгалтерського обліку (аналіз фінансового достатку компанії, аналіз і управління дебіторською заборгованістю та ін.) і деяким понятійним апаратом теорії управління. Перші монографії по новій дисципліні, які можна було використовувати як навчальні посібники, з'явилися в провідних англійських країнах на початку 60-х років. Зараз вже можна говорити про те, що фінансовий менеджмент остаточно сформувався не лише як самостійний науковий напрям і практична діяльність, але й як навчальна дисципліна.

Фінансовий менеджмент є одним із видів функціонального менеджменту і тісно пов'язаний із загальним та іншими видами функціонального менеджменту. Об'єктом фінансового менеджменту є фінансово-господарська діяльність суб'єктів господарювання.

Змістовна частина фінансового менеджменту може бути визначена наступним чином. Управління фінансами крупної компанії здійснюється виходячи з інтересів її власників.

Неважко сформулювати сукупність цільових установок, які встановлюються акціонерами при створенні компанії. При цьому виділяється основна мета – максимізація ціни фірми шляхом нарощування її капіталізованої вартості. Для досягнення цієї мети у рамках управління фінансами компанії повинні прийматися рішення в трьох ключових сферах:

- інвестиційна політика компанії;
- управління джерелами фінансування ;

– дивідендна політика.

В рамках інвестиційної політики визначається, куди слід вкладати фінансові ресурси для того, щоб забезпечити досягнення основної мети. Зміст другої і третьої сфери розкривається в їх назві. Відзначимо також, що вони жорстко взаємопов'язані між собою, оскільки жодні рішення по структурі джерел не можуть бути прийняті без врахування особливостей прийнятої дивідендної політики компанії.

В межах зазначених напрямів прийняття рішень необхідно виділити ряд основних завдань фінансового менеджменту (рис. 14.1).

Приведена логіка виділення розділів фінансового менеджменту може бути наочно інтерпретована за допомогою балансу компанії, який є однією з якнайповніших і ефективніших моделей опису її майнового і фінансового становища: актив балансу показує напрями інвестування коштів компанії, а пасив – джерела отримання цих засобів. Отже управління фінансами на підприємстві ведеться по двох напрямках:

- 1) управління активами (як розпорядитися наявними фінансовими ресурсами);
- 2) управління пасивами (як залучити необхідні фінансові ресурси на підприємство).

Фінансовий менеджмент дозволяє відповісти на питання: якими мають бути структура активів, співвідношення товарно-матеріальних цінностей і грошових ресурсів, як організувати рух оборотних коштів з метою найбільш ефективного їх використання на всіх стадіях кругообігу. Управління пасивами означає не лише пошук можливих джерел отримання коштів, але і формування їх оптимальної структури, що забезпечує максимальну віддачу на кожну вкладену грошову одиницю в розвиток діяльності підприємства.

Фінансовий менеджмент, з одного боку, – це мистецтво, оскільки більшість фінансових рішень орієнтовано на майбутні фінансові успіхи компанії, що припускає іноді майже інтуїтивну комбінацію методів фінансового менеджменту, засновану, однак, на знанні тонкощів ринкової економіки. З іншого боку, – це наука, тому що прийняття будь-якого фінансового рішення вимагає не тільки знань концептуальних основ фінансового менеджменту підприємства і науково обґрунтованих методів їхньої реалізації, але і наукових знань загальних закономірностей розвитку ринку.

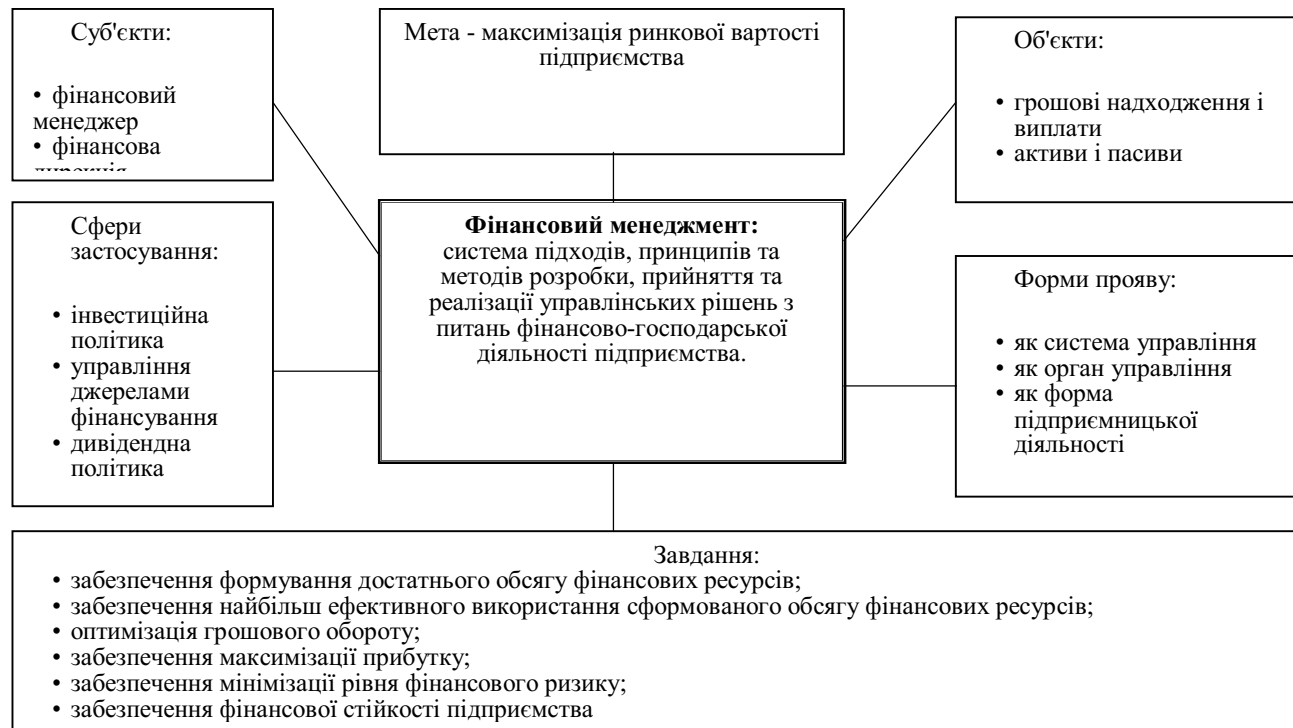

Рис. 14.1. Мета, завдання, сфери та форми прояву фінансового менеджменту

Необхідними умовами функціонування фінансового менеджменту є: підприємницька діяльність; самофінансування; ринкове ціноутворення; наявність ринку праці, ринку капіталу; чітка регламентація державного регулювання діяльності підприємства, заснована на системі ринкового законодавства.

Фінансовий менеджмент слід розглядати як інтегральне явище, що має різні форми прояву.

1. Фінансовий менеджмент як система управління.

2. Фінансовий менеджмент як орган управління.

3. Фінансовий менеджмент як форма підприємницької діяльності.

I. Фінансовий менеджмент як система управління направлений на управління фінансовими відносинами, що виникають між господарюючими суб'єктами в процесі руху фінансових ресурсів.

Під системою розуміють сукупність взаємодіючих елементів, що складають цілісне формування.

Фінансова система є складною, динамічною і відкритою.

Складність фінансової системи визначається неоднорідністю складових елементів, різнохарактерністю зв'язків між ними.

Динамічність фінансової системи обумовлюється тим, що вона знаходиться у величині фінансових ресурсів, що постійно змінюється, в коливанні попиту і пропозиції на капітал.

Фінансова система є відкритою, так як вона обмінюється інформацією із зовнішнім середовищем.

Будь-яка система складається із елементів. Під елементом системи розуміється така підсистема, яка в умовах даного дослідження представляється неподільною, не підлягає подальшому поділу на складові.

II. Фінансовий менеджмент як орган управління. Він є апаратом управління, тобто частиною керівництва господарюючим суб'єктом. На великих підприємствах і в акціонерних товариствах таким апаратом управління може бути фінансова дирекція на чолі з фінансовим директором чи головним фінансовим менеджером.

Фінансова дирекція складається із різних підрозділів, склад яких визначається вищим органом управління господарюючого суб'єкта. Підрозділами фінансової дирекції можуть бути фінансовий відділ, планово-економічний відділ, бухгалтерія, сектор економічного аналізу, відділ валютних операцій. Структура, функції і відповідальність всіх підрозділів, їх відносини з іншими ланками управління повинні визначатись Положенням про фінансовий відділ.

Функції фінансової дирекції:

- 1) забезпечення фінансування господарської діяльності підприємства;
- 2) розробка фінансової програми розвитку підприємства;
- 3) визначення інвестиційної політики;
- 4) визначення кредитної політики;
- 5) встановлення кошторисів витрат грошових коштів для всіх підрозділів підприємства;
- 6) розробка валютної політики і забезпечення валютної доходності;
- 7) фінансове планування, участь в складанні бізнес-плану;
- 8) здійснення розрахунків з постачальниками, підрядчиками, банками, бюджетом;
- 9) забезпечення страхування від фінансових ризиків;
- 10) проведення лізингових та інших операцій;
- 11) аналіз фінансово-господарської і зовнішньоекономічної діяльності;
- 12) ведення фінансового обліку, складання бухгалтерського балансу та інших фінансових документів.

В залежності від розмірів підприємства і поставлених цілей перераховані функції можуть деталізуватись і розширюватись.

В управлінні фінансовою діяльністю ключовою фігурою є фінансовий менеджер. Фінансовий менеджер, як правило, є найманим працівником, який залучається до управлінської діяльності по контракту.

Професійний рівень фінансового менеджера визначається його знаннями в сфері фінансів і кредиту, банківської, біржової і фінансової діяльності, бухгалтерського обліку, вмінням аналізувати фінансову звітність підприємства. Фінансовому менеджеру необхідно орієнтуватись у валютному законодавстві, вміти працювати на фінансовому ринку.

До основних функцій фінансового менеджера відносяться: розробка фінансового плану, здійснення оперативної фінансової роботи (складання платіжного календаря, розробка касового плану, розрахунок потреби в короткостроковому кредиті), управління фінансовими активами і пасивами, фінансовий аналіз і контроль, управління фінансовими ризиками, удосконалення фінансової роботи підприємстві.

ІІІ. Фінансовий менеджмент як форма підприємницької діяльності означає, що управління фінансовою діяльністю не може бути чисто бюрократичним, адміністративним актом. Мова йде про творчу діяльність, яка активно реагує на зміни, що

відбуваються в навколишньому середовищі. Фінансовий менеджмент як форма підприємництва передбачає використання наукових основ планування і управління, фінансового аналізу, нововведення (інновацій).

14.2. Принципи і функції фінансового менеджменту

В процесі управління фінансами підприємства слід враховувати наступні принципи.

Принцип системності. Фінансовий менеджмент – невід’ємна частина загальної системи управління підприємством. Загальне правило фінансового менеджменту полягає в тому, що завжди треба прагнути до фінансової стабільності системи в цілому, а не окремих її елементів і підсистем;

Принцип плановості полягає в тому, щоб поєднати планування матеріальних, трудових і фінансових ресурсів і забезпечити їх збалансованість.

Принцип адаптивності. Фінансовий менеджмент повинен пристосовуватись до мінливих умов зовнішнього середовища, швидко реагувати на зміни кон’юнктури товарного та фінансового ринку, своєчасно отримувати інформацію про зміни у законодавстві і приймати відповідні рішення;

Принцип функціональності полягає у відповідності реалізації механізму фінансового менеджменту поставленим загальним цілям підприємства;

Принцип комплексності означає, що прийоми та методи, що використовуються у фінансовому менеджменті повинні взаємодоповнювати один одного і в цілому розглядатись в єдиному комплексі.

Дієвість фінансового менеджменту розкривається у виконуваних ним функціях. Будучи складовою частиною загальної системи управління, він покликаний вирішувати завдання з планування, організації, мотивації і контролю.

Фінансове планування, як функція фінансового менеджменту, визначає кількісну оцінку передбачуваних процесів і заходів. Базуючись на аналізі господарської діяльності підприємства, фінансове планування формує конкретні показники, задає економічні пропорції розвитку завдяки розподілу фінансових ресурсів. Це дуже дієвий інструмент забезпечення стійкого розвитку, за допомогою якого можна визначити, скільки і яких ресурсів слід залучити, щоб забезпечити відповідні обсяги

виробництва і продажу для задоволення платоспроможного попиту споживачів.

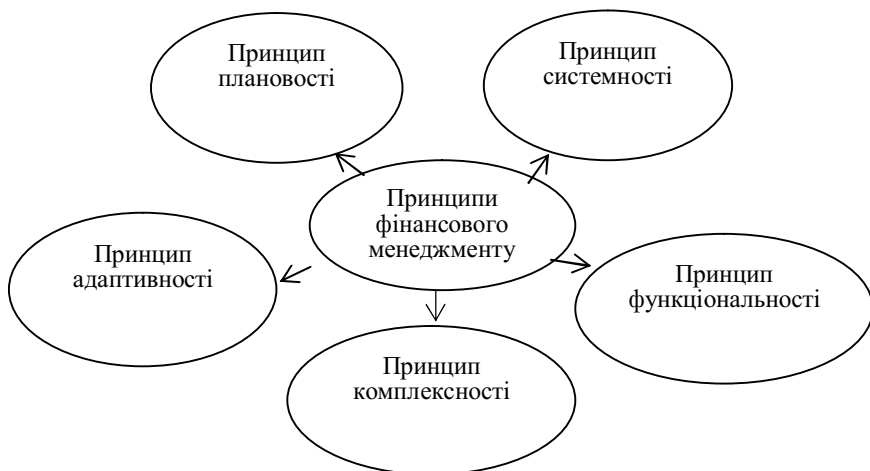

Рис.14.2. Принципи фінансового менеджменту

Наступна функція фінансового менеджменту – організаційна. Її реалізація забезпечує системний підхід до організації управління грошовими потоками і фондами, взаємодії функціональних структур підприємства з метою досягнення наміченого фінансового результату. Організаційна функція передбачає взаємну ув'язку ресурсів в просторі та в часі.

Контрольна функція фінансового менеджменту відображає стан кругообігу ресурсів, ефективність господарювання, забезпечує контроль за управлінськими рішеннями в області фінансів, передбачаючи аналіз чинників, що стали причиною відхилення від запланованих параметрів. Контроль і аналіз дозволяють визначити закономірності і тенденції в динаміці натуральних і вартісних показників, розкрити наявні внутрішні резерви.

Разом з тим, фінансовий менеджмент має виражену специфіку – управління грошовими потоками, тому його функції значною мірою зумовлені завданнями фінансів підприємств. Виконання розподільної функції зосереджене на забезпеченні ефективної структури капіталу підприємства та формуванні фондів фінансових ресурсів. Будучи пріоритетною системою в загальній структурі управління, фінансовий менеджмент покликаний організувати фінансові потоки таким чином, щоб забезпе-

чити ефективний і безперервний відтворювальний процес на підприємстві. Забезпечення достатності грошових коштів для нормального функціонування підприємства, збалансованість матеріальних і фінансових ресурсів на всіх стадіях кругообігу досягаються завдяки відтворювальній функції фінансового менеджменту.

Стимулююча функція фінансового менеджменту забезпечує необхідну мотивацію як власникам, так і всьому колективу підприємства. Зацікавленість у високій результативності власної праці забезпечується відповідною організацією системи оплати. Використання ресурсів стає ефективним, якщо особистий внесок працівника в нарощування капіталу забезпечується помітним його заохоченням.

Прогнозну функцію фінансового менеджменту можна виділити як самостійну. Довгостроковий прогноз показників фінансової діяльності підприємства і кінцевих результатів заходів, що проводяться, дозволяє виявити певні тенденції, що складаються на ринку. Екстраполюючи їх на тривалий період, можна розробити варіанти стратегії й тактики для досягнення мети підприємства.

Ефективність фінансового менеджменту залежить від правильного використання функцій, знання прийомів управління, стандартів обліку і регулюючих актів діяльності підприємства, уміння і навиків оцінки конкретних фінансових ситуацій, використання сучасних інформаційних систем та їх програмного забезпечення.

14.3. Механізм фінансового менеджменту, його сутність та складові

Механізм фінансового менеджменту – цілісна, взаємопов'язана та взаємодіюча система рівнів, систем забезпечення, методів, важелів та інструментів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

У механізмі фінансового менеджменту розрізняють рівні регулювання фінансової діяльності:

1) державний (створення необхідної нормативної бази, що регулює основні форми та види фінансової діяльності підприємств; формування нормативних вимог до уніфікації параметрів конкретних фінансових інструментів, що використовуються підприємством, та регламентації правил ведення операцій з ними;

формування системи вимог до створення та діяльності фінансових інститутів, з якими співпрацюють підприємства; формування діючої системи економічних стимулів до використання в практиці фінансової діяльності підприємств найбільш ефективних напрямів і форм цієї діяльності, прогресивних видів фінансових інструментів; створення діючої системи фінансових та інших санкцій за порушення підприємством встановлених правових норм здійснення фінансової діяльності; регламентування систем і форм контролю за дотриманням підприємствами встановлених державними органами правових норм фінансової діяльності підприємства);

2) ринковий (попит та пропозиція на фінансовому ринку формують рівень ставки відсотка, визначають доступність кредитних ресурсів як короткострокових, так і довгострокових, в національній та іноземній валюті для підприємств, формують середню норму дохідності капіталу, визначають ступінь ліквідності окремих фондових та грошових інструментів.);

3) внутрішній (формується в межах самого підприємства; фінансова діяльність підприємства регламентується вимогами Статуту підприємства, розробленою на підприємстві фінансовою стратегією розвитку та в її межах фінансовою політикою підприємства).

Наступною складовою механізму фінансового менеджменту є системи забезпечення, до складу яких входять:

– система правового забезпечення (регулювання фінансових аспектів створення підприємств різних організаційно-правових форм та різних форм власності; регулювання порядку формування інформаційної бази управління фінансовою діяльністю підприємств; податкове регулювання; регулювання амортизаційної політики підприємств; регулювання кредитних операцій; регулювання грошового обігу та форм розрахунків; валютне регулювання; регулювання інвестиційної діяльності; регулювання процедури та форм санації підприємства; регулювання процедури банкрутства і ліквідації підприємства).

– система інформаційного забезпечення (система безперервного та цілеспрямованого підбору інформаційних показників, здійснення планових, звітних, аналітичних розрахунків, необхідних для підготовки, прийняття та реалізації фінансових рішень суб'єкта господарювання);

– система організаційно-методичного забезпечення (система внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, які уповноважені здійснювати підготовку та прийняття

фінансових рішень, несуть відповідальність за їх здійснення і результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту;

Інструментарій фінансового управління включає в себе фінансові методи, фінансові важелі та фінансові інструменти:

– фінансові методи (фінансове планування; фінансове прогнозування; бюджетування; фінансовий аналіз; оцінка інвестиційних проектів; оцінка ризиків; оптимізація; фінансове регулювання; амортизація, хеджування, рангування, диверсифікація);

– фінансові важелі (фінансовий важіль, операційний важіль, проценти, дисконти, ліцензії, сертифікати, стандарти, дивіденди, податки);

– фінансові інструменти (ставки податків, ціни, тарифи, пільги, санкції, стимули, дивіденди, фінансові показники та фінансові коефіцієнти).

14.4. Інформаційне забезпечення фінансового управління

Фінансове управління на підприємстві може бути ефективним лише в тому випадку, якщо суб'єкти управління матимуть чітке уявлення про засоби і зобов'язання підприємства, виручку і витрати, прибутки і податки, грошові фонди і фінансові ресурси. Фінансова інформація, що відображає виробничо-господарську діяльність підприємства, є системою показників про рух грошових коштів. Така система вивчається як зовнішніми, так і внутрішніми користувачами в процесі фінансового аналізу, планування і ухвалення рішень. Фінансові звіти містять лише ту інформацію, яка виражена в грошовому вимірі. Сумарність показників забезпечується завдяки спільній вартісній одиниці – грошам, що дозволяють підсумовувати і комбінувати отримувані відомості, відтворювати і аналізувати події, які відображають фінансові показники.

Проте не всі характеристики господарської діяльності можуть бути виражені в грошових одиницях. Це відноситься до асортименту продукції, ефективності використання основних фондів, кадровому потенціалу, маркетинговим дослідженням і т.д. Виникаюча невідповідність нівелюється здатністю управлінського обліку відображати не лише вартісні, але і натуральні показники. Періодичність представлення відомостей в цьому випадку підпорядкована лише необхідності ухвалення оперативних управлінських рішень, а змістовна частина представляє комерційну таємницю і призначена для внутрішнього викорис-

тання. Уміння читати, розуміти і тлумачити фінансову звітність й супутню інформацію дозволяє реконструювати господарські операції, що сталися, і на цій підставі готувати прогнози та варіанти майбутніх фінансових рішень. Таким чином фінансовий аналіз виступає одним з найважливіших конструктивних елементів фінансового менеджменту, а його результати є підставою для ухвалення обґрунтованого фінансового рішення.

В основі внутрішніх джерел інформації лежить бухгалтерська звітність, яка завдяки своїй уніфікованій формі та спільним стандартам використовується для оцінки майнового і фінансового становища підприємства. Проте частота отримання такої інформації в більшості випадків пов'язана з підготовкою квартальної або річної звітності. Фінансовий стан в такому випадку оцінюється за показниками, що характеризують основні результати господарювання, зміну активів, склад і структуру капіталу. Оцінкою фінансової результативності є прибуток, отриманий від операційної діяльності, позареалізаційної діяльності, реалізації майна тощо. Загальний підсумок – це отриманий підприємством прибуток або збиток за звітний період.

Склад і структуру активів характеризують показники, що відображають стан необоротних активів, виробничих запасів і незавершеного виробництва, готової продукції та коштів в розрахунках. Довгострокові пасиви, власні і прирівняні до них кошти, інші показники джерел і зобов'язань підприємства дають уявлення про динаміку капіталу. Складність використання інформації у фінансовому управлінні пояснюється обов'язковістю щоквартального представлення балансу підприємства, звіту про фінансові результати і інших форм звітності.

Фінансова інформація про діяльність підприємства міститься не лише в звітних формах, що розробляються зі встановленою періодичністю. Вона є і в оперативних відомостях про стан банківських рахунків, планових і фактичних даних про обсяги виробництва, відвантаження і продажу, даних про щоденні зміни дебіторської і кредиторської заборгованостей, розміри проведених закупівель сировини, матеріалів та інших матеріальних цінностей, про динаміку виробничих запасів і т.д.

Споживачі фінансової інформації про діяльність підприємства можуть удаватися до різних джерел її отримання, причому повнота відомостей визначатиметься специфікою функцій кожного з них по відношенню до господарюючого суб'єкта. Для фінансового менеджера інформація має бути доступною і повною. Для контрагента (підприємства-постачальника)

головною є інформація про платоспроможність. Кредиторів, перш за все, цікавлять кредитоспроможність позичальника, перспективи повернення наданих коштів. Інвестори зацікавлені в інформації, що характеризує підприємство як об'єкт надійного розміщення коштів, здатний реалізувати інвестиційну програму. Для власників передусім цікава оцінка рентабельності, прибутковості підприємства, а також рівень ризику втрати капіталу. Здатність підприємства до стійкого розвитку та забезпечення нарощення прибутку в майбутньому об'єднує всіх потенційних користувачів інформації про його фінансовий стан.

Форми фінансової звітності підприємств і порядок їх заповнення встановлює Міністерство фінансів України. Міністерством фінансів України затверджено Наказ №73 від 07.02.2013 р. «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»

Форми фінансової звітності, які максимально наближені до МСФЗ (Додаток 1 до НП(С)БО):

- Баланс (Звіт про фінансовий стан);
- Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупні доходи);
- Звіт про рух грошових коштів (за прямим методом);
- Звіт про рух грошових коштів (за непрямим методом);
- Звіт про власний капітал.

Згідно з НП(С)БО 1, у балансі відображаються активи, зобов'язання та власний капітал підприємства. У випадках, передбачених нормативно-правовими актами, складається окремий баланс.

У звіті про фінансові результати розкривається інформація стосовно доходів, витрат, прибутків та збитків, стосовно іншого сукупного доходу і сукупного доходу підприємства за звітний період.

У звіті про рух грошових коштів надаються дані про їх рух у результаті операційної, інвестиційної та фінансової діяльності. При складанні фінансової звітності та консолідованої фінансової звітності підприємства можна обрати один із способів складання звіту: за прямим або за непрямим методом із застосуванням відповідної форми звіту.

У звіті про власний капітал розкривається інформація стосовно змін у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду. Для забезпечення порівняльного аналізу інформації даного звіту, підприємства повинні додавати до річного звіту про власний капітал за попередній рік.

У нових формах звітів тепер містяться чотиризначні коди рядків, деякі рядки скорочені, а також додані нові, щоб максимально наблизити форми звітності за П(С)БО до вимог МСФЗ.

Баланс підприємства – це віддзеркалення його фінансового стану на конкретний момент часу. Результати руху фінансових потоків фіксуються в структурі капіталу, розмірах цільових фондів і фінансових активів, нарахованій амортизації. Баланс представляє найбільший інтерес для всіх користувачів фінансової інформації, оскільки саме він показує залежність підприємства від зовнішніх і позикових джерел фінансування, стан стосунків з постачальниками і покупцями, напрями інвестиційної діяльності підприємства та джерела його фінансування. Дані балансу свідчать про те, що має в своєму розпорядженні підприємство, скільки воно заборгувало постачальникам і кредиторам, що собою являє його власний капітал. Будь-яка господарська операція веде до зміни балансу, і при нагоді його щоденного складання можна спостерігати залежність заходів, що проводяться, і фінансового стану. Балансом є зіставлення активів і пасивів підприємства, тобто грошових коштів і майна із зобов'язаннями підприємства по відношенню до його власників і кредиторів.

В управлінні підприємством баланс виступає найважливішим інструментом вивчення і діагностики фінансової рівноваги, спостереження за потенційними факторами її порушення. За допомогою ліквідних засобів підприємство повинне гасити свої борги у встановлені терміни, а також підтримувати функціональну рівновагу між джерелами і зобов'язаннями, забезпечуючи стабільність перших і цільовий напрям других. Цю вимогу обумовлює наявність двох різних підходів у фінансовому аналізі: аналіз ліквідності та функціональний аналіз. В першому випадку в якості бази виступає традиційний бухгалтерський баланс, що відображає майновий стан підприємства на даний момент часу. В другому – функціональний баланс, що показує джерела отримання грошових коштів підприємства і напрямки їх використання в основній діяльності (поточній, інвестиційній, фінансовій).

Фінансовий аналіз балансу передбачає проведення горизонтального і вертикального аналізу основних фінансових показників підприємства. Горизонтальний аналіз характеризує зміну показників за звітним період, вертикальний – питому вагу показників в загальному підсумку балансу. Динаміка показників на тимчасово-

вому відрізку свідчить про зміни економічного потенціалу підприємства, його майнового і фінансового становища.

Фінансова рівновага в балансі показує, чи зможе підприємство виконати свої зобов'язання в строк, реалізувавши свої активи. Якщо такої можливості немає, то це означає припинення платежів і загрозу банкрутства. Очевидно, що підтримка фінансової рівноваги і зменшення ризику неплатежів вимагають певного співвідношення між ступенем ліквідності активів і спроможністю повернення кредиторської заборгованості.

У відповідності до НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» Звіт про фінансові результати – це звіт про доходи, витрати і фінансові результати підприємства. Метою складання звіту про фінансові результати є надання користувачам повної, правдивої і неупередженої інформації про доходи, витрати, прибутки і збитки та сукупний дохід підприємства за звітний період. У звіті про фінансові результати наводяться доходи і витрати, які відповідають критеріям, визначеним в національних положеннях (стандартах) бухгалтерського обліку.

Метою складання звіту про рух грошових коштів є надання користувачам фінансової звітності повної, правдивої та неупередженої інформації про зміни, що відбулися у грошових коштах підприємства та їх еквівалентах за звітний період. У звіті про рух грошових коштів розгорнуто наводяться суми надходжень та видатків грошових коштів підприємства, що виникають в результаті операційної, інвестиційної та фінансової діяльності протягом звітного періоду.

У звіті про рух грошових коштів, складеному за прямим методом, рух грошових коштів у результаті операційної діяльності визначається за сумою надходжень від операційної діяльності та сумою витрачання на операційну діяльність грошових коштів за даними записів їх руху на рахунках бухгалтерського обліку. У звіті про рух грошових коштів, складеному за непрямим методом, рух грошових коштів у результаті операційної діяльності визначається шляхом коригування прибутку (збитку) від звичайної діяльності до оподаткування.

Метою складання звіту про власний капітал є надання користувачам фінансової звітності повної, правдивої та неупередженої інформації про зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду. Підприємства у графах звіту про власний капітал, в яких зазначаються складові власного капіталу, наводять лише ті з них, які зазначені у балансі. У консолідованому звіті про власний капітал також наводиться

інформація про зміни у власному капіталі в розрізі неконтрольованої частки.

Серед критеріїв оцінки фінансового стану підприємства ліквідність і платоспроможність є пріоритетними. Якщо платоспроможність розглядають як поточну і перспективну спроможність погашення власних зобов'язань, то поточну платоспроможність можна прирівняти до ліквідності, тобто до здатності підприємства погасити свої короткострокові зобов'язання, реалізуючи поточні активи. Таким чином, ліквідний стан підприємства означає здатність його активів бути реалізованими, перетвореними на гроші. Ступінь ліквідності залежить від швидкості такого перетворення (у перекладі з латинського ліквідність означає текучість). Отже, підприємство буде ліквідним більшою чи меншою мірою в залежності від складу поточних активів і швидкості їх перетворення на грошову форму для погашення термінової заборгованості.

У складі пасивів також можуть бути зобов'язання різної міри терміновості, тому визначення ліквідності підприємства передбачає зіставлення елементів активу і пасиву балансу. Для цього зобов'язання підприємства групуються по мірі їх терміновості, а активи – по мірі швидкості реалізації. До найбільш термінових зобов'язань відносяться ті, які мають бути погашені протягом місяця. Вони порівнюються з сумою грошових коштів, що є в розпорядженні підприємства, цінних паперів, що легко реалізуються, тобто із засобами, що мають максимальну ліквідність. Грошові кошти є головною складовою ліквідних засобів, оскільки в нормальних обставинах зобов'язання погашаються в грошовій формі. Якщо частина термінових зобов'язань залишається непокритою, вона має бути збалансована менш ліквідними активами: дебіторською заборгованістю, векселями до отримання, запасами товарно-матеріальних цінностей, які можуть бути легко реалізовані на ринку.

Інформація про платоспроможність підприємства найнаочніше може бути представлена набором коефіцієнтів, що відображають співвідношення активів і пасивів підприємства та його короткострокової заборгованості. Перевагою методу оцінки ліквідності з використанням коефіцієнтів є можливість зіставлення отриманого результату нормативними значеннями, що дозволяє отримати об'єктивну інформацію про фінансовий стан підприємства.

Коефіцієнт автономії обчислюється як частка від ділення підсумку першого розділу пасиву балансу на суму валюти

балансу. Нормативне значення даного коефіцієнта складає не менше 0,5. Перевищення цього значення відображає зростання фінансової незалежності підприємства, упевненість в погашенні своїх зобов'язань, зменшення ризику фінансових ускладнень.

Коефіцієнт співвідношення власних і позикових коштів представляє співвідношення величини зобов'язань підприємства та його власних коштів. Нормативне значення коефіцієнта дорівнює 1.

Коефіцієнт маневреності власного капіталу визначається як співвідношення власних оборотних коштів і всієї суми власних джерел отримання грошових коштів. Власні оборотні кошти обчислюються по активу балансу як різниця між сумою всіх оборотних коштів і короткостроковою заборгованістю або по пасиву – як різниця між сумою всіх власних джерел коштів, збільшеною на позикові джерела (середньострокові і довгострокові позики) для капітальних вкладень, і підсумком довгострокових вкладень по активу балансу.

Високе значення коефіцієнта маневреності позитивно характеризує фінансовий стан підприємства. Цей коефіцієнт не має нормативних значень і може суттєво варіювати залежно від галузі, в якій працює підприємство, і структури його капіталу.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності визначається як відношення грошових коштів і цінних паперів, що легко реалізуються, до короткострокової заборгованості підприємства. Він показує, яку частину короткострокової заборгованості підприємство може погасити на дату складання балансу. Нормативне значення коефіцієнта – не менше 2.

Уточнений коефіцієнт ліквідності обчислюється як відношення грошових коштів, цінних паперів і дебіторської заборгованості до короткострокових зобов'язань. Нормативне значення коефіцієнта – не менше 0,8–1,0. Цей коефіцієнт свідчить про платіжні можливості підприємства при своєчасних розрахунках дебіторами і показує, яка частина поточних зобов'язань може бути погашена за рахунок готівки та за рахунок очікуваних надходжень за відвантажену продукцію, виконані роботи і надані послуги.

Коефіцієнт платоспроможності (або покриття) розраховується як відношення всіх поточних активів до короткострокових зобов'язань. Він свідчить про платіжні можливості підприємства за умови своєчасних розрахунків з дебіторами, а також при продажі запасів товарно-матеріальних цінностей. Нормативні значення коефіцієнта перебувають в

межах 2–3. Коефіцієнт дозволяє встановити, в скільки разів поточні активи більші короткострокових зобов'язань.

Коефіцієнт забезпеченості запасів і витрат власними джерелами розраховується як відношення величини джерел власних оборотних коштів до вартості запасів і витрат підприємства. Значення коефіцієнта більше 1 показує надлишки власних коштів в обороті, значення менше 1 – нестачу власних коштів.

Коефіцієнт реальної вартості майна виробничого призначення є співвідношенням суми основних коштів, виробничих запасів, незавершеного виробництва і валюти балансу. Коефіцієнт свідчить про те, наскільки ефективно використовуються кошти для здійснення підприємницької діяльності. Мінімальне нормативне значення коефіцієнта складає 0,5.

Використання системи коефіцієнтів для оцінки ліквідності підприємства дозволяє не лише отримати досить повну картину його фінансового стану при різній мірі ліквідності активів, але і дає можливість зовнішнім користувачам інформації судити про фінансове становище підприємства і доцільність подальшої взаємодії з ним. Наприклад, для постачальників сировини і матеріалів найбільший інтерес представляє коефіцієнт абсолютної ліквідності, а для банку, що кредитує підприємство, більш важливим є коефіцієнт критичної ліквідності. Тримачів акцій і облігацій, потенційних покупців цінних паперів підприємства більшою мірою цікавитиме значення коефіцієнта поточної ліквідності. Таким чином, кожна група коефіцієнтів відображає певну сторону фінансового стану підприємства.

14.5. Фінансове планування на підприємстві

Плануванням є процес розробки і прийняття цільових установок кількісного і якісного характеру та визначення шляху найбільш ефективного їх досягнення. Ці установки, що розробляються найчастіше у вигляді дерева цілей, характеризують бажане майбутнє і по можливості чисельно виражаються набором показників, які є ключовими для даного рівня управління.

Необхідність складання планів визначається багатьма причинами. Виділимо три із них: невизначеність майбутнього, координуюча роль плану та оптимізація економічних наслідків.

Дійсно, якби майбутнє компанії було абсолютно передбачуване, не було б потреби постійно розробляти плани, удосконалювати методи їх складання і структуризації. Звідси, до речі, видно, що головна мета складання будь-якого плану – не

визначення точних цифр і орієнтирів, оскільки зробити це неможливо в принципі, а ідентифікація по кожному з найважливіших напрямів деякого «коридору», у межах якого може варіювати той або інший показник.

Зміст координуючої ролі плану полягає в тому, що наявність добре структурованих, деталізованих і взаємопов'язаних цільових установок дисциплінує як перспективну, так і поточну діяльність, приводить її в певну систему, дозволяє господарюючому суб'єктові працювати без суттєвих збоїв. Ця роль особливо помітна в найбільших компаніях, що мають складну структуру управління, а також в компаніях, що активно використовують систему постачання сировини «точно в строк», коли обсяг поточного наявного запасу сировини, матеріалів і напівфабрикатів розрахований виходячи з потреб виробництва на декілька найближчих годин.

Суть оптимізації економічних наслідків в тому, що будь-яке порушення координації в діяльності системи вимагає фінансових витрат (прямих або непрямих) на її подолання. Ймовірність настання подібної неузгодженості набагато нижча, якщо робота здійснюється за планом.

В основі фінансового планування лежать стратегічний і виробничий плани. Стратегічний план має на увазі формулювання мети, завдань, масштабів і сфери діяльності компанії. Нерідко ці цілі формулюються на якісному рівні або у вигляді дуже загальних кількісних орієнтирів.

Виробничі плани складаються на основі стратегічного плану і передбачають визначення виробничої, маркетингової, науково-дослідної і інвестиційної політики.

Термін «стратегічне планування» почав застосовуватися порівняно недавно: вважається, що вперше він з'явився в 60-і роки як одна з ключових характеристик діяльності ряду транснаціональних корпорацій з штаб-квартирами в США.. На сьогоднішній день відомі різні концепції і трактування відносно цього поняття залежно від широти цільових установок. Зокрема, мова може йти про суто економічну природу стратегічного планування або до уваги беруться і соціально-політичні аспекти діяльності корпорації.

У рамках стратегічного планування цільові установки можуть упорядковуватися різними способами, проте, як мінімум, виділяються чотири типи цілей компанії:

ринкові – який сегмент ринку товарів і послуг планується охопити, які пріоритети в основній виробничо-комерційній діяльності компанії;

виробничі – які структури виробництва і технології забезпечать випуск продукції необхідного обсягу і якості;

фінансово-економічні – які основні джерела фінансування і прогнозовані фінансові результати вибіраної стратегії;

соціальні – якою мірою діяльність компанії забезпечить задоволення певних соціальних потреб суспільства в цілому або окремих його шарів.

У будь-якому випадку серед основних цілей, для досягнення яких розробляються стратегічні плани, завжди присутня комбінація «товар – ринок». Іншими словами, основне призначення подібного плану – обґрунтування: по-перше, який товар повинен вироблятися, і по-друге, де він може бути реалізований. Природно, план не обмежується лише констатацією цілей, він також включає їх обґрунтування, у тому числі і ресурсне. Саме тому складовою частиною будь-якого стратегічного плану є фінансова складова.

Необхідно відмітити, що термін «стратегічний» зовсім не рівнозначний терміну «довгостроковий» – перший набагато об'ємніший другого в концептуальному і змістовному сенсах, хоча, безумовно, стратегічне планування здійснюється з позиції довгострокової перспективи. Стратегічний план може мати наступну структуру:

Розділ 1. Зміст і цільові установки діяльності фірми – визначається призначення і стратегічна мета діяльності фірми, масштаби і сфера діяльності, тактичні цілі і задачі.

Розділ 2. Прогнози і орієнтири – наводять прогноз економічної ситуації на ринках капіталів, продукції і праці, намічені перспективні орієнтири за основними показниками.

Розділ 3. Спеціалізовані плани і прогнози: виробництво, маркетинг, фінанси (фінансовий план), кадрова політика, інноваційна політика (науково-дослідна і конструкторські розробки), нова продукція і ринки збуту.

Фінансовим планом є документ, що характеризує спосіб досягнення фінансових цілей компанії і який пов'язує її доходи і витрати. В процесі фінансового планування:

а) ідентифікуються фінансові цілі і орієнтири фірми;

б) встановлюється ступінь відповідності цих цілей поточному фінансовому стану фірми;

в) формулюється послідовність дій з досягнення поставлених цілей.

Виділяють два види фінансових планів: довгостроковий і короткостроковий. Основне цільове призначення першого – визначення допустимих з позиції фінансової стійкості темпів розширення фірми; метою другого є забезпечення постійної платоспроможності фірми.

Виділяють наступні етапи процесу фінансового планування:

- а) аналіз фінансового положення компанії;
- б) складання прогнозних кошторисів і бюджетів;
- в) визначення загальної потреби компанії у фінансових ресурсах;
- г) прогнозування структури джерел фінансування;
- д) створення і підтримка дієвої системи контролю і управління;
- ж) розробка процедури внесення змін в систему планів.

З позиції практики рекомендується готувати декілька варіантів фінансового плану: песимістичний, найбільш вірогідний і оптимістичний. При підготовці плану потрібно враховувати:

а) наявність обмежень, із якими стикається підприємство (вимоги по охороні довкілля; вимоги ринку за об'ємом, структурою і якістю продукції; технічні, технологічні і кадрові особливості даного підприємства);

б) дисциплінуючу роль плану для роботи фінансового менеджера;

в) умовність будь-яких планів через природну невизначеність розвитку економічної ситуації в глобальному і локальному масштабах.

РОЗДІЛ 15 ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

15.1. Сутність та місце фінансової безпеки в системі національної безпеки

Сфера безпеки є актуальним предметом досліджень в умовах сьогодення з боку науковців, фахівців з економіки та фінансів, державних управлінців, політологів, соціологів тощо.

Безпека необхідна особистості, суспільству і державі з тієї причини, що вони перебувають у постійному русі, зміні і розвитку, пов'язаними з подоланням протиріч і небезпек у практичній діяльності і здійснюваними в умовах невизначеності і ризику, реально існуючих зовнішніх і внутрішніх загроз¹⁴⁰. Перебувати у безпеці – значить відчувати себе захищеним, перебувати у безпечних умовах, які суб'єкт у змозі всебічно контролювати.

Безпекознавство – наука про безпеку; галузь знань, яка інтегрує прикладні аспекти політичних, соціальних, військових, економічних, технічних, гуманітарних та інших наук і зорієнтована на дослідження сутності, змісту, методів, форм, органів, сил та засобів забезпечення безпеки об'єкта за умови впливу чинників внутрішнього та зовнішнього характеру¹⁴¹.

Інтерес до безпеки у наукових дослідженнях є відносно новим напрямком і зумовлений актуалізацією проблематики збереження і розвитку особистості, громадянина, суспільства, держави, нації і цивілізації загалом.

Під безпекою розуміють: 1) захищеність стану суспільних відносин, які забезпечують прогресивний розвиток суспільства в конкретних історичних і природних умовах, від небезпек, джерелом виникнення яких є внутрішні і зовнішні протиріччя¹⁴²; 2) стан захищеності від негативного впливу певних чинників¹⁴³; 3) визначається як властивість об'єкта, яка дозволяє не допускати

¹⁴⁰ Філософія безпеки: монографія: у 2 т. / О. І. Барановський. К.: УБС НБУ, 2014. Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. С. 15.

¹⁴¹ Ліпкан В. А. Глосарій теорії безпеки. URL: <http://lipkan-glos.blogspot.com>.

¹⁴² Економіка и организация безопасности хозяйствующих субъектов / [В. С. Гусев, В. А. Демин, Б. И. Кузин и др.]. СПб.: Питер, 2004. С. 12.

¹⁴³ Ермошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. С. 23.

виникнення небезпечних для людей та навколишнього середовища ситуацій¹⁴⁴.

Забезпечення національної безпеки на прийнятному рівні посідає важливе місце в існуванні державного утворення. У Законі України «Про основи національної безпеки України» зазначено, що національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам¹⁴⁵. Правове поле сфери національної безпеки України (надсистеми, яка підпорядковує ряд підсистем, кожна з яких має свою властиву їй структуру) становлять Конституція, Закон України «Про основи національної безпеки України» та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, а також інші нормативно-правові акти.

Однією із важливих підсистем національної безпеки є економічна безпека, яка у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України¹⁴⁶ трактується як стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Фінансова безпека є однією з важливих складових економічної безпеки. Без її забезпечення та дотримання на прийнятному рівні практично неможливо реалізувати жодного завдання, яке поставлено на загальнодержавному рівні.

Фінансову безпеку розглядають як:

1) стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова

¹⁴⁴ Влияние энергетического фактора на экономическую безопасность регионов Российской Федерации / под ред. А. И. Татаркина. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1998. 197 с.

¹⁴⁵ Про основи національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15&p=1210875161043845>

¹⁴⁶ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME_131588.html.

безпека, у свою чергу, має такі складові: банківська безпека, безпека небанківського фінансового сектору, боргова безпека, бюджетна безпека, валютна безпека, грошово-кредитна безпека¹⁴⁷;

2) такий стан фінансово-кредитної сфери держави, який характеризується збалансованістю й якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для усіх суб'єктів господарювання і населення, а в цілому – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток¹⁴⁸;

3) важлива складова частина економічної безпеки індивіда, підприємництва, галузі господарського комплексу, сектору національної економіки, економічної системи, регіону, держави, суспільства (а отже, і національної безпеки), міждержавних економічних утворень і світового господарства загалом, що базується на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових, страхових і золотовалютних резервів; ступінь захищеності життєво важливих фінансових інтересів економічних агентів на усіх рівнях фінансових відносин; рівень забезпеченості громадянина, домашнього господарства, верств населення, підприємства, організації, установи, регіону, галузі, сектору економіки, економічної системи, ринку, держави, суспільства, міждержавних утворень, світового співтовариства фінансовими ресурсами, достатніми за обсягом і раціональними за структурою, для задоволення їхніх потреб і виконання їхніх зобов'язань; стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної, банківської, страхової та фондової систем, а також системи ціноутворення, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, дефолт, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне

¹⁴⁷ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME_131588.html.

¹⁴⁸ Ермошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. С. 33-34.

функціонування національної економічної системи та економічне зростання; стан фінансових потоків в економіці, що характеризується збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання і саморегулювання; якість фінансових інструментів, послуг і технологій, що запобігає негативному впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан наявних та потенційних клієнтів фінансових установ і компаній, а також гарантує (у разі потреби) повернення вкладених коштів; цілеспрямований комплекс заходів фінансової, монетарної, валютної, антиінфляційної, податкової, митної, бюджетної, інвестиційної, боргової і цінової політик для забезпечення стабільності фінансово-кредитної сфери та її цілісності, потреби суспільства у фінансових ресурсах для стійкого розширеного відтворення; уможливлення надмірної залежності національної економіки від іноземного спекулятивного капіталу й використання фінансово-кредитної сфери для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; нейтралізації (мінімізації негативних наслідків) прояву фінансових криз, деструкції фінансових потоків; усебічного розвитку фінансових відносин та процесів; створення сприятливого ділового й інвестиційного клімату; суворого контролю за формуванням і розподілом фінансових ресурсів¹⁴⁹.

Місце фінансової безпеки в системі національної безпеки відображено на рис. 14.1.

Фінансову безпеку можна розглядати на мікро- та макрорівнях. На мікрорівні фінансова безпека включає фінансову безпеку домогосподарств (особистості) та фінансову безпеку підприємств (установ, організацій).

На макрорівні розглядається фінансова безпека держави, яка містить такі структурні складові: бюджетну, боргову, грошово-кредитну, валютну, інвестиційну, банківську безпеку та безпеку небанківського фінансового сектору.

15.2. Характеристика складових фінансової безпеки держави

Фінансова безпека є складною економічною категорією, яка характеризується розмаїттям трактувань щодо її економічного змісту та структурних складових. У переважній більшості

¹⁴⁹ Філософія безпеки: монографія: у 2 т. / О. І. Барановський. К.: УБС НБУ, 2014. Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. С. 258-259.

випадків серед складових фінансової безпеки держави виділяють бюджетну безпеку, боргову безпеку, грошово-кредитну (монетарну) безпеку, валютну безпеку, інвестиційну безпеку, банківську безпеку та безпеку небанківського фінансового сектору (фінансову безпеку страхового та фондового ринків).

Зміст та особливості основних структурних елементів фінансової безпеки держави відображені на рис. 15.1.

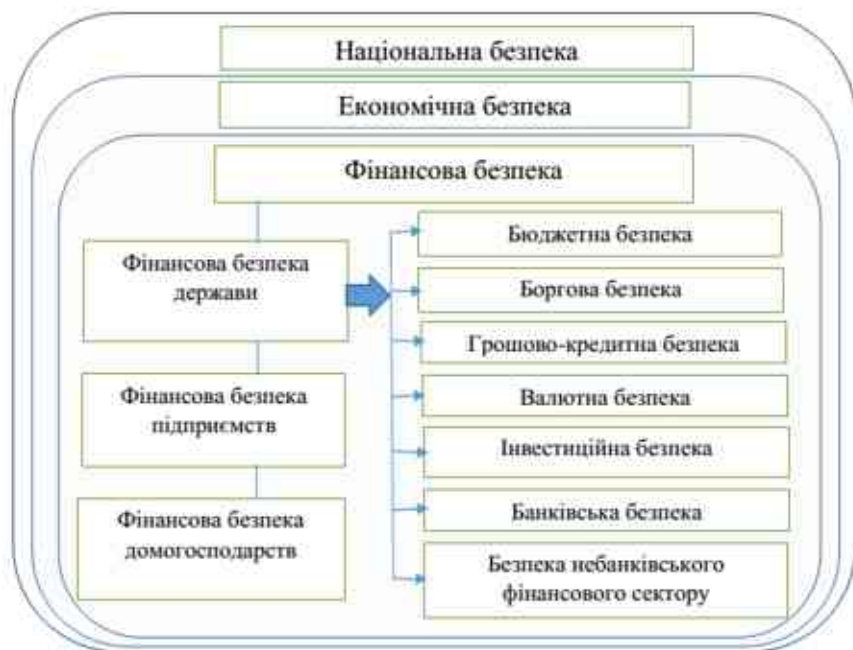

Рис. 15.1. Місце фінансової безпеки в системі національної безпеки

Визначення економічної сутності складників фінансової безпеки також має місце у законодавчо-правовій базі, зокрема в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, які носять інформаційний та роз'яснювальний характер¹⁵⁰.

Бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, за якого

¹⁵⁰ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME_131588.html.

уповноважені державні органи влади можуть максимально ефективно виконувати покладені на них функції. Вона визначає спроможність бюджетної системи забезпечити фінансово-економічну самостійність держави за рахунок достатності фінансових ресурсів, які мобілізуються до бюджетів різних рівнів внаслідок акумулювання податкових та інших надходжень, та передбачає здійснення ефективного використання бюджетних коштів в процесі виконання функціональних обов'язків, тобто забезпечення соціального захисту, державного управління, фінансування охорони здоров'я, науки, освіти, культури, спорту, забезпечення безпеки й оборони і т. д. Бюджетна безпека характеризується ступенем збалансованості бюджету, тобто розміром його дефіциту або ж бездефіцитності (профіциту), величиною бюджету та обсягом його виконання, процесом бюджетотворення, рівнем бюджетно-податкової дисципліни, масштабами бюджетного фінансування.

Боргова безпека характеризується відповідним рівнем внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень й оптимального співвідношення між ними, достатнім для задоволення визначених соціально-економічних потреб, що не провокує виникненню надмірного боргового навантаження, не загрожує втраті суверенітету держави та стабільності її фінансовій системі загалом. При цьому має зберігатися економічна можливість держави вчасно виконувати зобов'язання з погашення основних сум боргів та відсотків за ними, тобто підтримання належного рівня платоспроможності та кредитного рейтингу.

Грошово-кредитна безпека – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання. Забезпечення грошово-кредитної безпеки можливе за умови існування досконалої грошової системи, що передбачає досягнення стабільності національної грошової одиниці, вчасне виконання основних параметрів засад грошово-кредитної політики на певний рік, реалізацію ефективного управління грошовими потоками на державному рівні, організацію захисту фінансових інтересів суб'єктів грошово-кредитного ринку, проведення вірних антиінфляційних заходів.

Забезпечення *валютної безпеки* на прийнятному рівні можливе за такого стану курсоутворення, який характеризується

високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює відповідні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи і максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках. При цьому має бути такий ступінь забезпеченості держави валютними коштами, який є достатнім для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення належного обсягу і складу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці. Також досягнення валютної безпеки на належному рівні можливе за наявності нормального валютного паритету, умов конвертованості, продуманої та виваженої валютної політики, дієвого валютного контролю.

Під *інвестиційною безпекою* слід розуміти досягнення рівня інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні потреби національної економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного застосування і повернення інвестованих коштів, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу. Забезпечення інвестиційної безпеки передбачає скорочення експорту українського капіталу за межі країни, відсутність широкомасштабних обсягів вільного іноземного капіталу, значної конкуренції між сферами його спрямування і країнами, що залучають іноземні інвестиції. Варто зауважити, що досягненню інвестиційної безпеки сприятимуть такі заходи, які варто реалізувати на державному рівні: забезпечити скорочення дефіциту бюджету, максимізувати ефективність політики державних запозичень, запровадити дієву антиінфляційну політику.

Банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників і наявних чи потенційних загроз. Рівень банківської безпеки зростатиме за умови стабільності банківської системи, збільшення прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни. Забезпеченню та дотриманню фінансової безпеки банківської системи сприятиме досягнення: стабільності кредитування реального сектору економіки, доступності й ефективності використання кредитних

ресурсів банківських установ, низької залежність капіталу національних банків від учасників-нерезидентів.

Із фінансовою безпекою банківської системи тісно пов'язана фінансова безпека окремого банку, що зумовлюється різноманітністю інтересів суб'єктів ринку банківських послуг, їх прагненням до зростання прибутку, конкурентною боротьбою, обмеженістю фінансових резервів банку і джерел їх формування, зростанням злочинності в кредитно-фінансовій сфері, підвищеним ризиком проведення банківських операцій в умовах фінансово-економічної нестабільності. Безпека комерційного банку характеризується станом захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз фінансово-економічних інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів.

Безпека небанківського фінансового сектору – це рівень розвитку страхового та фондового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах.

Під *фінансовою безпекою страхового ринку* в цілому і конкретного страховика, зокрема, слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека страхового ринку буде досягнута у тому випадку, коли буде забезпечена на належному рівні фінансова безпека не лише страховиків, але й страхувальників, посередників, сегментів страхового ринку, страхових операцій, послуг і страхових продуктів.

Забезпечення *фінансової безпеки фондового ринку* передбачає досягнення такого обсягу його капіталізації, який сприятиме досягненню стійкості фінансового стану емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому. Оцінюючи безпеку фондового ринку варто брати до уваги безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також інших його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків. Безпечний рівень фондового ринку досягається за умови його захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз, впливу негативних чинників на

процеси емісії, запозичення та повернення коштів, одержання дивідендів і відсотків та ін.

До вищезазначеного варто додати, що розглянуті складові фінансової безпеки держави є взаємопов'язаними і мають значний вплив одна на одну та загальний рівень фінансової безпеки держави зокрема.

15.3. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави

Забезпечення фінансової безпеки держави розглядається як її безпосередня діяльність, яка спрямована на захист національних фінансових інтересів та передбачає попередження й усунення різного роду ризиків і загроз досягненню, дотриманню та зміцненню добробуту нації, гарантування економічного суверенітету держави, її макроекономічної стабільності та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку.

Забезпечення фінансової безпеки держави базується на певному механізмі. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави – це система організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави¹⁵¹.

Механізм забезпечення фінансової безпеки – це цілісна система, ефективність функціонування якої досягається за рахунок комплексної взаємодії та взаємозв'язків концептуального, організаціїно-управлінського та ресурсного забезпечення, спрямована на досягнення захисту національних фінансових інтересів шляхом проведення об'єктивного та всебічного моніторингу фінансової сфери та комплексної оцінки рівня фінансової безпеки з метою розробки програмно-цільових заходів з мінімізації/нейтралізації виявлених загроз внутрішнього та зовнішнього характеру та запобігання проявам потенційно можливих дестабілізаційних чинників.

Механізм забезпечення фінансової безпеки реалізується через призму формування відповідної методології, визначення стратегічних і тактичних цілей і шляхів їх досягнення (концептуальне забезпечення), підготовки нормативних правових актів, які регулюють фінансову сферу, організаційно-виконавчої діяльності державних органів в межах їх владних повноважень із забезпечення фінансової безпеки (організаційно-управлінське

¹⁵¹ Кравчук Н. Я., Колісник О. Я., Мелих О. Ю. Фінансова безпека: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Вектор, 2010. С. 34.

забезпечення), залучення необхідних ресурсів для досягнення прийняттого рівня фінансової безпеки та слідування національним фінансовим інтересам (ресурсне забезпечення).

Вивчення питання про механізм забезпечення фінансової безпеки передбачає розгляд таких ключових понять: об'єкт безпеки, суб'єкт безпеки, інтереси, моніторинг, індикатори, чинники, загрози.

Об'єкт вказує на цільову групу, чия безпека забезпечується.

Об'єктами фінансової безпеки виступають: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; господарюючі суб'єкти (підприємства, установи, організації); окремі території та регіони; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Суб'єкт фінансової безпеки – той, хто забезпечує безпеку й прагне уникнути ризику і ліквідувати загрози.

Одночасно держава є не тільки об'єктом, але й основним суб'єктом фінансової безпеки і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади (Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; Національне антикорупційне бюро України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; органи і підрозділи цивільного захисту; громадяни України, об'єднання громадян).

Основним завданням суб'єкта безпеки є захист національних фінансових інтересів. Життєво важливі фінансові інтереси держави як засобу і гаранта забезпечення фінансових інтересів громадян і суспільства полягають у забезпеченні фінансової незалежності і стабільності країни; ефективної внутрішньої і зовнішньої фінансової політики; підвищенні ефективності фінансової системи¹⁵².

¹⁵² Філософія безпеки: монографія: у 2 т. / О. І. Барановський. К.: УБС НБУ, 2014. Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. С. 350.

Захист національних фінансових інтересів передбачає реалізацію ряду дій, які включають в себе:

1. Проведення моніторингу фінансової сфери та формування індикаторів фінансової безпеки держави.

Моніторинг являє собою інформаційно-аналітичну систему спостережень за показниками (індикаторами) фінансової безпеки держави.

Індикатори – це статистичні показники розвитку явища, які найбільш повно характеризують його стан. Формування ряду індикаторів передбачає дослідження окремих структурних складових фінансової безпеки держави (див. рис. 1), на основі чого вдається виокремити ті показники, які чітко характеризують стан досліджуваної сфери.

2. Збір необхідної інформації для розрахунку індикаторів передбачає опрацювання статистичних звітних даних державних органів влади.

3. Визначення індикаторів фінансової безпеки держави та встановлення їх порогових значень. Відбувається здійснення розрахунку виокремлених показників, тобто обчислення їх значень. Під час визначення порогових значень для індикаторів оцінки рівня безпеки, як правило, використовують такі підходи: законодавчий, аналоговий, порівняльний, експертні оцінки, досвід зарубіжних країн.

Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України подано в табл. 15.1.

Таблиця 15.1

**ІНДИКАТОРИ ТА ПОРОГОВІ ЗНАЧЕННЯ ІНДИКАТОРІВ СТАНУ
ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Складові	Індикатори та їх порогові значення
1	2
Бюджетна безпека	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, % (не більше 30). Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, % (не більше 3). Обсяг трансфертів з державного бюджету, % (не більше 15). Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, % (не більше 30).
Боргова безпека	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, % (не більше 60). Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, % (не більше 25). Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США (не більше 200). Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, % (не більше 30).

Продовження таблиці 14.1

1	2
Грошово-кредитна безпека	Рівень монетизації економіки, % (не більше 50). Рівень інфляції (до грудня попереднього року), % (не більше 107). Обсяг готівки, % (не більше 4). Рівень середньої процентної ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, % (не більше 5).
Валютна безпека	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, % (не більше 25). Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до дол. США до показників попереднього періоду, % (не більше 6). Відношення обсягів кредитів в іноземній валюті до загальних обсягів кредитів, % (не більше 25). Коефіцієнт покриття міжнародними резервами держави грошової бази, % (не менше 100).
Інвестиційна безпека	Відношення обсягу інвестицій до вартості основних фондів, % (не менше 6). Співвідношення темпів приросту інвестицій до темпів приросту ВВП, разів (2-32). Обсяг прямих іноземних інвестицій, % до ВВП (не менше 5). Витрати на науково-технічну діяльність, % до ВВП (не менше 2). Ступінь зносу основних засобів, % (не більше 35)
Банківська безпека	Частка іноземного банківського капіталу у загальному обсязі банківського капіталу, % (не більше 30). Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП (не менше 30). Рівень сумнівної заборгованості у кредитному портфелі, % (не більше 10)
Безпека небанківського фінансового сектору	Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), дол. США. (не менше 140). Частка довгострокового страхування у загальному обсязі зібраних страхових премій, % (не менше 30). Рівень страхових виплат, % (не менше 30). Доходність облігації внутрішньої державної позики, % (3-4). Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, % (не більше 80). Відношення обсягу капіталізації ринку акцій до ВВП, % (60-90).

4. Оцінка рівня та визначення стану фінансової безпеки держави. Для вимірювання рівня фінансової безпеки держави можна використовувати різноманітні методи, які дають змогу отримати об'єктивну інформацію стосовно її рівня. Серед них варто виділити методи експертних оцінок, метод аналізу й обробки сценаріїв, методи оптимізації, методи одновимірного та багатовимірного статистичного аналізу і т.д.

5. Виявлення загроз фінансовій безпеці держави.

На стан фінансової безпеки держави та її безпечний вимір впливають, або ж можуть мати як позитивний, так і негативний вплив різноманітні чинники та загрози (лише негативний вплив) зовнішнього та внутрішнього характеру.

Чинники – наявні (позитивні чи негативні) або потенційно можливі явища чи процеси, що здійснюють пряму чи опосередковану дію на об'єкт дослідження за певних умов. При цьому умова розглядається нами як середовище, якому притаманні особливі риси етапу історичного періоду (як от фінансово-економічна криза, посткризовий період) і в якому перебуває об'єкт дослідження¹⁵³.

Чинники можуть формуватися у будь-якому сегменті економіки, але вони чинять прямий чи опосередкований вплив на рівень забезпечення фінансової безпеки держави.

Чинники, які за конкретних умов негативно впливають на об'єкт безпеки, виступають джерелом небезпеки, яка проявляється у формі загроз. Тобто загроза виникає у випадку перетворення небезпеки з можливості на дійсність.

Як правило, внутрішні загрози спричинені недосконалістю та незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери. Основними внутрішніми загрозами фінансовій безпеці держави можуть виступати:

- неефективність та недосконалість правового поля у фінансово-економічній сфері;
- низький рівень бюджетної та податкової дисципліни;
- неефективність прийняття бюджетних рішень, їх нереальність і незабезпеченість;
- високий рівень боргової залежності держави та надмірний обсяг бюджетного дефіциту;
- неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків, неефективність надання податкових пільг та преференцій з бюджету;
- низький рівень інвестиційної привабливості країни;
- недостатність золотовалютних резервів;
- високий рівень криміналізації, корумпованості та тінізації економіки;
- нереальність курсу національної грошової одиниці;
- низький рівень капіталізації банківського та установ небанківського фінансового сектору;

¹⁵³ Мартинюк В. П., Баранецька О. В. Фіскальна безпека держави: концептуальні засади та шляхи забезпечення: монографія. Тернопіль: Крок, 2015. С. 22.

– низький соціально-економічний рівень життя населення.

Зовнішніми загрозами фінансовій безпеці держави можуть бути:

- надмірна зовнішня заборгованість держави;
- негативне сальдо торгового та платіжного балансу;
- вплив глобальних фінансово-економічних криз на фінансову сферу та їх затяжний характер;
- нестійкість держави у сучасному геополітичному просторі.

6. Розробка програмно-цільових заходів з мінімізації / нейтралізації загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, які реалізуються безпосередньо органами державної влади.

Таким чином, реалізація забезпечення фінансової безпеки держави передбачає досягнення та захист національних фінансових інтересів, стабільність розвитку усіх її компонентів, що можливо досягли лише за наявності повноцінного та чітко відпрацьованого механізму.

РОЗДІЛ 16 ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

16.1. Фінансові системи країн світу

Фінансова система та фінанси є індикатором національної економіки, збільшення добробуту, обмеження негативних моментів в економічному зростанні. За умов розвинених ринкових відносин, багатогранних та різноманітних зв'язків у державі, тим складніша й фінансова система країни. Фінансова система виникла з появою держави і нерозривно пов'язана з її функціонуванням. За допомогою фінансової системи держава збирає та використовує засоби для утримання свого апарату, а також направляє їх на виконання своїх функцій.

Фінансова система охоплює грошові відносини між державою та підприємствами, організаціями, державою і населенням, між підприємствами та всередині них (рис 16.1).

З іншого боку, *фінансова система* – це сукупність ринків та інших інститутів, які використовуються для укладання фінансових угод, обміну активами і ризиками. Ця система містить у собі ринки фінансових інструментів, фінансових посередників, фірми, які пропонують фінансові послуги, і органи, що регулюють діяльність усіх цих установ.

Структура фінансової системи динамічна і не може розглядатися в статичному вигляді. У процесі економічного розвитку вона може доповнюватися або деякі її ланки можуть відмирати.

Структура державної фінансової системи залежить від державного устрою. Вважається, що в унітарних державах бюджетна система містить дві ланки: державний бюджет та численні місцеві бюджети (бюджети міст, округів, сільських округів та. ін.). У федеративних державах бюджетна система складається з трьох ланок: державного чи федерального бюджету або бюджету центрального уряду; бюджетів членів федерації (штатів у США, провінцій у Канаді, ландів – земель у Німеччині, кантонів у Швейцарії та. ін.); місцевих бюджетів.

Кожна країна має індивідуальну, властиву тільки їй бюджетну систему. Незважаючи на різноманіття та численність місцевих бюджетів у зарубіжних країнах, вони можуть бути згруповані у певні системи.

Фінансова система – це система форм, методів, інструментів і механізмів утворення, розподілу і використання фондів коштів держави і підприємств

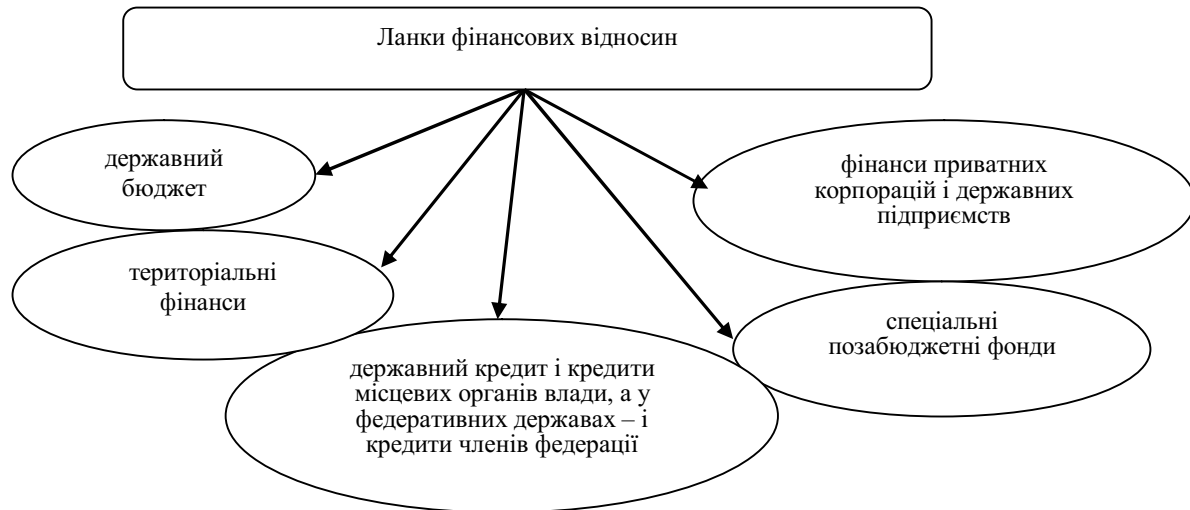

Рис. 16.1. Структурна будова фінансових систем країн світу

Для зарубіжних країн характерна, як правило, три- або чотирирівнева система бюджетів. Наприклад, у Швеції функціонує трирівнева система бюджетів: бюджет центрального уряду, бюджети ленів та бюджети комун. У Великобританії: центральний бюджет, бюджети графств та бюджети округів. У Японії: центральний бюджет, бюджети префектур та бюджети муніципалітетів. Трирівнева система бюджетів сформована в Норвегії, Фінляндії. У країнах Східної Європи, наприклад у Польщі, також три бюджетних рівні: бюджет центрального уряду, бюджети воеводств та бюджети гімн.

Чотирирівнева система бюджетів, функціонує у Франції: бюджет центрального уряду, бюджети регіонів, бюджети департаментів та бюджети комун. Чотири рівні в системі бюджетів Німеччини: бюджет федерації, бюджет землі, бюджет округу та бюджет громади. У США чотири основних рівні системи бюджетів: центральний, штатний, графський та муніципальний, а також ряд додаткових, зв'язаних з функціонуванням цільових адміністративних утворень, наприклад шкільних та інших округів (рис. 16.2).

Місцеві бюджети в унітарних державах своїми доходами та видатками не входять до державного бюджету, у федеративних – до бюджетів членів федерації, а останні не включаються у державний федеральний бюджет.

Державний бюджет провідна ланка фінансової системи й основна економічна категорія. Бюджет поєднує основні форми фінансування (податки, капіталовкладення, операційні видатки, кредити і дотації) у їх дії: через бюджет здійснюються постійна мобілізація та витрата ресурсів.

У сучасних умовах дедалі частіше територіальні органи влади призначені забезпечити комплексний розвиток регіонів, пропорційний розвиток виробничої та невиробничої сфер на підвідомчих територіях. Регіональні бюджети – основна складова частина територіальних фінансів, і в економічній науці частіше використовується поняття регіональна бюджетно-податкова система. Регіональна бюджетно-податкова система передбачає не тільки просте об'єднання таких елементів, як регіональні бюджети, регіональні податки, збори, пільги, а й механізм специфічних відносин центрального та регіонального бюджетів, податків, використання важелів бюджетного регулювання. Форми регіональних бюджетно-податкових систем виникли від територіальної організації держави і повторюють у цілому структуру та взаємозв'язок адміністративно-територіальних одиниць.

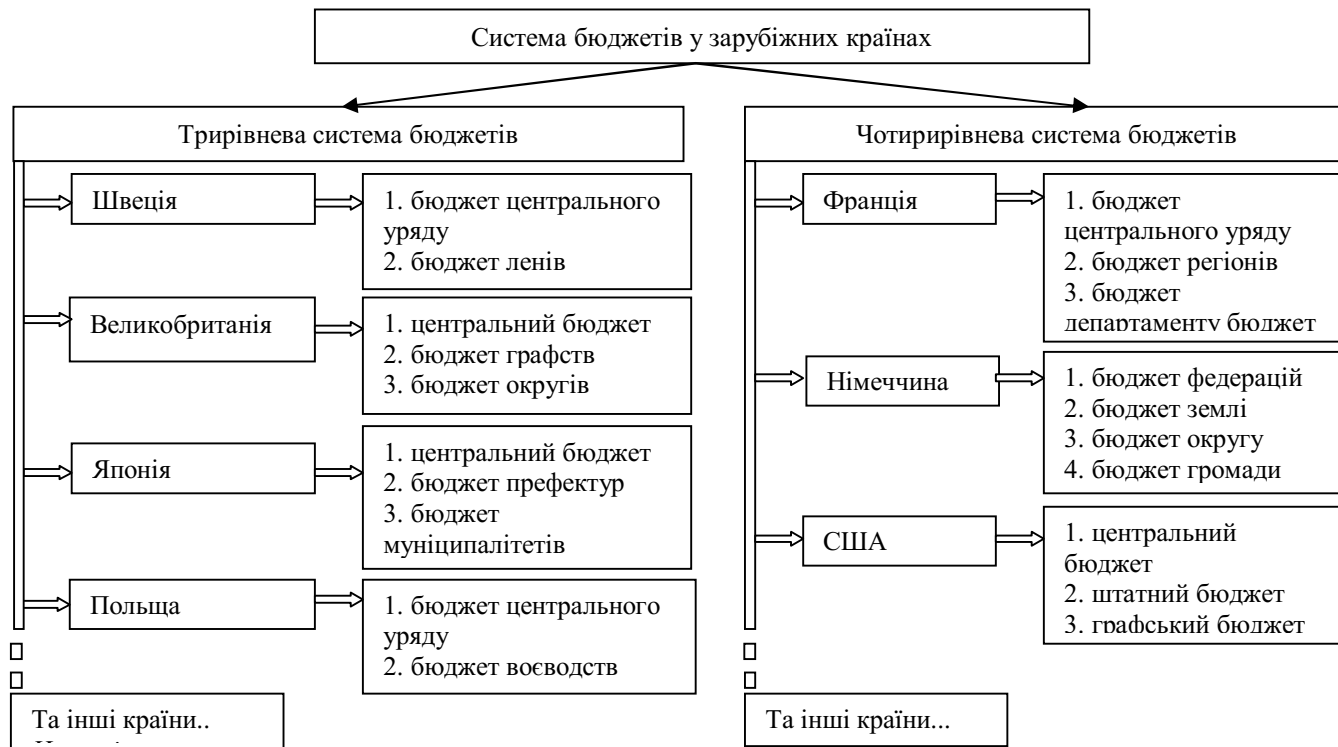

Рис. 16.2. Система бюджетів у зарубіжних країнах

Механізм використання регіональних бюджетно-податкових систем, особливості взаємин складових їх елементів призвели до виникнення цілого ряду специфічних форм (табл. 16.1).

Таблиця 16.1

ФОРМИ РЕГІОНАЛЬНИХ БЮДЖЕТНИХ СИСТЕМ

Назва форми РБС	Характеристика
1	2
Плюралістична (США)	Стабільність бюджетно-податкових відносин держави і регіонів. Фактично штати мають рівні права в цій галузі з федерацією в цілому, тому на рівні федерації та у штатах існують ідентичні за найменуванням податки (прибутковий податок з населення і з корпорацій). Найбільш принциповим обмеженням податкових прав штатів є заборона на введення окремих непрямих податків, які перешкоджають свободі торгівлі між штатами, що заборонено Конституцією США. Саме тому середня ставка податку з продажів, яка забезпечує до 30% бюджетних надходжень, становить по штата приблизно 4% у роздрібних цінах. Прямий перерозподіл коштів між штатами практично відсутній, при цьому Конгрес відповідно до розд. 8 ст. 1 Конституції США має право фінансувати витрати тільки на «загальний добробут США», що також перешкоджає перерозподілу засобів між регіонами. Штати можуть встановлювати будь-які форми податків, але не можуть перешкоджати міжрегіональним господарським зв'язкам, які і призводять до рівного податкового тиску
Регламентована (Німеччина)	Наявність системи фінансового вирівнювання з властивою німецькому федералізму «інституціональною неконкурентністю» дозволила при споконвічно нерівних економічних можливостях окремих земель, обумовлених природно-географічними, історичними, демографічними і культурними розбіжностями, конституційно закріпити бюджетну самостійність суб'єктів федерації. Ст. 109 Конституції визнає рівноцінними потреби федерації, земель і громад у коштах і передбачає приблизно однакову частину податкових надходжень у дохідну частину бюджетів різних рівнів. Уся сукупність податків поділяється на дві групи: власні (закріплені, які надходять повністю у відповідний бюджет) і загальні (які розподіляються за нормативами між бюджетами). Основи податкової системи законодавчо закріплені на федеральному рівні, і землі не можуть змінювати ставки та механізм основних податків. Збір податків розподілений між федеральними і земельними фінансовими відомствами.
Централізована (Австралія)	Відсутність податкових надходжень у регіональні бюджети забезпечує федеральному рівню широко використовувати систему субсидій штатам: Спеціальна комісія із субсидій може коректувати їх у залежності від ситуації.

Продовження табл. 16.1

1	2
Конфедеративна (Швейцарія)	Конфедеративному характеру повною мірою відповідає і РБПС Швейцарії. На федеральному рівні в основному реалізуються міжнародні функції, які відповідно коректують її податкову базу й акумулюють надходження за рахунок акцизів і митних зборів. Вирівнювання регіонів здійснюється переважно за рахунок міграції населення і засобів, а останнім часом і виділення субсидій з федерального бюджету. Особливістю Швейцарії є те, що рішення про введення якого-небудь податку чи нових ставок з кантонів приймається шляхом референдуму, що обмежує можливості кантональної влади щодо самостійного коректування податкової системи

Державний кредит – третя ланка фінансової системи, яка об'єднує кредитні відносини між державами, з одного боку, та юридичними і фізичними особами, з іншого. При цьому держава чи місцеві органи управління виступають головним чином, як позичальники коштів.

Призначення державного кредиту виявляється в першу чергу в тому, що він є засобом мобілізації в руках держави додаткових фінансових ресурсів. У випадку дефіцитності державного бюджету фінансові ресурси, які додатково мобілізуються, направляються на покриття різниці між бюджетними доходами та видатками. При позитивному бюджетному сальдо кошти, які мобілізуються за допомогою державного кредиту, прямо використовуються для фінансування економічних та соціальних програм. Це означає, що державний кредит, як засіб збільшення фінансових можливостей держави, може виступати важливим фактором прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Оцінюючи фінансове значення державного кредиту, не слід забувати, що кошти, які мобілізуються державою з його допомогою, є антиципованими, тобто взятими наперед податками. Необхідність погашення державного боргу вимагає відшукування додаткових ресурсних надходжень у бюджет, а вони можуть бути отримані (якщо не вважати нових позик) тільки за допомогою податків. До того ж погашення боргових зобов'язань та виплата відсотків по них відволікає частину бюджетних доходів від продуктивного використання, скорочує можливості нарощування виробничого й інтелектуального потенціалу суспільства.

Державні та місцеві позики емітуються, головним чином, тоді, коли в бюджетах присутній дефіцит, тобто так звані звичайні

доходи не покривають видатки держави. Протягом усіх років після Другої світової війни у провідних зарубіжних країнах внаслідок високих військових витрат, державні бюджети характеризувалися великими хронічними бюджетними дефіцитами.

В останні роки у більшості країн світу дефіцит бюджету становить від 2% до 15% ВВП при середньосвітової його величині 4,5%. Прийнято вважати, що коли дефіцит державного бюджету не перевищує 5% ВВП країни, то він припустимий, інакше – призводить до різкого зниження інвестиційної активності та переростає надалі в різні форми кризових явищ. Щорічні бюджетні дефіцити, накопичуючись, утворюють державний борг.

Місцеві бюджети в усіх країнах хронічно дефіцитні й одержують необхідні їм кошти шляхом субсидій і кредитів з державного бюджету та випуску місцевих позик, гарантованих урядом.

Спеціальні фонди – четверта ланка фінансової системи. До спеціальних фондів за кордоном належать різні автономні та приєднані бюджети, позабюджетні фонди, спеціальні кошториси і рахунки. На них покладаються насамперед економічні та соціальні функції. Використовуючи кошти фондів, держава може втручатися в процес виробництва, надавати субсидії і кредити підприємствам, зовнішні позики, робити соціальні послуги населенню.

У фінансових системах зарубіжних країн спеціальні фонди займають важливе місце. Обсяг засобів, які в них концентруються, значний. У Франції спеціальні фонди за розміром наближаються до державного бюджету країни, в Японії зі спеціальних фондів фінансується понад половину державних видатків, у Великобританії – 1/3. У країнах з розвинутою ринковою економікою до найбільших спеціальних фондів належать фонди національного страхування, утворені за рахунок страхових внесків працівників підприємств, самозайнятих осіб, підприємців та дотацій з державного бюджету.

Спеціальні фонди, як правило, мають цільовий характер. Так, фонди соціального страхування призначені для виплат пенсій та допомоги застрахованим, кредитні фонди – для надання позик підприємствам чи іншим країнам. Однак у деяких фондах видатків не завжди точно визначений. Наприклад, у Великій Британії існує фонд Головного скарбника (міністра фінансів), який створюється із залишків фондів міністерств та відомств з метою підтримки рівноваги в усіх фондах. В Японії є спеціальний рахунок, який здійснює перерозподіл податкових

надходжень. Частина податкових доходів державного бюджету концентрується на цьому рахунку й у залежності від потреб направляється в місцеві бюджети. Такий перерозподіл викликаний розбіжностями в чисельності населення та рівнем розвитку економіки префектур, тобто необхідністю фінансового вирівнювання.

Фонди відрізняються правовим становищем, цілями використання. За правовим становищем спеціальні фонди поділяються на державні, регіональні (у державах з федеративним устроєм) та місцеві. У залежності від цілей використання спеціальні фонди поділяються на економічні, науково-дослідні, кредитні, соціальні, особистого та майнового страхування, військово-політичні, міждержавні.

Найбільш важливі фонди: інвестиційні, валютні, соціального страхування в зарубіжних країнах знаходяться в розпорядженні центрального уряду. Розглянемо їх за цілями використання. Економічні фонди призначені для регулювання господарського життя, наприклад, інвестиційні, кон'юнктурні. Кошти таких фондів направляються на фінансування приватних компаній та малорентабельних державних підприємств, особливо в період циклічних криз. Допомога надається у формі безоплатних субсидій та пільгових кредитів.

У США функціонує Фонд перебудови та розвитку економіки, що формується за рахунок коштів федерального бюджету. Головне його завдання – страхування банківських операцій в інтересах приватних промислових компаній. З 1984 р. він здійснює керівництво новими програмами економічного розвитку і насамперед програмами розвитку чорної металургії. Величина гарантованих фондом позичок обмежена 20 млн дол. Цей фонд стимулює приватний бізнес, особливо в роки спаду виробництва. Велике значення мають регіональні фонди, що надають чималу допомогу підприємцям штатів. Кожен штат має Спеціальний фонд агентства економічного розвитку, метою якого є надання компаніям фінансової підтримки, як правило, в прямій формі.

У Франції після закінчення Другої світової війни був створений Фонд модернізації, який після об'єднання з іншими фондами в 1955 р. перетворився у Фонд економічного та соціального розвитку. У нього надходять, головним чином, позики, які розміщуються на ринку позичкових капіталів, а також відрахування з бюджету. Фонд фінансує інвестиційні програми, а також плани регіонального розвитку, розміщення продуктивних сил у країні, перекваліфікації робочої сили та переведення

промислових підприємств з індивідуальних центрів у відсталі райони. Кошти надаються у формі безповоротних позичок та довгострокових пільгових позик націоналізованому та приватному підприємствам, які здійснюють інвестиції відповідно до загальнодержавної програми розвитку. Для підприємств, розташованих у районах, що переживають економічні труднощі, створений Фонд промислової адаптації, за рахунок якого виділяються субсидії. Капітальні вкладення в промисловість здійснюються через спеціально утворений Кон'юнктурний фонд, який формується за рахунок низки джерел, у тому числі кон'юнктурного податку. Використання фонду залежить від економічного становища в країні: при спаді виробництва з нього направляються кошти в промисловість, житлове будівництво, соціальну сферу, при зростанні виробництва він поповнюється.

Різноманітні економічні фонди діють у Японії: інвестиційний бюджет чи програма державних інвестицій та позик; спеціальні рахунки (автономні бюджети центрального уряду та місцевої влади). Найбільший фонд – Інвестиційний бюджет, який є кошторисом субсидій та кредитів держави суспільним корпораціям. Його обсяг досягає половини державного бюджету. Цей фонд формується з коштів ощадних, страхових, пенсійних та інших довірчих фондів і використовується для фінансування державного сектору у формі безповоротних субсидій та пільгових кредитів. Державні корпорації створюють сприятливі умови для функціонування приватного капіталу за допомогою політики низьких цін і тарифів. Таким чином, інвестиційний бюджет, обслуговуючи ці корпорації, підтримує через них широку мережу приватних компаній.

Розвиток науково-технічного прогресу породжує створення науково-дослідних фондів, використовуваних для фінансування підтримки наукових досліджень у промисловості, будівництві, а також утримання державних наукових центрів, які здійснюють розробку фундаментальних досліджень. У США діють два великих фонди: Національний науковий фонд (ННФ) і Науковий фонд бюро стандартів (НФБС).

Засоби ННФ формуються за рахунок надходжень з федерального бюджету, відрахувань від прибутку промислових підприємств, а також внесків університетів і коледжів. Витрачаються засоби на фінансування програм у галузі фундаментальних досліджень, на премії вченим за наукові досягнення, будівництво наукових центрів, підготовку кадрів. НФБС надає кошти компаніям, які проводять експерименти, і

доводить наукові дослідження до їх промислового та сільськогосподарського використання.

У Великій Британії Фонд національної корпорації з розвитку досліджень має самостійний баланс і не залежить від державного бюджету. Його кошти формуються за рахунок доходів від продажу ліцензій на право використання винаходів. Держава надає Фонду безстрокові аванси і щорічні субсидії. Фонд фінансує капітальні вкладення приватних підприємств, які займаються науковою розробкою проблем і впровадженням результатів цієї розробки у виробництво. На кошти Фонду здійснюються дослідження, які проводяться в лабораторіях державних університетів, національних та приватних компаніях і доводяться до їх промислового освоєння.

Кредитні фонди – це ресурси, які знаходяться в розпорядженні державних банків, ощадних кас, інших кредитних установ, надані на умовах повернення та сплати відсотків. Переважним правом користування такими фондами володіють юридичні особи, які виконують державні замовлення чи працюють відповідно до державних програм розвитку країни.

У США функціонує цілий ряд кредитних фондів, які здійснюють програми, зосереджені в трьох найважливіших галузях – сільському господарстві, житловому будівництві та зовнішньо-економічних зв'язках. Для кредитування сільського господарства створений Фонд адміністрації фермерського кредиту, який здійснює координацію діяльності федеральних земельних банків, федеральних банків середньострокового кредиту і федеральної кооперації. Фонди кредитних установ формуються за рахунок коштів казначейства, а також шляхом продажу власних зобов'язань і використовуються для надання позичок на різні цілі (реалізацію врожаю, будівництво складів та ін.).

Важливе значення для експорту американського капіталу має Фонд Експортно-імпортного банку США. Він видає кредити (до 15–20 років) американським експортним компаніям, а також надає гарантії з експортних кредитів приватним банкам (у межах 30–60% суми кредиту). Основним джерелом ресурсів банку є власні кошти та позики.

У Японії є велика кількість кредитних фондів. Найбільшого значення набули Фонди фінансових корпорацій (корпорації фінансування житлового будівництва, корпорації фінансування дрібних та середніх підприємств) і Фонди спеціальних банків (японського Банку розвитку, Центрального кооперативного банку для сільського господарства, Експортно-імпортного банку).

Фонди фінансових корпорацій формуються за рахунок коштів бюджету, а також відсотків за видані кредити. Ці фонди надають позики під помірні відсотки з метою фінансування «ризикованих підприємств» або надання допомоги тим компаніям, які мають доступ до інших джерел кредиту. Експортно-імпортний банк Японії, на відміну від відповідного в США, має ширші можливості кредитування: він кредитує експортні, імпортні, а також операції з іноземних капіталовкладень японських компаній.

Велике значення кредитні фонди одержали у Франції. До них належать Фонди Банку Франції, Банку зовнішньої торгівлі, Депозитно-ощадної каси. У деяких країнах – Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Швеції – держава бере участь у кредитуванні експортних операцій через зовнішньоторговельні банки, створені з консорціумами комерційних банків.

Соціальні фонди – ресурси, призначені для надання соціальних послуг населенню. Зростання чисельності осіб найманої праці в результаті розвитку виробництва, збільшення розриву в інтересах різних соціальних груп суспільства, викликане НТР, загальне старіння населення країн об'єктивно призвели до необхідності збільшення фондів соціального страхування. В останнє десятиріччя обсяг соціальних фондів у промислово розвинутих країнах зріс в абсолютних сумах у 5-6 разів. Зростання обсягу соціальних фондів дає можливість підвищити соціальні виплати. Фонди утворюються за рахунок трьох джерел: страхових внесків громадян, страхових внесків підприємців та субсидій держави.

Внески застрахованих громадян представляють пряме відрахування з їхнього доходу і, власне кажучи, є прямим цільовим податком. Ставка внеску в більшості розвинутих країн встановлюється у відсотках незалежно від величини доходу. При цьому передбачається річна максимальна сума внеску чи максимальний дохід, до якого застосовується ставка. Діють страхові ставки для застрахованих та підприємців. В одних країнах (США, Німеччина) вони однакові для двох груп платників, в інших (Велика Британія, Франція) – різні.

У більшості країн ставки для застрахованих встановлюються у відсотках до прибутку, а для підприємців – у відсотках не до загального фонду заробітної плати, а до заздалегідь визначеної максимальної валової заробітної плати, тобто сума, що перевищує цей максимум, не враховується. Тому чим вища частка кваліфікованих працівників у компанії, чим вища їхня заробітна плата, тим менше відрахувань вони роблять в соціальні

фонди. Так, великі компанії платять відносно менше в соціальні фонди. Внески підприємців прирівнюються до витрат виробництва і відшкодовуються їм у вигляді підвищених цін на товари. У країнах діє або один внесок з усіх видів страхування (Великобританія), або кілька (Німеччина), сплата яких надає право на відповідні види соціальних послуг.

У США, наприклад, підприємці і застраховані виплачують страхові внески за однаковими ставками: 6,2% у вигляді відрахувань на соціальне забезпечення та 1,45% – на безплатну медичну допомогу. Крім того, з підприємців стягуються відрахування на допомогу по безробіттю в розмірі 0,8%. Таким чином, комбінована ставка підприємців дорівнює 8,45% при максимальному оподаткованому доході близько 45 тис. дол., тоді як для застрахованих вона – 7,65%. У США діє велика кількість соціальних фондів, які перебувають у різному адміністративному підпорядкуванні. Найбільшими є три загальнонаціональних фонди: Фонд страхування за віком, інвалідністю та на випадок втрати годувальника; Фонд страхування державних службовців; Фонд допомоги потребуючим.

У Німеччині підприємці і ті, хто працює за наймом, також сплачують однакові ставки внесків у соціальні фонди. Однак самостійні ставки діють для Фонду пенсійного страхування, Фонду страхування через хворобу, Фонду страхування від нещасних випадків. Так, 9,5% – розмір ставки внесків у Фонд пенсійного страхування для застрахованих і підприємців. Фонди соціального страхування у Німеччині включають безліч автономних фондів, які охоплюють окремі види страхування, – Фонд пенсійного страхування робітників та службовців, Фонд страхування через хворобу, Фонд страхування по безробіттю й ін.

У Великій Британії функціонують два основних соціальних фонди: Фонд національного страхування та Пенсійні фонди державних підприємств. У Японії чотири великих фонди: Фонд страхування здоров'я, Фонд національних пенсій, Фонд страхування від виробничого травматизму, Фонд страхування від безробіття. У Франції найбільш значними соціальними фондами є Фонд страхування через хворобу, інвалідність, материнство; Пенсійний фонд; Фонд допомоги родинам; Національний фонд допомоги безробітним.

Серед міждержавних фондів найбільше значення мають Міжнародний валютний фонд, завданням якого є врегулювання міжнародної ліквідності з метою рівноваги платіжного балансу, та Світовий банк, що надає довгострокові кредити для

розширення виробничих потужностей під гарантію урядів країн-членів.

В зарубіжних країнах створення великих регіональних фондів пов'язано з проблемою конверсії та джерел фінансування господарства регіонів, які спеціалізувалися на видобутку сировини, після того, як його запаси буде вичерпано. Тобто такі регіональні фонди були створені для потреб перепрофілювання економіки, її розвитку після згорання виробництва у видобувних галузях в цих регіонах. Наприклад, в країнах Близького Сходу (в Саудівській Аравії – Фонд індустріального розвитку, в Кувейті – Фонд майбутніх поколінь), в США (на Алясці – Фонд перспективного розвитку), в Канаді (в провінції Альберта – Фонд спадщини). Нафтовий фонд створений в Норвегії для фінансування заходів, які пов'язані з скороченням в майбутньому видобування нафти. В Нідерландах створені фонди розвитку для структурної перебудови та вирішення проблем зайнятості.

Кошти регіональних цільових фондів формуються за рахунок частини доходу від реалізації не відтворених мінерально-сировинних ресурсів та рентних доходів і згідно з законодавством не використовуються протягом 20–30 років з часу створення.

По своєму статусу регіональний фонд є, як правило, трастом, що, крім того, включає у свій склад інвестиційну корпорацію. Трастовий характер фондів дозволяє збільшувати сконцентрований у них капітал. Кошти фондів вкладаються в активи, облігації, в інші цінні папери, у нерухомість, земельні ділянки. Інвестиційними компаніями трастовий капітал інвестується в економіку й соціальну сферу.

Кошти регіональних цільових фондів захищені від розтрат виконавчої влади і в окремих країнах вони знаходяться під контролем регіональних представницьких органів влади.

У місцевих органів влади є велика кількість місцевих фондів, серед яких найбільші – позикові фонди. В окремих країнах з метою фінансування інвестицій також створюються муніципальні амортизаційні фонди. Такі фонди формуються за рахунок амортизаційних відрахувань муніципальних підприємств і є організаційною формою концентрації фінансових ресурсів для відновлення оснащення в муніципальному секторі економіки.

Державні підприємства та приватні корпорації – п'ята ланка фінансової системи. У більшості країн з розвинутою ринковою економікою державі належить лівова частка активів стратегічно важливих підприємств: підприємства електроенергетики,

видобутку і переробки корисних копалин, машинобудування, наземного та повітряного транспорту, іригаційні споруди, переробка уранових руд та деякі заводи військового призначення, пошта.

Але головним важелем економіки провідних розвинених країн є фінансово-промислові групи, концерни, холдинги, конгломерати і консорціуми, а також їх структури асоціативного типу, що ґрунтуються на внутрішніх договірних відносинах.

Безпосереднім керуванням фінансами займається фінансовий апарат, головна ланка якого – Міністерство фінансів. Воно розробляє фінансову та податкову політику держави, політику в галузі державних витрат, проводить контроль за дотриманням фінансових законів. Міністерство фінансів складає проект державного бюджету та організовує його виконання (рис. 15.3).

Рис. 16.3. Менеджмент фінансів зарубіжних країн

Важливе значення у керуванні фінансами належить спеціалізованим органам фінансового контролю, які незалежні від уряду та підзвітні парламенту (рис. 16.4).

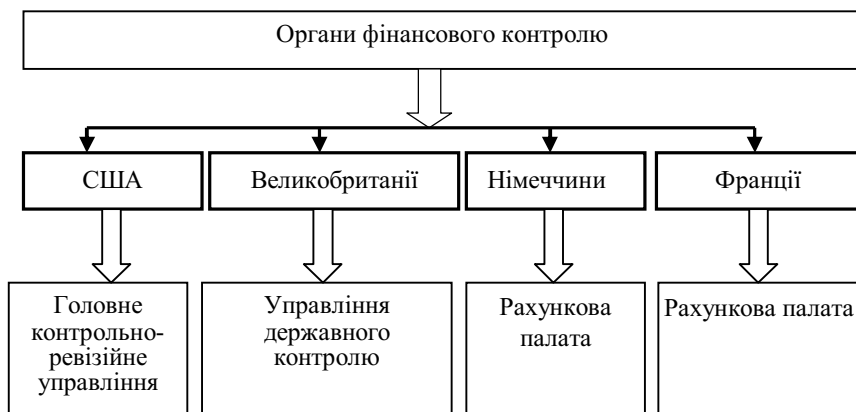

Рис. 16.4. Органи фінансового контролю

У державах з ринковою економікою фінансові системи досягають своєї завершеності, однак у деяких державах можуть істотно відрізнятись. У країнах з перехідною економікою фінансові системи характеризуються тим, що їхні окремі ланки перебувають у стадії формування. Це стосується, в основному, фінансового ринку, державного боргу, страхових і резервних фондів.

Як показує світова, а особливо європейська практика, сучасні фінансові системи високорозвинених держав значною мірою зумовлені особливостями державотворення, розвитком економіки, соціальними параметрами і навіть традиціями, менталітетом населення протягом багатьох століть.

Сучасна фінансова система має глобальний характер. Взаємозалежність фінансових ринків та посередників здійснюється через всеосяжну міжнародну телекомунікаційну мережу, завдяки якій перекази платежів та торгівля цінними паперами відбуваються практично цілодобово.

Характерною рисою фінансової глобалізації є фінансове домінування невеличкої групи країн фактична монополія на фінансові ресурси та контроль за фінансовими потоками у світовому просторі. Для відображення цієї ситуації сьогодні часто використовують термін «асиметрія». У фінансовому плані вона виявляється у спрямуванні основних фінансових потоків у промислово розвинені країни, здійсненні своєрідного фінансового обміну між ними та хронічному фінансовому «недоживленні» периферійних країн досить вказати на те, що майже дві третини іноземних інвестицій поглинають «центральні країни».

16.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки

Сучасна система державних фінансів США складається з фінансової системи федерації; фінансових систем 50 штатів; фінансових систем 12,7 тис. адміністративних, господарсько-підприємницьких, культурно-освітніх та інших місцевих підрозділів (графств, муніципалітетів, сільських, спеціальних округів і т. п.); спеціальних фондів. Така система організації характеризується відсутністю єдності, де кожен підрозділ державного управління (федерація, штати, місцеві органи) самостійно складає та затверджує свій бюджет, розробляє і здійснює податкову політику, управляє боргом.

У США бюджети регулюються через систему дотацій та відрахувань. Рух ресурсів відбувається одночасно по чотирьох каналах: з федерального бюджету – у бюджети штатів та місцеві бюджети; з бюджетів штатів – у місцеві бюджети; з місцевих бюджетів – у бюджети штатів; між місцевими бюджетами.

У видатках штатів США, як і в територіальних бюджетах інших країн, головне місце займають асигнування на соціально-культурні об'єкти. Це насамперед витрати на початкові і середні школи, а в США – й на вищі навчальні заклади. Усього ці витрати становлять 40% територіального бюджету США. Кошти на середню освіту виділяються в основному з бюджетів штатів і органів місцевого самоврядування (на 93%).

Для США характерна наявність муніципальних органів влади з обмеженою (у порівнянні з іншими муніципалітетами) сферою відповідальності – так званих шкільних округів і районів спеціального обслуговування. Муніципальні послуги в основному забезпечуються приватними фірмами і компаніями.

Федеральний (державний) бюджет побудований за принципом «повного бюджету» і складається з двох частин: власне урядового бюджету і довірчих (траст) фондів. За рахунок урядового бюджету фінансуються національні економічні та соціальні програми. Довірчі фонди мають переважно цільовий характер і забезпечують функціонування інфраструктури (федеральні автошляхи, аеродроми, електростанції). Статус довірчих мають окремі соціальні і пенсійні фонди (рис. 16.5).

Серед найважливіших напрямків бюджетного фінансування крім військової галузі адміністрація чітко позначила наступні: освіта, охорона здоров'я, турбота про ветеранів, безпека та інформаційні технології, як ключ вирішення всіх проблем.

Рис. 16.5. Федеральний бюджет США

На структуру федерального бюджету США більшою мірою впливають політичні події, які відбуваються в цій країні. Існує зв'язок політики держави та бюджетної політики з лідируючою партією. Структура доходів та видатків безпосередньо залежить від правлячої влади – республіканці чи демократи, тому що вони мають різні бюджетні пріоритети, які й визначають статті доходів та видатків федерального бюджету в США. Демократи роблять акцент на соціальні витрати, що передбачає збільшення

диференціації податків на користь багатого населення і певне скорочення витрат на військові заходи. Для республіканців характерно мінімальне втручання держави в економіку, забезпечення більшої збалансованості бюджету, скорочення соціальних витрат та зміна податкового механізму на користь підприємців (зменшення податків на прибуток корпорацій).

Бюджетний процес у США регламентується двома основними законами – «Про бюджет і звітність» та «Про контроль над бюджетом і заморожування фондів». Перший закон фактично кодифікував створення сучасної єдиної федеральної бюджетної системи США. Другий закон підняв бюджетне законодавство, організацію бюджетної процедури до рівня сучасних вимог. За глибиною зроблених змін закон був названий «бюджетною реформою».

16.3. Фінансова система Німеччини

Німеччину по праву називають одним з «локомотивів» світової економіки. За рівнем економічного розвитку, величиною економічного потенціалу, часткою у світовому виробництві, ступенем участі в міжнародному поділі праці та іншими найважливішими критеріями вона належить до числа найбільш високорозвинених держав світу, входить у так звану «велику сімку».

Своєрідність Німеччини полягає в тому, що післявоєнний економічний устрій Німеччини був сформований відповідно до неоліберальної концепції «соціального ринкового господарства», яка виникла як альтернатива тоталітарній економіці фашистської Німеччини. Основою цієї політики стали такі принципи: держава безпосередньо не займається регулюванням господарських процесів, але вона встановлює правила («рамкові умови»), за якими в умовах вільної конкуренції діють приватні господарські суб'єкти. Для забезпечення такого економічного порядку необхідна дієздатна система цін, яка в основному не піддається державному впливу; стабільність грошового обігу; відкриті ринки, тобто вільний доступ на ринок вітчизняних та іноземних контрагентів; приватна власність; норми відповідальності та свобода укладення договорів; стабільність економічної політики в країні. Ці принципи повинні були доповнюватися сильною соціальною політикою держави, щоб пом'якшити соціальну несправедливість, породжену ринковими відносинами.

Бюджетна система Німеччини містить у собі бюджет федерації, бюджети 16 земель і понад 11 тис. громад, які утворюють ще й округи. У фінансовій статистиці Німеччини всі перелічені ланки об'єднані в поняття «зведений (консолідований) державний бюджет», показники якого звільнені від повторного обрахунку, пов'язаного із взаєминами між бюджетами різних рівнів.

Бюджетний устрій базується на сильній децентралізованій федеральній системі, яка дає велику владу 16 землям, і формах політики, побудованих на згоді, при яких рішення приймаються, наскільки це можливо, з мовчазної згоди головних партій – християнських демократів та соціал-демократів.

На рівні земель діє уряд і парламент (Ландтаг). У складі уряду землі діє Міністерство фінансів, яке по відомчій лінії підкоряється федеральному Міністерству фінансів.

Головні фінансові управління і податкові інспекції є структурними підрозділами Міністерства фінансів і одночасно вони діють як представники федерації. Головне фінансове управління (ГФУ) або Верховна фінансова дирекція існує тільки на рівні земель і керує підвідомчими податковими інспекціями. Керуючий ГФУ – президент, який призначається по черзі то федерацією, то землею.

Відмінна риса бюджетної системи Німеччини – складний, багатоступінчастий розподіл податкових надходжень між її ланками, спрямований на вирівнювання економічного розвитку окремих регіонів. У цілому механізм вертикального та горизонтального фінансового вирівнювання у Німеччині досить складний. Для акумуляції ресурсів на потреби фінансового вирівнювання створений Федеральний фонд фінансового вирівнювання.

Спочатку здійснюється вертикальне фінансове вирівнювання: податкові надходження розподіляються між федераціями, землями та частково громадами на основі договору федерального уряду з землями і закріплюється федеральним законом. Критерієм цього розподілу є показник так званої квоти покриття – співвідношення між поточними доходами бюджету федерації і бюджетів земель та їх необхідними витратами. Встановлено, що для федерації і земель квота покриття може бути приблизно рівною. Її визначення підлягає таким принципам:

- у межах поточних надходжень федерація і землі мають рівні права на покриття своїх необхідних видатків;

- розподіл податку повинен здійснюватися таким чином, щоб уникнути надмірного навантаження на платників податків і забезпечити однаковий рівень життя на всій території країни;

– частки федерації та земель можуть варіювати при істотній зміні співвідношення їхніх доходів та видатків.

Свої особливості має й система горизонтального або міжземельного фінансового вирівнювання: між окремими землями, а також усередині земель, між громадами, які входять до їх складу. Згідно зі ст. 107 Конституції Німеччини фінансово сильніші землі надають допомогу фінансово слабшим землям. В основі системи лежить базовий принцип вирівнювання податкових доходів на душу населення. Метою вирівнювання є збільшення доходів фінансово слабких земель до рівня 95% від середнього рівня податкових надходжень на душу населення по всіх землях у цілому.

Кредитна система Німеччини відображає модель порівняно жорсткої грошово-кредитної політики, незважаючи на широкі політичні права регіонів, які входять до федерації. Особливості пов'язані також з тим, що всі основні функції фінансового посередництва сконцентровані в універсальних банках (комерційних банках та ощадних касах), які не спеціалізуються на окремих операціях. Банківська система Німеччини – одна з найбільш розвинутих на європейському континенті. Репутація Німеччини як провідного банківського центру світу насамперед пов'язана із досконалістю банківського законодавства. Закони, які регулюють банківську діяльність, поділяються на дві групи: загальні, тобто обов'язкові для кредитних установ на території всієї країни, та особливі – обмежені територією окремих федеральних земель.

Головною ланкою банківської системи Німеччини є Німецький федеральний банк. Другий рівень кредитної системи Німеччини складають універсальні та спеціалізовані банки. За формою власності вони можуть бути приватними, кооперативними або публічно-правовими інституціями. Лише приватні банки, як і раніше, ставлять собі за мету насамперед виробничо-господарську діяльність. Саме вона є головним джерелом їхніх прибутків. Кооперативні банки спрямовують діяльність на заохочення своїх членів з метою створення сприятливих умов для вкладників.

Регіональні та інші комерційні банки – провінційні банки, їх діяльність донедавна була обмежена якимось регіоном або галуззю, нині вона поширюється на всю територію Німеччини та за її межі. Серед державних кредитних установ з особливими завданнями – банки, які були створені федеральним урядом для виконання завдань, які або не можуть, або не бажають

виконувати інші кредитні установи. Вони підпорядковані уряду та об'єднані у єдину групу лише за принципом спеціального призначення, хоча за характером діяльності, клієнтурою, змістом та операціями дуже різняться. Ці банки були створені після Другої світової війни з метою надання допомоги приватному сектору з боку держави. Кошти до цих банків надходять з державного бюджету та використовуються згідно з цільовим призначенням.

16.4. Фінансова система Великобританії

Бюджетна система включає державний бюджет, державні позабюджетні фонди (83% всіх акумульованих державною фінансовою системою ресурсів), фінанси місцевих органів влади (бюджети та позабюджетні фонди – 11% усіх фондів державної фінансової системи), фінанси суб'єктів господарювання.

Державний бюджет Великої Британії містить дві частини: Консолідований фонд, за яким проходять поточні доходи і витрати, та Національний фонд позик, за яким відбиваються витрати на капітальні вкладення.

Основна частина бюджету – Консолідований фонд. Перевищення доходів над витратами Консолідованого фонду зараховується в дохідну частину Національного фонду позик. Якщо ж у Консолідованому фонді присутній дефіцит, то він покривається позичкою з Національного фонду позик, і на цю суму уряд збільшує свій борг.

Бюджетний рік Великої Британії охоплює період з 1 квітня по 31 березня наступного року. Бюджет є найважливішим із законів, які щорічно приймаються. За його основу береться Бюджетне послання Канцлера казначейства, з яким він виступає в жовтні-листопаді кожного року. У посланні викладається аналіз розвитку економіки за минулий рік і думка уряду щодо перспективи економічного розвитку на середньострокову та довгострокову перспективи, а також проголошується валютна і фіскальна політика держави, розглядаються питання стану державних фінансів і з'являються зміни в податковій та інших фінансових сферах. Детальний розгляд державних видатків проводиться в спеціальних комітетах Палати громад і в установах, яким делеговані відповідні повноваження.

У бюджетному процесі вирішальна роль належить уряду в особі Казначейства, тоді як проходження бюджету в Парламенті зводиться, власне кажучи, до формального схвалення дій уряду.

Депутати не можуть вносити, а Палата громад не може приймати законів про збільшення загальної суми бюджетних витрат, запропонованої урядом. Таке правило розширює можливості уряду впливати на мінливу економічну ситуацію в країні. Палата громад формально має право відхилити законопроект про бюджет, але практично це ніколи не робиться. Незважаючи на тривалу процедуру, Парламент завжди затверджує бюджет у сумах, запропонованих урядом.

Особливість бюджетного процесу полягає в тому, що замість єдиного бюджетного закону Парламент щорічно приймає так званий «фінансовий закон», який фіксує зміни, внесені в систему бюджетних доходів, а також один чи кілька законів, які уповноважують уряд витратити протягом року з тією чи іншою метою певну кількість грошей. При цьому бюджет виноситься на розгляд по частинах і в різний час (спочатку по видатках, потім по доходах). Після схвалення Палатою громад бюджетний законопроект передається на схвалення Палати лордів, підписується головою королівської влади і стає законом. Звіт про виконання бюджету доводиться до відома Парламенту, але ним не затверджується.

Фінансово-бюджетна політика Великої Британії заснована на двох важливих економічних правилах:

«золоте правило» – уряд робить позики тільки для того, щоб інвестувати їх у певні сектори економіки, а не витратити;

«правило стабільного інвестування» – відношення суми внутрішнього державного боргу до ВВП протягом економічного циклу має утримуватися на стабільному та розумному рівні (нині воно дорівнює трохи більше 30%).

Кредитна система Великобританії належить до числа найстаріших та найбільш розвинутих систем світу. Вона має добре організовану фінансову інфраструктуру та має тісні зв'язки з головними фінансовими центрами світу. Сьогодні усі кредитні установи Великобританії можна поділити на дві групи: банківський сектор та небанківські фінансові інститути. Згідно з банківським законодавством в основі банківської системи є Банк Англії.

Банк Англії є найстарішим центральним банком в світі. Даний інститут з'явився в кінці сімнадцятого сторіччя в Англії, в результаті так званої угоди між майже збанкрутілим урядом і групою фінансистів.

Численні функції, що виконує Банк Англії можна поділити на дві групи:

- прямі професійні обов'язки, що впливають з банківського статусу (депозитно-позичкові, розрахункові і емісійні операції);
- контрольні функції, з допомогою яких держава здійснює втручання в грошово-кредитну систему, намагаючись впливати на хід економічних процесів.

Банк Англії виконує багато функцій, але всі вони спрямовані на досягнення трьох основних цілей, серед них:

- підтримка вартості національної валюти, головним чином за допомогою операцій на ринку, погоджених з урядом, – іншими словами, здійснення грошової політики;

- забезпечення стабільності фінансової системи через прямий контроль над банками і учасниками фінансових ринків та забезпечення сталої і ефективної системи платежів;

- забезпечення і підвищення ефективності і конкурентоспроможності фінансової системи всередині країни.

Як і будь-який інший банк, Банк Англії надає ряд послуг своїм клієнтам. Однак клієнти Банку Англії відрізняються від клієнтів інших банків. Можна виділити три найбільш важливі групи клієнтів:

Комерційні банки. Всі клірингові банки мають рахунки в Банку Англії. В операціях клірингу використовуються рахунки клірингових банків в Банку Англії. Банки зобов'язані мати певну суму на рахунок, і не мають права перевищувати її. (Всі банки, здійснюючи діяльність в Великобританії, розміщують 0.35% від суми всіх своїх депозитів на рахунок (депозиті) Банку Англії.

Центральні Банки інших країн мають рахунки, тримають золото в Банку Англії і можуть вести діла в Лондоні через Банк Англії.

Уряд тримає рахунки в Банку Англії. Таким чином, платежі, податки в бюджет і платежі з бюджету на соціальні потреби здійснюються через рахунок Банку Англії.

Відповідно можна виділити такі функції Банку Англії:

- банк для комерційних банків;
- банк для інших центральних банків;
- банк для уряду
- здійснення монетарної політики. Банк Англії радить з приводу методів політики і є відповідальним за її виконання;
- здійснення емісії банкнот;
- здійснення валютних операцій і контролю, управління золотовалютними резервами країни від імені Казначейства;
- здійснення нагляду за кредитними установами, валютними і кредитними ринком і в цілому за банківською системою.

Другий рівень банківської системи у Великобританії становлять банки. У даній групі виділяють банки, які призначені переважно для задоволення потреб громадян та невеликого бізнесу (прийняття – повернення вкладів, переказування грошей, надання позик). Головними банками у даному секторі є депозитні банки, що мають розгалужену мережу, яка налічує понад 12 тис. філій та характеризується високим ступенем концентрації та централізації. До найважливіших депозитних банків Англії відносять клірингові банки. У клірингових банках спостерігається тенденція до універсалізації, вони пропонують все більше небанківських послуг – підготовку індивідуального будівництва, обслуговування фінансових операцій промисловості, підготовку і фінансування експорту, здавання в оренду підприємствам комп'ютерів для нарахування заробітної плати тощо. Новим для клірингових банків стало посередництво в страхуванні життя й організації подорожей. Усе це дає змогу охарактеризувати клірингові банки як фінансові конгломерати, у яких банківські операції стали лише частиною загальної діяльності.

Також у Великобританії функціонують фінансові дома, які є, як правило, дочірніми підприємствами найбільших банків або страхових компаній, що підтримують кредит цих банків своїми коштами. Найбільші фінансові дома намагаються максимально поширити банківські операції, щоб мати можливість залучати ощадні вклади і розвиватися в універсальні банки. До фінансових домів потрібно віднести і спеціальні банківські пункти в торгових центрах (Money Shops).

Стосовно торговельних банків, необхідно зазначити, що вони досить поширені в Англії і мають давні традиції. Торговельні банки важко диференціювати і порівнювати з кліринговими банками, оскільки вони набагато менші останніх, однак вони відіграють значну роль не тільки у внутрішніх операціях, а й у міжнародному бізнесі. Вони виникли на торговельних підприємствах та поступово освоїли банківські операції. Деякі сучасні торговельні банки поряд з банківськими операціями виконують ще промислові та торговельні функції. Відмінною рисою торговельних банків і водночас їхнім привілеєм є те, що вони не зобов'язані (на відміну від клірингових) публікувати детальні відомості про фінансовий стан і про свої операції. Завдяки цьому привілею торговельні банки могли протягом багатьох років вільно розвиватися. Торговельні банки зайняті в основному у таких основних сферах:

1. Приймання і надання позик у фунтах стерлінгах терміном від одного дня до шести місяців. Однак вклади можуть бути прийняті й в іноземній валюті, але кредити надаються, як правило, у фунтах стерлінгах. У разі потреби у великих коштах на тривалі терміни торговельні банки створювали консорціуми. Разом з іншими банками або іншими власниками коштів консорціуми випускали боргові зобов'язання, а за певних обставин і позики в євро. До сфери їх діяльності належить і фінансування експорту.

2. Банківські операції. Під ними розуміють традиційні акцептно-кредитні операції. Якщо торговельний банк оголошує себе готовим акцептувати вексель і завдяки цьому платити за векселем у момент його пред'явлення через певний термін, у такому випадку довіра до такого векселя особливо висока. Якщо цей вексель враховуватиметься в інших банках, то облікова ставка за ним може бути нижчою. Акцепт, а отже, і гарантія платежу торговельного банку, якому належить право акцепту, цінується значно вище, ніж будь-якого іноземного банку.

3. Управління цінними паперами. Ці послуги охоплюють не тільки зберігання цінних паперів, а й контроль відповідних товариств, до яких можуть належати як акціонерні товариства промисловості і торгівлі, так й інвестиційні компанії, пенсійні фонди та ін.

4. Надання консалтингових послуг підприємцям щодо злиття підприємств, створення для них сприятливих можливостей фінансування, порад стосовно доцільності придбання акцій, а також випуск нових інструментів на ринок цінних паперів тощо.

Облікові дома – це специфічний тип фінансових інститутів Лондонського ринку. Вони забезпечували вигідний збут для банків ліквідних фондів через гарантовані депозити на вимогу (за погодженою кредитною ставкою до або в межах установленної дати). Ці фонди використовувалися для купівлі різноманітних активів, включаючи короткострокові казначейські облігації, комерційні векселі і першокласні фондові папери. Крім того, облікові дома – це ринок реалізації і купівлі векселів. Облікові дома діяли як центр обміну між Банком Англії та іншими кредитно-фінансовими установами, через них Банк Англії постачав у банківську систему фінансові ресурси та вилучав їх, коли це було необхідно.

Іноземні банки в Англії за балансовою сумою належать до великих банківських груп. У Лондоні налічується понад три сотні

іноземних філій з 63 країн. Тут сконцентровано удвічі більше іноземних філій, ніж у Нью-Йорку.

Ще однією банківською групою в Англії є консорціумні банки – інститути, в яких беруть участь банки принаймні двох країн, з яких жодна не має контрольного пакета. Насамперед, це спеціалізовані банки багатонаціональних позичальників, до яких належать, зокрема, транснаціональні та мультинаціональні промислові концерни. Оскільки такі банки створювалися на основі пайової участі банками провідних капіталістичних країн, вони можуть мобілізувати на євrorинку величезні кошти і на досить тривалі терміни, що недосяжно жодному іншому типу банків капіталістичного світу. Виникнення консорціумних банків особливо добре свідчить про розвиток процесу інтернаціоналізації капіталу в умовах сучасного капіталізму.

В інфраструктурі кредитної системи Великобританії активно діють небанківські фінансово-кредитні інститути, з-поміж яких виділяються: ощадні інститути; будівельні товариства; страхові компанії; пенсійні фонди; інвестиційні трасти; довірчі пайові фонди; фірми венчурного фінансування; фінансові корпорації; лізингові компанії.

Страхові компанії та пенсійні фонди, крім своєї професійної спеціалізації – страхування і приватного пенсійного забезпечення, спрямовують акумульований позичковий капітал у довготермінові інвестиції. Ці установи створюються як державними корпораціями, так і приватними фірмами, і акумулюють досить великі кошти. Сьогодні вони становлять самостійну ланку кредитної системи Великобританії, розвиток якої заохочує уряд. Кошти, що мобілізуються ними, вкладаються в операції на термін 20-25 років (переважно в акції та інші цінні папери). Британський ринок страхових послуг є найбільшим у Європі

Пенсійний ринок Великобританії також найбільший у Європі. До структури пенсійного забезпечення країни входять три базових рівні: перший – державна пенсія за віком; другий – державна пенсія за вислугу років; третій рівень – недержавна довічна пенсія за вислугу років, її особливість – стимулювання державою роботодавців у справі виготовлення пенсійних схем за допомогою значних податкових пільг.

Пенсійні фонди працюють за стандартною системою діяльності таких небанківських фінансово-кредитних установ в інших країнах. Але особливості національного пенсійного законодавства надають їм більші можливості щодо акумуляції капіталу.

Інвестиційні трасти займаються винятково операціями із цінними паперами. Їх капітал створюється у результаті акумулювання коштів приватних інвесторів за допомогою емісії акцій і облігацій. Сформований ними капітал вкладається у цінні папери інших компаній. Особливістю цих установ, що не мають регулярних джерел надходжень (депозитів, страхових внесків тощо), є значна залежність від ринкової кон'юнктури. Під час падіння курсів цінних паперів вони зазнають фінансових труднощів і фінансових втрат.

Довірчі пайові фонди, як і інвестиційні трасти, акумулюють грошовий капітал і вкладають його в цінні папери. Однак, на відміну від інвестиційних трастів, пайовики в будь-який час можуть продавати свій пай провідній компанії, у зв'язку з чим капітал пайових фондів може змінюватися. Грошові кошти фондів – це довірча власність приватних осіб, передана їм на збереження. Вони не мають права емігувати на ринку власних зобов'язань чи капіталізувати частину свого прибутку. Багато довірчих пайових фондів пов'язані з банками і страховими компаніями.

Фірми венчурного фінансування – спеціалізовані установи, що здійснюють на грошовому ринку країни операції, пов'язані з придбанням участі та кредитуванням нових компаній. Почали створюватися з 80-х рр. ХХ ст.

Фінансові корпорації спеціалізуються на кредитуванні окремих фірм, що не мають доступу до звичайних джерел позичкового капіталу. Найбільші з них – фінансова корпорація промисловості, сільськогосподарська іпотечна корпорація тощо.

Слід зупинитися і на діяльності *лізингових компаній*. В таких установах кредит носить безготівковий характер. Позичальник отримує у своє розпорядження обладнання, що належить дочірній компанії банку, що спеціалізується на лізингу. Контракт укладається на 5 років. Після завершення даного терміну позичальник може або викупити обладнання, або продовжити його оренду, але в обох випадках на пільгових умовах. Середня ставка за лізинговими платежами в квартал складає 6% від початкової вартості обладнання, що орендується, і включає в себе амортизацію і позичковий процент.

Отже, кредитна система Великобританії має добре організовану фінансову інфраструктуру, спирається на потужний грошовий ринок і має тісні зв'язки з головними фінансовими центрами світу. Для неї характерні високий рівень "поділу праці" між різними фінансово-кредитними інститутами, всебічна

розгалуженість і велика кількість різних типів фінансово-кредитних інститутів. Крім того, наявність в кредитній системі Великобританії небанківських фінансово-кредитних установ, функціонування клірингових, торговельних та іноземних банків, що приймають депозити, відсутність антимонопольного законодавства, робить британську кредитну систему унікальною.

16.5. Фінансова система Франції

Фінансова система Франції як унітарної держави – дворівнева, включаючи загальнодержавні та місцеві фінанси. До складу фінансової системи входять такі ланки: центральний (державний) бюджет, місцеві бюджети, спеціальні фонди та фінанси державних підприємств. Особливістю фінансової системи Франції є створення та функціонування цілої системи фондів спеціального призначення, спеціальних рахунків та приєднаних бюджетів, окремі з яких знаходяться у складі бюджету, а інші – позабюджетні. Всі вони певною мірою юридично та організаційно є самостійними і мають власні джерела формування доходів.

Головною посадовою особою держави є президент. Владні позиції президента Франції – одні з найсильніших у світі серед інших країн, що мають інститут президентства. Законодавча влада представлена двома палатами парламенту – Національними зборами (нижня палата) і Сенатом. Депутати Національних зборів обираються прямим голосуванням, а Сенат – непрямым голосуванням. У Сенаті представлені територіальні складові республіки.

У бюджетних відносинах головну роль відіграють президент, уряд, парламент, а також спеціальні державні установи – Міністерство економіки і фінансів, Національна кредитна рада, Банківська контрольна комісія, Економічна і соціальна рада. Бюджетний процес у Франції регулюється Конституцією, а також численними законами, декретами, що регламентують функції центральних і регіональних органів влади, причетних до бюджетного процесу. Період від початку підготовки проекту бюджету до складання звіту про виконання бюджету у Франції займає більше трьох років, а сам бюджетний рік збігається з календарним.

Бюджетна система Франції багатоланкова, але відрізняється високим ступенем централізації. Складна бюджетна система акумулює приблизно 80% усіх доходів та видатків фінансової

системи Франції і включає центральний бюджет, приєднані бюджети та спеціальні рахунки Казначейства. Специфічною рисою державних фінансів Франції є приєднані бюджети. Вони містять доходи та видатки, пов'язані з поточною діяльністю, а також інвестиційні витрати та спеціальні ресурси, виділені на їх покриття.

Непрямі податки відіграють провідну роль. Основний непрямий податок у Франції – податок на додаткову вартість, винайдений у Франції і введений у 1954 р. Другим непрямим податком є внутрішній податок на нафтопродукти. Цей податок слід відносити не до акцизів, а до мит. Практично уся сировина для виробництва нафтопродуктів імпортується в країну, а виробництво для експорту і реекспорту нафтопродуктів не обкладається даним податком.

Бюджетний процес у Франції має чотири стадії і триває більше трьох років. У ході бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль. Спеціальним органом державного контролю є Рахункова палата, на яку покладені функції попереднього, поточного і наступного контролю.

Податкова система Франції націлена на обкладання споживання. ПДВ доповнюється рядом непрямих мит (акцизів), які також являють собою податки на споживання. Деякі з них стягуються на користь держави. Інші перераховуються в бюджети місцевих органів управління. Мита виступають інструментом державної економічної політики, вони зрівнюють ціни на імпортні товари й аналогічні товари внутрішнього ринку.

Податкова система Франції характеризується:

- високим рівнем оподаткування (податки – 44% відносно ВВП; в ЄС – 41%);

- високим ступенем складності (є багато різних податків, ставок та інститутів, задіяних у підрахунку і справлянні податків; всього у Франції приблизно 100 різних податків і зборів, у тому числі реєстраційних);

- переважанням у структурі податків внесків на соціальні потреби (вони дорівнюють 37% від усіх податків; у ЄС – 28%; ПДВ та інші податки на товари та послуги – 25,4%; у ЄС – 30,8%; податок на доходи фізичних осіб – 17,3%; по ЄС – 25,8%);

- податок на прибуток стягується з річного прибутку юридичних осіб. Стандартна ставка – 33,3%. Для невеликих компаній податок стягується за зниженою ставкою. За оборотом менше ніж 76 тис. євро в рік нульова ставка;

- податок на доходи фізичних осіб стягується за прогресивною ставкою від 0 до 52,75% залежно від доходів і сімейного стану платника. Фіскальна одиниця – сім'я, або одна людина (заробітна плата; премії і винагороди; пенсії; рента; доходи від рухомого майна; прибуток від операцій з ЦП);

- юридичні особи (невеликі підприємства) мають право вибору режиму оподаткування, а також об'єкту оподаткування – прибуток чи доходи;

- збори для участі підприємців у економіці і соціальній сфері;

- стягується багато місцевих прямих податків (професійний, земельний та інші)

Досить потужними для бюджету Франції є податки на власність. Оподатковуванню підлягають майно, майнові права й цінні папери, що перебувають у власності на 1 січня. До майна належать будинки, промислові й сільськогосподарські підприємства, рухоме майно, акції, облигації й т. п.

Сума прибуткового податку й податку на власність не повинна перевищувати 85% усього доходу. До групи податків на власність можна віднести також реєстраційні й гербові збори й мита.

Ставка реєстраційних зборів встановлюються залежно від виду оподатковуваних угод. Збільшення капіталу компанії обкладає податком в 1%. З дивідендів компанії в акціях не стягується прибутковий податок, але вони обкладають трипроцентним податком з капіталу. При передачі у власність, продажу нерухомості покупець сплачує податок в 24,2% від її закупівельної ціни або ринкової вартості. Податком в 4,3% з покупної або ринкової вартості обкладає набувач частки участі в капіталі компанії.

В цю же групу (податків на власність) входить соціальний податок на заробітну плату. У Франції його сплачують роботодавці.

Серед інших державних зборів, що належать до групи податків на власність, потрібно відмітити податок на автотранспортні засоби підприємств і компаній. Його сплачують юридичні особи, що використовують власні автотранспортні засоби. Ставка залежить від кількості автомобілів і потужності їхніх двигунів.

Із системи місцевих податків варто виділити основні податки:

- земельний податок на забудовані ділянки;
- земельний податок на незабудовані ділянки;
- податок на житло;

– професійний податок.

Земельний податок на забудовані ділянки стягується з обладнаних ділянок. Податок стосується всієї нерухомості – будинків, споруджень, резервуарів. Оподатковувана частина дорівнює половині кадастрової орендної вартості ділянки. Від даного податку звільняється державна власність, будинки, що перебувають за межами міст і призначені для сільськогосподарського використання. Звільнені від цього податку фізичні особи у віці старше 75 років, а також особи, що одержують допомогу з інвалідності.

Податок на незабудовані ділянки торкається полів, луків, лісів, кар'єрів, болот, ділянок під забудову й т. д. Кадастровий дохід, який є базисом податку, встановлений на рівні 80% від кадастрової орендної вартості ділянки. Від податку звільнені ділянки, що перебувають у державній власності.

Податок на житло стягується як із власників житлових будинків, так і з орендарів. Малозабезпечені особи можуть бути звільнені цілком або частково від сплати даного податку по їхньому основному місцю проживання.

Професійний податок вноситься юридичними й фізичними особами, що постійно здійснюють професійна діяльність. Для розрахунку податку береться сума трьох елементів помножена на встановлену місцевими органами влади податкову ставку. Ці три елементи: орендна вартість нерухомості, який розташовує платник податків для потреб своєї професійної діяльності; 18% зарплати, що сплачує платник податків своїм співробітникам, а також отриманий їм дохід (10%); 16% вартості всього обладнання, використовуваного у виробництві, незалежно від того, є воно власністю або орендовано підприємством. Розрахований по цих елементах розмір податку не повинен перевищувати 3,5% від виробленої доданої вартості. Це законодавче обмеження.

Ставки податків установлюються місцевими органами влади, але не можуть перевищувати законодавчо встановленого максимуму.

Місцеві бюджети є основним фінансовим інструментом адміністративних одиниць. Франція поділена на 22 регіони, 96 департаментів і близько 36 тис. комун. Адміністративно-територіальні одиниці мають власну систему виборчих органів самоврядування: регіональних, генеральних і муніципальних рад, які затверджують відповідні бюджети. Бюджетна політика департаменту є компетенцією Генеральної ради, а в окремих

випадках – комісара Республіки і регіональної рахункової палати. Безпосереднє бюджетне управління здійснює казначей департаменту, який призначається міністром економіки і фінансів за рекомендацією представника Генеральної ради.

Місцеві бюджети в частині видатків складаються з двох основних розділів: бюджети поточної діяльності (функціональний) та бюджети нового будівництва (інвестування). Джерела доходів поділяються на внутрішні (доходи від муніципальної власності, місцевого господарства, податкові) та зовнішні (дотації, кредити, як державні, так і приватні).

Кожна адміністративна одиниця має свій бюджет. У кожному регіоні створюється контрольний орган – Розрахункова палата, що стежить за фінансовою діяльністю юридичних осіб та бере участь у формуванні місцевих бюджетів. Бюджетна політика департаменту є компетенцією Генеральної ради, а в окремих випадках – комісара Республіки і Регіональної розрахункової палати. Безпосереднє бюджетне управління здійснює Скарбник департаменту, який призначається Міністром економіки і фінансів за рекомендацією представника Генеральної ради.

Головна особливість кредитної системи Франції – швидкий розвиток після Другої світової війни державного сектора у банківській системі. Цей процес відбувався шляхом націоналізації приватних банків, створення державних та напівдержавних установ, державного регулювання банківської справи.

Сучасній функціональній структурі Банку Франції притаманна централізація адміністративної влади в руках управляючого. Він і два його заступники призначаються директором ради міністрів Франції строком на 6 років без права звільнення і не можуть займати ці посади більше двох строків. Такий порядок призначення – свого роду гарантія незалежності центрального банку. Управляючий, вік якого не повинен перевищувати 65 років, присягається Президенту республіки. Управляючий, який має широкі повноваження і права, здійснює управління Банком Франції, визначає загальні напрями діяльності усіх його підрозділів. Він має право назначати службовців на всі посади в банку, за виключенням директора філіалу банку. Його кандидатуру він може лише запропонувати, а назначає на цю посаду міністр економіки і фінансів Франції.

Банк Франції виконує всі основні функції центрального банку, а в деяких випадках, він виконує більш специфічні економічні функції. Так, він має функції, які не виконують центральні банки

інших країн, що не входять до складу Європейського валютного союзу.

Банк Франції встановлює відсоткові ставки за своїми операціями з кредитування комерційних банків. За попередніми заявками комерційних банків здійснюються кредитні аукціони (з урахуванням запропонованого кожним із учасників аукціону рівня відсоткових ставок). Банк Франції аналізує стан грошово-кредитного ринку та одержані кредити і встановлює ставку, за якою надає кредити фінансово-кредитним інститутам. Кредити банкам можуть надаватись і без попередніх заявок, але термін їх повернення становитиме від одного до десяти днів, а відсоткова ставка на 50 або 75% перевищуватиме аукціонну. Якщо необхідно додатково вплинути на рівновагу між попитом та пропозицією кредитних ресурсів, Банк Франції виступає на ринку на рівних правах з іншими банками, пропонуючи або купуючи у них кредитні ресурси для підтримання стабільності грошово-кредитного ринку. Ставки за цими операціями Банку Франції наближаються до ринкових ставок за міжбанківськими кредитами.

Серед основних фінансово-кредитних організацій Франції виділяють:

- універсальні банки;
- банки взаємного кредитування;
- ощадні та пенсійні каси;
- установи муніципального кредиту;
- фінансові товариства;
- спеціалізовані фінансові інститути.

Універсальні банки, яких у Франції налічується близько 400, можуть виконувати такі операції: здійснювати більше 140 видів кредитних операцій; залучати вклади і видавати різні види кредитів; управляти грошовими коштами (довірчі операції).

За розмірами активів найбільшою із зазначених установ є Депозитно-ощадна каса, яку створено в 1916 р. для управління коштами державної Національної каси, яка об'єднує каси при поштових відділеннях, а також коштами приватних ощадних кас. Власні ресурси, якщо вони перевищують необхідний резерв, ощадні каси передають Депозитно-ощадній касі, джерелом ресурсів якої є також кошти страхових компаній і пенсійних фондів. Ці кошти вона вкладає в облігації державних позик і казначейські векселі, а також використовує для надання позик місцевим органам влади, державним підприємствам і для переобліку середньострокових зобов'язань іншим кредитним

установам, зокрема Креді Національ (Credit Nationale). Його акціонерами є промислові компанії, банки та приватні особи, але діяльність знаходиться під безпосереднім контролем держави. Крім власного капіталу, його пасиви складаються з позичкових коштів, залучених у результаті випуску облігацій, і позик казначейства.

Банк зовнішньої торгівлі – державний акціонерний банк, акціонерами якого є державні кредитні установи. Він виконує функції, пов'язані з кредитуванням експорту. Найважливішими з них є безпосереднє кредитування зовнішньої торгівлі та надання гарантій щодо експортних кредитів, що значно полегшує облік векселів у "Національному кредиті" та Банку Франції. Своїми операціями Банк зовнішньої торгівлі сприяє розширенню експорту.

Надання кредиту сільському господарству широко практикують депозитні банки. Однак основна частина кредитів сільському господарству надається касами сільськогосподарського кредиту, які об'єднуються у регіональні каси. Організація сільськогосподарської кредитної кооперації має триступеневу систему. Верхньою ланкою є «Національна каса сільськогосподарського кредиту» (Caisse Nationale de Credit Agricole).

У Франції діє розгорнута система банківського контролю, основними принципами організації якої є:

- подвійний нагляд за діяльністю банків – з боку Міністерства економіки та фінансів і Банку Франції;
- розробка конкретних напрямів, правил і функцій контролюючими організаціями;
- обов'язкова участь банків та інших кредитних установ у професійних об'єднаннях – Французькій асоціації банків, Французькій асоціації фінансових товариств та інших, центральні органи яких виступають як посередники між органами нагляду і кредитними установами.

Функціонування банківської системи у Франції регулюють і контролюють 3 основні органи – Комітет кредитних установ та інвестиційних фірм, Комітет з регулювання банківської і фінансової діяльності, а також Банківський комітет, діяльність яких координує центральний банк країни – Банк Франції. Звичайно, кожна з цих установ має своє коло повноважень і вирішує визначене коло питань.

16.6. Фінансова система Японії

Крім традиційного фінансування країни через поточний бюджет, дохідна частина якого формується за рахунок податків, у Японії існує і паралельна, теж державна, система фінансування економічних проєктів, але із залученням позабюджетних, у традиційному розумінні, коштів. Ця система називається Програмою фінансових інвестицій та позик і використовується для розвитку пріоритетних, з погляду держави, виробництв та об'єктів. Таким чином, фактично уряд Японії має реальний важіль проведення структурної та промислової політики.

Крім джерел надходження коштів, Програма державних позик та інвестицій відрізняється від загальнодержавного бюджетного фінансування і тим, що її кошти виділяються на умовах зворотності, терміновості і платності. Капіталовкладення і позики, отримані компаніями в рамках цієї програми, підлягають повному поверненню з нарахуванням відсотків, які сьогодні встановлюються в основному на рівні приватних кредитних установ. Програма розробляється урядом одночасно з підготовкою проєкту «звичайного» поточного бюджету, але окремо від нього. Японський інвестиційний бюджет, тобто Програма фінансових інвестицій та позик також проходить щорічне затвердження в парламенті.

Доходи та видатки бюджету мають певне групування, яке містить розділи, статті і параграфи. Доходи підрозділяються на 7 розділів, 11 статей і 43 параграфи, витрати – на 13 розділів, 41 статтю і 242 параграфи. Характерною рисою бюджету Японії є те, що невикористані кошти переходять на наступний бюджетний рік.

У порівнянні з іншими країнами частка неподаткових надходжень у Японії досить висока. Сюди входять доходи від орендної плати, продажу земельних ділянок та іншої нерухомості, пені, штрафи, доходи від лотерей, позики і т. п.

Особливість Японії полягає в тому, що показник питомої ваги державних витрат у ВВП країни є одним з найменших серед показників розвинутих країн. Реалізація державного бюджету здійснюється в трьох основних формах: прямі виплати (в основному на утримання адміністративного апарату), витрата коштів по спецрахунках (пенсійне забезпечення, соціальне страхування, громадські роботи, оборона) і фінансова допомога місцевим адміністраціям.

Величезну частину витрат державного бюджету становлять соціальні витрати. А серед них – пенсії по старості й інвалідності. Це пов'язано з тим, що чисельність даної категорії постійно

зростає. Крім того, через зростання тривалості життя і збільшення періоду трудової активності цієї категорії населення, а також недостачі молодого робочого сили люди похилого віку стануть важливим компонентом ринку праці. Пенсійна система Японії досить складна і багатопланова. Коштами державного бюджету забезпечується 1/3 виплат базової пенсії. Інше виплачується за рахунок різних пенсійних фондів.

За рахунок бюджету фінансується в Японії так звана суспільна допомога. Вона охоплює тих, хто сам не може забезпечити мінімальний рівень життя. Така допомога надається на основі Закону «Про гарантії прожиткового мінімуму» і виплачується за сімома номінаціями: на повсякденні потреби, освіту, житло, медичне обслуговування, материнство, по безробіттю, на похорони. За рахунок державного бюджету фінансуються дорожнє будівництво, роботи з розвитку авіаційного і залізничного транспорту, системи зв'язку, витрати з ліквідації наслідків стихійних лих і т. п.

Що стосується військових витрат, то їх рівень у Японії, у порівнянні з іншими розвинутими індустріальними країнами, ще до недавнього часу був досить низький. Військові витрати в Японії не виходили за межі 1% ВВП. Протягом тривалого часу США служили буфером у регіоні і забезпечували оборону Японії. В даний час за всіма оцінками, Китай і Японія входять у п'ятірку світових лідерів в галузі військових бюджетів.

Фінансовий рік у Японії починається 1 квітня і закінчується 31 березня наступного року. Підготовка проекту бюджету здійснюється Міністерством фінансів і його департаментами. Інші міністерства і відомства готують пропозиції щодо обсягу і структури своїх бюджетів, а також з деяких інших фінансових питань і не пізніше 31 серпня направляють відповідні документи в бюджетний департамент міністерства фінансів. Бюджетний департамент Міністерства фінансів з вересня по грудень розглядає матеріали, що надійшли, порівнює ці запити з передбачуваними доходами і на їх основі розробляє проект бюджету. Проект направляється для узгодження в Управління економічного планування, а потім – на розгляд Кабінету міністрів.

Після схвалення Кабінетом міністрів уряд вносить виправлення, у січні представляє проект бюджету на затвердження в Парламент і намагається забезпечити його прийняття до початку нового фінансового року. Після обговорення в Бюджетній комісії Парламент затверджує бюджет у вигляді закону.

Відповідно до Конституції Японії Парламенту належить виключне право розпоряджатися державними фінансами.

Виконання бюджету здійснюється Міністерством фінансів та іншими міністерствами і відомствами. Касове обслуговування бюджету здійснює Японський банк і його відділення. Міністерства і відомства в межах встановлених їм видатків представляють у Міністерство фінансів свої платіжні кошториси, які міністерством розглядаються і затверджуються. Далі копії кошторисів направляються в Японський банк і останній здійснює відповідні операції.

Контроль за витрачанням затверджених асигнувань проводиться поквартально у формі звітів міністерств і відомств. Контролери Міністерства фінансів вивчають отримані звіти, перевіряють дані і складають загальний звіт про виконання бюджету з доходів та видатків. Загальний звіт представляється уряду, що, у свою чергу, відправляє його на розгляд Ревізійного бюро. Після того як Ревізійне бюро дасть висновок, звіт затверджується урядом і передається на розгляд та затвердження в Парламент.

Керівництво практичною роботою в сфері виявлення та припинення податкових порушень на підставі «Закону про контроль за порушеннями в сфері загальнодержавних податків» покладено на директора Департаменту перевірок і кримінального розслідування, у структуру якого входить Відділ аудита, Відділ кримінального розслідування і Відділ по міжнародному співробітництву в галузі розслідувань. Регіональні податкові бюро мають аналогічну побудову, і, крім того, вони мають у своєму штаті спеціальних слідчих, в обов'язок яким ставиться збір інформації й ідентифікація потенційних випадків для кримінального розслідування.

16.7. Фінансові системи Скандинавських країн

Скандинавські країни – це 5 країн (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія). Їх об'єднують економічні, соціальні, політичні і багато позаекономічних факторів, включаючи історичні та національно-культурні особливості даного регіону:

Три з них: Швеція, Норвегія та Фінляндія представляють особливий інтерес з фінансової точки зору. Їм притаманна: велика перерозподільна роль держави (55-65% ВВП); рівень оподаткування найвищий серед розвинених країн (частка податків у ВВП у Швеції – 61%); найбільша у світі, соціальна

сфера – пріоритет фінансової політики; у державному секторі та бюджетній сфері занята значна частина населення (кожен 3-й).

Варто зазначити, що скандинавські країни мають різні інститути й елементи фінансової системи. Основними інститутами фінансової системи Данії є Міністерство фінансів, Центральний банк, комерційні та ощадні банки, пенсійні фонди і страхові компанії, кредитні інститути, Копенгагенська фондова та ф'ючерсна біржа, Датський центр цінних паперів. Шведська фінансова система функціонує на базі співпраці Центрального банку, Шведської фінансової інспекції, Шведського агентства кредитної і бізнес-інформації, Асоціації комерційних банків, до складу якої входять комерційні, іноземні, ощадні та кооперативні банки, і шведських банківських груп, що являють собою потужні фінансові компанії. Основою фінансової системи Фінляндії є Банк Фінляндії та ряд фінансово-кредитних інститутів. Кредитно-фінансовий сектор Норвегії характеризується сильною позицією ощадних банків, високим рівнем упровадження сучасних інформаційних технологій і дещо низьким, порівняно з іншими європейськими країнами, рівнем концентрації капіталу. У всіх країнах Скандинавії важлива роль у забезпеченні злагодженого функціонування фінансового сектору відводиться бюджетній системі. Бюджет більшості скандинавських країн є профіцитним або низько дефіцитним.

Бюджетне регулювання здійснюється в рамках бюджетної політики країни, що спирається на загальну законодавчу систему, яка складається із письмової Конституції та щонайменше одного міжнародного правового акта, що містять кілька основних елементів національної бюджетної системи. Данія і Норвегія не мають формалізованих спеціальних статутів, які регулюють бюджетний процес. Бюджетне регулювання, що здійснюється Міністерством фінансів (Данія) або Парламентом (Норвегія), певною мірою замінює формалізоване право. У Фінляндії та Швеції діють спеціальні акти державного бюджету. У Фінляндії бюджетні принципи прописані в Конституції. У решти країн спостерігається більш вільний вибір між формалізованими законами і менш формальними засобами, у яких викладено правила для управління бюджетними процесами.

За рахунок державного бюджету відбувається фінансування соціальних програм. Саме соціальна сфера є пріоритетною для фінансової політики. У державному секторі економіки та бюджетній сфері зайнята значна частина працездатного населення: у Швеції – 32%, у Норвегії і Данії – близько 30%, у

Фінляндії – 25%. Це найбільші масштаби зайнятості в державному секторі економіки серед розвинутих країн. Відповідно, соціально-економічна активність держави стосовно постачання суспільних благ та перерозподілу доходів відображається в унікальних пропорціях державних фінансів і фінансової політики. В Ісландії основними джерелами надходжень до державного бюджету є податки, мито та ін. Держава отримує значні доходи від комерційних підприємств, зокрема у сфері поштового, телефонного зв'язку, каботажного судноплавства, а також від діяльності державних монополій із продажу алкогольних напоїв. Окрім звичайних державних витрат, уряд Ісландії виділяє кошти на утримання артистів та письменників, субсидування сільського господарства і промисловості.

У кожній скандинавській країні розробляється власна система регулювання бюджету: розподіл видаткових повноважень, контроль за витратами, планування необхідної грошової маси, внутрішній аудит тощо. За своєчасне виконання бюджету в усіх країнах відповідає уряд. Основним джерелом наповнення бюджету є податки. Рівень оподаткування скандинавських країн прийнято вважати одним із найвищих у світі. Це пов'язано зі значними відрахуваннями з доходів фізичних осіб і достатньо високими ставками оподаткування корпоративного бізнесу.

Навчальне видання

ФІНАНСИ

Підручник

Юхименко Петро Іванович, д.е.н., професор;
Бойко Світлана Василівна, к.е.н., доцент;
Голубка Степан Михайлович, д.е.н., професор;
Артімонова Ірина Вікторівна, к.е.н., доцент;
Батажок Світлана Григорівна, к.е.н., доцент;
Бухенська Марина Сергіївна, асистент;
Герасименко Ірина Олександрівна, к.е.н., доцент;
Гладченко Лідія Петрівна, к.е.н., доцент;
Гошовська Валентина Василівна, к.е.н., доцент;
Гутко Людмила Миколаївна, к.е.н., доцент;
Заболотний Сергій Сергійович, к.е.н., доцент;
(Варшавський університет природничих наук – SGGW)
Загурський Олег Миколайович, д.е.н., доцент;
Ладюк Ольга Дмитрівна, к.е.н., доцент;
Осецька Діана Валерівна, к.е.н., доцент;
Півторак Михайло Вікторович, к.е.н., доцент;
Рудич Оксана Олександрівна, к.е.н., доцент;
Сокольська Тетяна Вікторівна, д.е.н., доцент;
Цибок Валентина Олександрівна, асистент;
Якимюк Юлія Петрівна, к.н. із соц. комунікацій.

Редактор: Грушко О.О.

Комп'ютерна верстка: Сидоренко С.І.

Формат 64x90/16. Друк на папір офсетний.

Умовних друкованих аркушів

Замовлення №2828

Віддруковано ТОВ «Білоцерківдрук»

М. Біла Церква, бульвар Олександрійський, 22.

Тел. 045-63-5-16-18.

